

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

ACTA HISTORICA
TOMUS CXII.

HUNGARIA
SZEGED
2002

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

ACTA HISTORICA
TOMUS CXII.

HUNGARIA
SZEGED
2002

**ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
ACTA HISTORICA**

Szerkesztő bizottság:

DR. MAKK FERENC, DR. J. NAGY LÁSZLÓ, DR. MARJANUCZ LÁSZLÓ,
DR. TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ, DR. ZIMONYI ISTVÁN

A kötet a Középkori Egyetemes Történeti Tanszék kiadványa
Kiadását az OTKA támogatta (T 035245 RGM sz. pályázat)

Redegit:

GYÖRGY GALAMB

Szerkesztette:

GALAMB GYÖRGY

Műszaki szerkesztés:

PETIT Irodalmi Stúdió

HU ISSN 0324–6523 Acta Universitatis Szegediensis
HU ISSN 0324–6965 Acta Historica

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed
In Historical Abstract and America: History and Life

EGY ISPOTÁLY MŰKÖDÉSÉNEK KEZDETEI A 12–13. SZÁZAD FORDULÓJÁN ANGERS-BAN

A 12. század utolsó negyede látványos megújulást hozott a karitatív intézményhálózat terén Anjouban.¹ Megújulásról beszélhetünk, ugyanis a 11. század második felében gyarapodni látszó kezdeményezések a századfordulót követően elakadtak. A II. Plantagenet Henrik uralkodásának második felében kapott újabb lendület háttérben felfedezhető az uralkodó ezirányú érdeklődésének erősödése, egyes városok lakosainak aktív szerepe éppúgy, mint a III. lateráni zsinat egyes határozatainak ösztönzése. Angers-ban a Szent János ispotály alapítását megelőzően néhány tekintélyes városi monostor *infirmáriája*², a 11. század közepén kifejezetten szegénygondozás céljából létrejött Toussaint³ apátság, valamint a város északi szélén található leprásház végzett karitatív jellegű tevékenységet. A 12. század második harmadától gyors ütemben gyarapodó város számára ez egyre kevésbé tűnt kielégítőnek. Ezt a hiányt igyekezett pótolni a Plantagenet udvar kezdeményezése, mely hamarosan nem csupán a rászorulókat vagy az adományozókat, de a Szentszék figyelmét is magára irányította.⁴

Az angers-i Szent János ispotály középkori történetét tekintve a legjobban dokumentáltak közé tartozik Nyugat-Franciaországban.⁵ A gazdag és időrendben haladva lényegében egyenletesen bővülő forrásanyag mégis számos szempontból feldolgozatlan maradt.⁶ Az alábbiakban az ispotály történetének első, mintegy harminc évét szeretném végigtekinteni annak létrejöttétől 1209-ig, az első választott perjel (*prior*) haláláig.

¹ AVRIL, J.: *Le gouvernement des évêques et la vie religieuse dans le diocèse d'Angers (1148–1240)*, Lille 1981, 334–336, 494–497.

² Saint-Serge; Saint-Aubin; Notre-Dame de la Charité (Ronceray).

³ COMTE, F.: *L'abbaye Toussaint d'Angers des origines à 1330*, Angers 1985.

⁴ Az ispotály számára kiállított első privilégiumlevél III. Sándor pápától való (1181): PORT, C.: *Inventaire des archives anciennes de l'Hôpital Saint-Jean d'Angers*, Paris-Angers 1870, 1870. n° 3; majd ezt követte nem sokkal később III. Ince bullája (1208): uo. n° 44.

⁵ Levéltári anyaga majdnem teljes egészben az Angers-i megyei levéltárban H Supplément jelzet alatt található (továbbiakban: A. D. M-L. Hs). A forrásanyag inventáriumát Célestin Port, a levéltár múlt század második felében működő munkatársa majd igazgatója készítette el csatolva hozzá egy előtanulmányt és 183 kizárólag 12–13. századi oklevél átiratát: PORT, i. m.

⁶ Korai történetére vonatkozóan Port-nak az inventáriumhoz csatolt előtanulmányában foglaltakon kívül az ispotály működésével foglalkozik még: BIENVENU, J.-M.: „Pauvreté, misères, et charité en Anjou aux XIe et XIIe siècles”, *Le Moyen Age* 73 (1967), 209–216; AVRIL, i. m. 497–519.

Az ispotály alapításának pontos dátumát ugyan nem ismerjük, ám az nagy biztonsággal 1175 környékére helyezhető.⁷ Magának az alapítónak a megnevezése annyiban problematikus, hogy egyes források II. Henrik angol királyt (és Anjou grófját),⁸ mások sénéchalját, Étienne Marchay-t⁹ jelölik meg. Mindezt többen¹⁰ pusztán a kezdeményezés és a végrehajtás elkülönülésének tudták be, ami véleményem szerint annyiban finomítható, hogy a kétségtől az uralkodó kezdeményezésére cselekvő sénéchal saját vagyonából is sokat áldozott az intézményre.¹¹

Az alapítást követő két évtizedben a forrásokban folyamatos a grófi adminisztráció jelenléte. Értendő ez alatt értékes adományozói tevékenysége,¹² oklevélkibocsátása más kívülálló („harmadik személy”) által tett adomány estén,¹³ peres eljárásokban történő bíraskodása.¹⁴ Szembetűnő ezenfelül, hogy az ispotályra vonatkozó 12. századi anyagban a tanúk listáján szinte mindenütt szerepel vagy maga a sénéchal, vagy a gróf *capellanus* illetve angers-i prévot-ja, több családtagjuk és hűbéresük jelenlétében. Az uralkodói befolyás más minőségben is megfigyelhető: egy 1183-as oklevélből kiderül, hogy a sénéchal, illetve annak hivatalbéli örökösei rendelkeztek az ispotály élére állított négy pap kinevezésének jogával, akik az intézmény területén (de csakis ott) parochiális jogokkal bírtak.¹⁵ Kivételt jelentett ez alól a hét fő egyházi ünnep, amikor az *oblatiok* a közvetlen szomszédságban elhelyezkedő Ronceray apátságot illették.¹⁶

A kezdetekről szólva megkerülhetetlen tehát egy további, második tényező, a Notre-Dame de la Charité (Ronceray) női bencés monostor szerepe. A Szent János ispotály a Maine folyó partján a kora középkori *civitas andegavensissis* szemben levő oldalon található. A városrész (melynek későbbi neve Doutre), javarészt kézművesek és kereskedők lakta terület volt már a 12. században. Leszámítva a várostól jóval kívül eső Szent Miklós apátságot és annak birtokait, az egész terület a Ronceray apátság paro-

---

⁷ Az ispotály első írásos említése, 1181 januárjából származik és az abban alapítóként megnevezett (*fundator et compositor*) Étienne Marchay sénéchal 1174-től volt az említett tisztségben tisztségben. (PORT, *i. m.* n° 3)

⁸ PORT, *i. m.* n° 4, 5, 6.

⁹ PORT, *i. m.* n° 11, 12, 15.

¹⁰ PORT, *i. m.* introd. IV., AVRIL, *i. m.* 498. 24. jegyz.

¹¹ PORT, *i. m.* n° 12, 15.

¹² PORT, *i. m.* n° 4, 5, 6, 14, 15, 22.

¹³ PORT, *i. m.* n° 11.

¹⁴ PORT, *i. m.* n° 10, 41; a forrásokban először 1200-ban felbukkanó ún. Johannita perben (ld. alább): BOUSSARD, J.: *Le comté d'Anjou sous Henri Plantagenet et ses fils (1151–1204)*, Paris 1938, n° 10.

¹⁵ PORT, *i. m.* n° 7.

¹⁶ „*Preterea in his septem sollennitatibus, in Natali Domini, in Pascha, in Pentecoste, in primo festo sancte Trinitatis post pentecostem, in festo sancti Laurentii, in Assumptione beate Marie, in festo Omnium Sanctorum quicquid ab omnibus parochianis beate Marie tam in capella quam in elemosinaria ad manus sacerdotum ad omnes missas oblatum fuerit, canonicorum et sanctimonialium beate Marie erit...*” Uo.

chiája és javarészt az ugyanő feuduma volt. Az ispotály alapítása során itt kapott jelentős területet, melynek értékét tovább növelte az a tény, hogy a később, az 1230-as és 40-es években megépülő városfalon belültre került. Jóllehet a sénéchal gondoskodott róla, hogy a kapott területért kárpótolja az apátságot, a születő ispotályt pedig irányában tehermentesítse,¹⁷ a Ronceray feudális alapokon nyugvó autoritása ezzel nem szűnt meg. Lévéen földesúr, a tőle kapott telkek után a neki járó cenzustól¹⁸ sem tekintett el, ami pedig még fontosabb, gyámságát az ispotály felett egészen a 16. századig megtartotta.¹⁹ Ami a kezdeti évtizedekben tapasztalható befolyását illeti, arról lényegében két oklevél tesz részletesebb említést. Az első a már jelzett 1183-as, a másik 1209-ből²⁰ származik. Ezekből kiderül, hogy a női bencés apátság részben parochiális, részben feudális joga okán igyekezett az ispotályt függésben tartani. Plébániai jogát említve az imént már utaltam bizonyos ünnepi *oblaiók* visszatartására. Ezenfelül a Ronceray nem mondott le azokról a járulékokról sem, melyek az ispotályba költöző, ám az ő plébániájához tartozó lakosok után élvezett.²¹ Az apátság igyekezett az ispotály miserendjét is a sajátjához igazítani, oly módon, hogy a kórház kápolnájában celebrált mise csakis a sajátjának befejeztével kezdődhetett.²²

A feudális alapon létesített függő viszonyt jól illusztrálja a perjel (*prior*) megválasztásának rendje, vagyis az apátnő jóváhagyásának szüksége. Az így újonnan megválasztott méltóság hűségesküt tett, mely magában foglalta az apátság feudális jogainak tisz-

---

¹⁷ „*Stephanus siniscallus dedit monialibus et canonicis XL libras ad redditus emendos*”: PORT, i. m. n° 7. (1183), „*ad petitionem Stephani senescalli Andegavensis, fundatoris elemosinarie, donavimus in perpetuum libere et absolute quiete totum illud spatium terre, ubi nunc sita seu fundata est ipsa elemosinaria cum appendiciis suis...*”: PORT, i. m. n° 12. (1188) Ugyanez az oklevél további szomszédos telkek átengedéséről tudósít. Ezek egyik része folyópart mentén a Doure központi része felé esett. Ez annál is értékesebb mivel a Maine fölött elhelyezkedő, ekkor még egyetlen hídoz juttatta közelebb az ispotályt. *Pro hac autem donatione et concessione habuimus de Stephano predicto tres arpentos vinee et unum pressorium apud Charle (ma Challe) in excambiis. Et preterea habuimus (ti. Ronceray) C libras Andegavenses de denariis Stephani, unde nos incepimus facere quamdam nostram domum que vocatur infirmaria. Et preterea idem Stephanus fecit nobis pressorium nostrum totum de novo in clauso nostro juxta murum elemosinarie.* (Uo.)

¹⁸ Három további telekért és már rajtuk lévő melléképületekért az apátság évi 13 solidust és 9 dénárt szedett. (Uo.)

¹⁹ A Ronceray apátság kései befolyására valamint az ispotály 16. században véglegesült városi kézbe kerülésére vonatkozóan ld.: CHAUMOT, F.: „L'Hôpital Saint-Jean-l'Évangéliste d'Angers: Typologie d'une crise hospitalière (1407–1559)”, in *121e Congr. Soc. Hist. Scient*, Nice 1996, 251–264.

²⁰ PORT, i. m. n° 42.

²¹ „*Si quis parrochianorum beate Marie vel infirmitate vel paupertate in elemosinariam delatus fuerit et obierit, si aliquas possessiones habuerit, quas elemosinarie det, de quibus parochialia jura possint reddi, elemosinaria parochialia jura de eo sancte Marie reddet.*” PORT, i. m. n° 7.

²² Uo.

teletben tartását, valamint egy arra vonatkozó ígéretet, hogy az ispotály más egyházi intézmény alá rendelését semmi módon nem támogatja.²³ A fentiekből következik, hogy a perjel világi beiktatása is az apátnő hatáskörébe tartozott, és csupán annak megtörténte után iktatta be őt a püspök *in spiritualibus*.²⁴ Ellenőrzési joga volt az apátnőnek az ispotály pénzügyi elszámolását illetően is.²⁵ A feudális kapcsolatok horizontális jellegét mutatja ugyanakkor a szükség esetére fenntartott a kölcsönös segélynyújtás ígérete. Az említettekhez azonban hozzá kell tenni, hogy a források alapján a 13. században ez a függő viszony kevés hangsúlyt kapott, azaz az ispotályból nem vált fililálé. Sokkal inkább egy javarészt önálló, ráadásul igen gazdag karitatív intézményt látunk viszont a 13.-14. század fordulóján. Kérdés, mivel magyarázható a Ronceray apátság bizonyos mértékű „háttérbe vonulása”? Véleményem szerint a kérdést érdemes megfordítva is feltennünk, azaz, hogy miért volt fontos 1209-ben a viszonyrendszer ilyen alapos írásba foglalása?

Úgy vélem, erre komoly okot adhatott a johannita lovagrend angers-i megjelenése. Igaz, a johanniták első rendháza Angers-ban 1206-tól²⁶ dokumentálható, a városban azonban már korábban megpróbáltak vagyont szerezni. Az alapítás nehézségein már túljutott, látványosan gazdagodó ispotály pedig élénk vonzerőt jelenthetett. A már fentebb említett, 1200-ból származó forrás²⁷ szerint az ispotályt elfoglalták,²⁸ ami természetesen a Ronceray apátságot is érzékenyen érintette. Az oklevél szerint Hersende apátnő először Földnélküli Jánosnál tett panaszt. Bár az incidens pontos időpontját nem ismerjük, annyi azonban valószínűsíthető, hogy az legkorábban a rendelkezésünkre álló oklevél kibocsátását megelőző évben történhetett. Az ugyanis nehezen képzelhető el, hogy az apátnő az esetet követően évekig, vagy akár hónapokig tétlen maradt. Feltehető természetesen, hogy a Ronceray, mielőtt János királyhoz fordult, alsóbb fórumokon keresett jogorvoslatot, de ennek sem nyoma nincs, sem különösebb értelme nem lett volna, ismerve az ellenfél hatalmi pozícióit. A johanniták számára pedig az időpont azért is volt kedvező, mert a századforduló komoly felfordulást hozott Anjou-

---

²³ „*In ecclesia beate Marie constitutus jurabit, se observandum honorem et justiciam abbatiæ...*” majd kicsit lejjebb: „*Cum secundum illibatam consuetudinem totius Andegavie, sepe dicti fratre elemosinarie compelli possent per abbatissam ad distrahendas possessiones in feodo abbatiæ acquisitas a tempore fundationis ipsius elemosinarie.*” PORT, i. m. n° 47. Jelzi: AVRIL, i. m. 513.; „...*in presentia abbatisse et fratrum jurabit, quod nulla ratione impetrabit nec etiam pro posse suo sustinebit quod elemosinaria alicui alio monasterio vel ecclesie vel cuicumque religioni subiciatur.*” (Uo.)

²⁴ Uo.

²⁵ „...*abbatissa intererit computationibus et reddendis rationibus expensarum vel per se vel per aliquem de clericis suis, si in persona propria non poterit interesse.*” (Uo.)

²⁶ Archives Départementales de la Vienne, H 3 104.

²⁷ BOUSSARD, i. m. n° 10.

²⁸ „*domum que Elemosinaria vocatur violenter intrusi occupaverant*” (Uo.)

ban, részint az Oroszlánszívű Richárd halálát követő „káosznak” köszönhetően, részint az angers-i püspök legitimitása körül folytatott vita okán (ez utóbbi: 1199–1201).²⁹

Földnélküli János az újonnan beiktatott sénéchalhoz; Guillaume des Roches-hoz utalta vissza az ügyet, aki rövid úton a Ronceray apátság javára hozott ítéletet.³⁰ A pereskedésnek ezzel azonban nem lett vége, ugyanis a rákövetkező években az ügyben még több ítélet született.³¹ A Ronceray csupán 1204–05-től lehetett nyugodtabb afelől, hogy a johanniták lemondtak kezdeti terveikről.³² Mindezek tükrében nem véletlen tehát, hogy 1209-ben az apátság makacsul ragaszkodott jogainak részletes dokumentálásához, valamint annak megelőzéséhez, hogy bárki közreműködésével az ispotályt „idegen” kézre juttassák.³³

Az intézmény működésére vonatkozóan igen értékes forrás az a szabályzat (*institutio*), amely igen korán, a 12. század végén vagy a 13. század legelején született.³⁴ Ennek részletesebb elemzésével többen³⁵ is foglalkoztak már, így az alábbiakban csak a legfontosabbak jelzésére szorítkozom.

Mindenekelőtt fontos tisztázni, hogy esetünkben – ahogy az a középkorban gyakran előfordult – egy összetett rendeltetésű karitatív létesítményről beszélhetünk. Az ispotály egyszerre működött felszentelt templomként,³⁶ kórházként, szegényházként és mint szeretetotthon, ahol nemegyszer gazdag javadalmasokkal is találkozunk. Az intézmény ajtaja megszorításokkal ugyan, de a legtöbb rászoruló számára nyitva állt. Nem nyertek viszont bebocsátást a leprások (*leprosi*), vakok (*orbati*), nyomorékok (*ardentes*), csúszban szenvedők (*contracti*), megcsonkított vagy megbélyegzett gonosztevők (*latrones mutilati vel signati*), kitett gyermekek (*pueri expositi*). A korlátozás ugyanakkor nem érintette a várandós nőket. Az ajtón kopogtatót bármikor fogadni kellett, s ezenkívül hetente kétszer (csütörtökön és szombaton) maguk küldtek a városba embereket a betegek felkeresésére.

---

²⁹ BOUSSARD, *i. m.* 90–93.

³⁰ „Cum autem presentes essent Hospitalarii, nec ad proposita responderent, nec esset etiam qui reclamaret, justum visum est sapientibus qui aderant abbatisse adjudicandam esse possessionem Eleemosinarie et omnium rerum Eleemosinarie pertinentum.” (Uo.)

³¹ MARCHEGAY, P.: *Trois lettres á M. M. les administrateurs des hospices d'Angers concernant le chartrier, le cartulaire et le fondateur de l'hôpital Saint-Jean l'Évangéliste*, Les Roches-Baritaud 1877.

³² A vita véglegesen csak 1232–33-ra rendeződött azzal, hogy az ispotály vagyonának egy kis hányadát átadta a lovagrendnek. PORT, *i. m.* n° 150, ennek királyi (IX. Lajos) megerősítése: Bibl. Mun. d'Angers, ms., 1155 f. 52.

³³ ld. 18. jegyzet.

³⁴ PORT, *i. m.* n° 183.

³⁵ PORT, *i. m.* Introd. VI–VIII.; BIENVENU, *i. m.* 209–214.; AVRIL, *i. m.* 504–512.

³⁶ Az 1181-es pápai kiváltságlevél interdictum esetén is engedélyezte mise celebrálását: „Cum autem generale interdictum terre fuerit, liceat vobis clausis januis, exclusis excommunicatis et interdictis, non pulsatis campanis, supressa voce, divina officia celebrare.” PORT, *i. m.* n° 3.

Az *Institutio* szerint az ispotályban összesen tíz klerikus működhetett. Segítségükre volt a továbbiakban (legfeljebb) tíz nővér és tíz szolgáló testvér, ez utóbbiak laikusok. A perjelt a sénéchal által jelölt és jövedelemmel ellátott négy szerpap közül választotta a közösség (*societas*), a Ronceray apátnőjének jóváhagyásával. Tagjai engedelmességi, szüzességi és szegénységi fogadalomban, valamint ezt kiegészítve a szent ágostoni regula szerint éltek. Részletesen szabályozták az ispotály belső működési rendjét, rögzítették az előírások vagy a fogadalom megszegésének következményeit. Különös figyelmet szenteltek a pénzügyi és gazdasági ügyek intézésére, amivel lehetőség szerint világi szolgálótestvéreket bíztak meg. Nevük a korabeli szokincsből kölcsönözve *bailli* volt.³⁷

Az alábbiakban, ehhez kapcsolódóan, az ispotály javadalomgyarapodását szeretném közelebbről megvizsgálni működésének első harminc évében. Ide vonatkozóan mintegy negyven oklevél áll rendelkezésünkre. Ezek egy része ugyan leginkább topográfiai jellegű munkákhoz adhat támaszt, összességében azonban számos értékes információt kaphatunk az adományozók kilétét, a vagyónátruházás jellegét és tárgyát vagy épp – az ispotály részéről – a javadalomgyarapítás módozatait illetően.

Az ispotály birtok- és jövedelemszerzésnek alapját az adományok képezték. A *donatiók* tartalmukat tekintve igen változatosak, azok alapos tipologizálására azonban a jelen terjedelmi keretek miatt nem vállalkozhatom. Néhány alapvető probléma jelzése azonban megkerülhetetlen.

Elsőként azok kilétét szeretném megvizsgálni, akik valamilyen módon vagyonhoz juttatták az ispotályt és az semmiképp nem tekinthető adás-vételnek vagy hiteltörlesztésnek. Ez szám szerint 43–45 személyt érint, attól függően, hogy közülük kettőt melyik csoportba sorolunk. Fontos azonban hozzátennünk, hogy egy oklevélen belül találkozhatunk két vagy akár mindhárom esettel is.³⁸

1. Az adományozók személyét és társadalmi rangját tekintve a legelőkelőbb az alapítás kezdeményezője, II. Plantagenet Henrik.³⁹ Meglepő viszont, hogy később sem Oroszlánszívű Richárd, sem öccse, János neve nem bukkan fel az adományozók közt. Ugyanez megfigyelhető Anjou Capeting kézre kerülése (a 13. század első évtizede, véglegesen 1214) után is, tudniillik ez esetben Anjou Károly az első, aki újból adományokat tesz az ispotálynak.⁴⁰ Fellelhető viszont az adományozók listáján Konstancia, Bretagne hercegnője, aki két ízben is jelentős sójövedelemhez juttatta az ispotályt.⁴¹

---

³⁷ Uo.

³⁸ Adás-vétel, hiteltörlesztés és adományozás együttesen: PORT, *i. m.* n° 35.

³⁹ Ahogy azt a bevezetőben jeleztem, Henrik karitatív célú kiadásai uralkodásának második felében váltak jelentőssé Anjouban. Ennek következtében számos ispotály illetve leprásház létesül Anjou és Maine grófságokban a 12. század harmadik harmadában (Le Mans, La Flèche, Angers, Château-Gontier). ld. AVRIL *i. m.* 334–335, 494–497.

⁴⁰ A. D. M-L. Hs A1 f. 4.

⁴¹ PORT, *i. m.* n° 19, 21.

Fia, Artur 1199 októberében Bretagne hercege és Anjou grófja titulussal a beaufort-i erdőben (Anjou) birtokolt *calefagiumát* adományozza a Saint-Jeannak.⁴²

Az első harminc évben tett *donatiók* hozzávetőlegesen 40%-a helyi arisztokráciától vagy legalábbis jómódú birtokosoktól származik. Mintegy 16–19 adományozót sorolhatunk ide. A besorolást nyilvánvalóan több információ segítségével lehet csak megkísérelni. A név alapján ugyanis gyakran nem lehet a társadalmi rangot megállapítani, mivel ekkorra még viszonylag kevés, több generáción át nyomon követhető családi „lignage” alakul ki Anjouban. Mindenesetre ezen kevesek közé tartozik Maurice de Craon, Gautier de Monsoreau, Guillaume de Tigné, akik szerepelnek az adományozók közt.⁴³ Ugyan nem helyi gyökerű, de a jómódú birtokosok közé tartozik még az alapító Étienne Marchay és fia, Philippe de Ramefort.⁴⁴ Más esetekben a név kíséretében található *dominus* (vagy esetenként *miles*) megnevezés, a századfordulón még nem oly gyakori saját oklevélkibocsátás és pecséthasználat, esetleg az adományozott birtok vagy jövedelem nagysága (így például falu- vagy tizedadományok) is irányadó lehet. Informatívak továbbá azok az oklevelek, melyekben tisztán rálátunk egy hűbéri láncolatra. Ezek általában adományozással társított megerősítések, azaz egy hűbéres által tett *donatiót* ura megerősíti és bővíti.

Nehezebb a dolgunk az alsóbb rétegek (több mint 50%) pontos behatárolásakor. Itt 9 esetben (az összes adományozó 20%-a) világos csak, hogy egy kisebb birtokkal rendelkező hűbéresről vagy lovagról (*miles*) van szó. Dokumentumainkban a *donator* neve mellett 1209-ig egy esetben sem találkozunk *civis* vagy *burgensis* jelzővel, jóllehet a fogalom okleveles anyagokban is ismert és korlátozott mértékben használt volt a 11. század vége óta; a 13. században pedig számos alkalommal előfordul az adománytevők neve mellett. Mindez természetesen nem jelenti a városlakók érdeklődésének hiányát. Erenburge, Silvestre Pelletier (*Pelliparius*) felesége az 1180-as évek végén két Angers-ban, a Doutre-on található házat ad az ispotálynak két és fél arpentum szőlő kíséretében.⁴⁵ 1207-ben Hodeburge, Geoffroy Charpentier (*Carpentarius*) leánya csupán atyai örökségéből három Angers-i házat és a város közelében három *arpentum* szőlőt ad a Saint-Jeannak, más adományokkal kiegészítve.⁴⁶ Ez esetekben nyilvánvaló, hogy jómódú polgárokról van szó. A legtöbb esetben azonban pusztán a név és az adomány ismeretében nem következtethetünk az illető anyagi helyzetére és társadalmi rangjára. Valószínűsíthető ugyan, hogy Angers-ban vagy a környező településeken laktak, némi befektetéssel bírtak, elsősorban az agráriumban, további pontosítások azonban a források alapján nem tehetők.

---

⁴² PORT, *i. m.* n° 24.

⁴³ M. de Craon: BNF Coll. Dom Housseau, n° 2140; G. de Monsoreau: *Port, i. m.* n° 45.; G. de Tigné: A. D. M-L. Hs B31 f. 1.

⁴⁴ PORT, *i. m.* n° 12, 15, 22, 25.

⁴⁵ PORT, *i. m.* n° 14.

⁴⁶ A. D. M-L. Hs B 28. s. n.

Végezetül megjegyzendő, hogy egyházi intézményektől egyáltalán nem, klerikusoktól összesen négy adomány származik. Ezek közül kettő az Angers-i Saint-Martin királyi káptalan két kanonokától, Geoffroy de Perray-tól és Geoffroy de Boloire-tól.⁴⁷ A másik két esetben pusztán annyit tudunk, hogy az illetők klerikusok voltak és adománnyal együtt csatlakoztak az ispotály szolgáló közösségéhez.⁴⁸

Érdekes röviden kitérni az adományt tevők nemi megoszlására is. A férfiak dominanciája nem elsőprő. Tizenöt adományozó nő, tehát az adományozók 33%-a. Természetesen nem számoltam ide azokat az eseteket, amikor a feleség (egyedül vagy más családtagok társaságában) pusztán beleegyezését adja férje adományozásába, itt jobbra ugyanis csak közvetett anyagi érdekeltsége tűnik evidensnek. A fent említett tizenöt esetben viszont özvegyként, (esetleg egyedülállóként) vagy férjes asszonyként ruházza át az ispotályra önnön iniciatívájára saját örökségét. Ez az elhanyagolhatónak nem minősíthető arány a nők társadalmon belüli bizonyos önállóságát jelzi.

2. Az adományok tárgyukat tekintve vagy ingatlanok, vagy javarészt pénzben meghatározott- jövedelmek. Az ispotályra hagyott ingóságokkal az okleveles anyagban ekkor még nem találkozunk. Az adományozott ingatlanok közt igen gyakran szerepelnek szőlőültetvények, szántóföldek, legelők. Ezek nagysága ugyan változó, mégis egy viszonylag szűk intervallumba helyezhető; terjedelmük döntő többségben 1 quarteria és 7 arpentum közt mozog. Kivételt képez az a 20 arpentum szőlő Angers közelében, amit Geoffroy de Sancé⁴⁹ és fivére adományoztak az ispotálynak évi három solidus szolgáltatmegváltás terhe mellett, vagy Marie de Maille⁵⁰ nemesasszony (*domina*) adománya, a Fontaine-Bourreau (Anjou) nevű falu a hozzá tartozó földekkel, legelőkkel és tizeddel.

Ezenfelül szép számmal fordul elő házak, illetve különféle gazdasági épületek eladományozása. Ezek szinte kizárólag Angers-ban vagy annak közelében található, egy 20 km-es sugarú körzeten belül. Egyetlen kivétel az a ház, amely Saumur (Angers-tól 45 km-re keletre, a Loire partján) város piacterén található, s amit a 13. század elején ismeretlen adományozótól kapott az ispotály.⁵¹ Érdekes továbbá megjegyezni, hogy az Angers-ban található házak (összesen hét) mindegyike úgyszintén igen forgalmas és jelentős kereskedelmi tevékenységet bonyolító részekben található, így a Maine folyó felett átvezető ún. nagy hídon⁵², a Saint-Nicolas,⁵³ a Baudriere, és a Lionnaise⁵⁴ utcákban.

---

⁴⁷ Perray: PORT, *i. m.* n° 32; Boloire: A. D. M-L. Hs B 30. f. 2.

⁴⁸ PORT, *i. m.* n° 13, 34.

⁴⁹ PORT, *i. m.* n° 33.

⁵⁰ PORT, *i. m.* n° 30.

⁵¹ A. D. M-L. B 156 f. 2.

⁵² A. D. M-L. Hs. B 28; PORT, *i. m.* n° 35.

⁵³ PORT, *i. m.* n° 14.

⁵⁴ PORT, *i. m.* n° 43.

A későbbiekre nézve igen komoly gazdasági jelentőséggel bírt az a kizárólag kőből épült híd és zsílip, ami az egyik alapító, II. Henrik révén került az ispotály teljes jogú tulajdonába.⁵⁵ Az építmény, a 13. század első felében épült angers-i városfal nyomvonalába illeszkedett a Maine folyó felett. Megléte ugyan semmi változást nem hozott a városi közlekedésben, lévén, hogy nem kötötte össze a két partot, viszont a 13. század folyamán három malmot is hozzá illesztettek, aminek következtében az ispotály a 14. század elejéig az egyetlen intézmény volt, amely malmokkal rendelkezett a városon belül.

Egyes ingatlanok, így például a szőlőültetvények, szántóföldek jövedelmeztetése esetenként komoly befektetéseket igényelt. Házak, melléképületek esetében ügyelni kellett a rendszeres karbantartásra. Természetesen az ispotálynak lehetősége volt továbbítani a szerzett ingatlanokat évi census fejében, ám nem biztos, hogy azonnal akadt érdeklődő. Ez esetben kívárni kényszerült, ami anyagilag semmiképp nem volt jövedelmező számára. Sajnos a forrásokból e tekintetben igen keveset szűrhetünk le. Az első harminc évben ugyanis szinte egyáltalán nincs forrásunk arra vonatkozóan, hogy az ispotály mit tett a neki adományozott vagy általa más úton szerzett birtokokkal. Mindez két okból is nagyon meglepő: egyrészt később, a 13. században se szeri se száma a koncessziós okleveleknek, másrészt egy, az 1230-as évek második feléből származó censusjegyzék⁵⁶ bevételi részében nagyon sok olyan birtokot találunk, melyek dokumentálhatóan 1209 előtt kerültek az ispotály kezére.

Azonnal és kiszámítható rendszerességgel gyümölcsözött viszont az az adomány, mely konkrét jövedelem formájában jelentkezett. Ezek döntő része Angers környéki földek, vagy a városban található épületek birtoklása fejében fizetett census volt. Értékük ritkán haladta meg az évi egy fontot, de az alapító Étienne Marchay adományát leszámítva a legnagyobb összeg is „csupán” évi 40 solidus volt, amit az adományozást megelőzően Érenbourg de Torigné szedett a püspöki palota szomszédságában (Porte Angevine) lévő piac egy *stallum*ára.⁵⁷ Ehhez társíthatjuk végül az imént említett sénéchal adományát, mely ugyan nem összegszerű, annyit azonban sejthetünk, hogy a többi közül toronymagasan kiemelkedik, ugyanis ő az említett piacon tizenegy *stallum* jövedelmét adta az ispotálynak.

Komoly összeget jelentettek azok a bretagne-i *peagium*ok, melyekből egy meghatározott értékben részesedett az ispotály. Ahogy arra már fentebb utaltam, Konstancia, Bretagne hercegnője 1195 januárjában 5 font értékben sót, majd néhány hónappal később további 10 modius sót adományozott általa birtokolt *peagium*ok jövedelméből.⁵⁸ Az alapító Étienne Marchay az általa hűbérben⁵⁹ birtokolt Angers-i hídpénz egy meg

---

⁵⁵ PORT, *i. m.* n° 5.

⁵⁶ A. D. M-L. Hs. B 118.

⁵⁷ PORT, *i. m.* n° 10.

⁵⁸ PORT, *i. m.* n° 19, 21.

⁵⁹ PORT, *i. m.* n° 8.

nem határozott részét adta az általa kinevezett négy pap megélhetésének fedezetére.⁶⁰ Anjou legnagyobb birtokosa, Maurice de Craon 1200-ban a Szentföldre indulva évi másfél fontot adományozott a champtocéi (Anjou és Bretagne határán, a Loire mentén) *peagium* jövedelméből.⁶¹

Az adományok jogi természetüket és esetleges terheiket tekintve igen változók voltak. Szembetűnő, hogy a legtöbb adomány vagy személyesen az adományt tévő által, vagy rajta keresztül a birtoklás jellege miatt terhekkal, megszorításokkal bír. Pontos behatárolásuk vagy értékük meghatározása komoly gondot jelenthet: alkalmasint ugyan benne foglaltatnak az oklevelekben, a leggyakrabban azonban csak következtethetünk arra, hogy az adomány tárgyát képező birtok vagy épp jövedelem nem részletezett járulékokkal terhes.

Az uralkodói adományok tisztán és tehermentesen kerültek az ispotály kezére.⁶² Világosan értelmezhetőek azok az esetek is, amikor egy feudum adományozására került sor. Geoffroy de Sancé a már említett 20 arpentum szőlőt 3 solidus szolgálatmegváltás fejében adományozza.⁶³ Gyakori, hogy a feudum adományozását egy hűbéres kezdeményezi, majd ezt a hűbérúr további adománnyal toldja meg. Guillaume de Fougère két hűbéresének adományát erősíti meg, majd ezekhez egy további birtokot csatol. A három birtoktestért összesen 10 solidus *servitium*ot kért, valamint kikötötte, hogy az átengedett területen az ispotály nem létesíthet települést, *villát* vagy *burgust*.⁶⁴ Foulque de Mastaz a hűbérese által tett adományt *quiquid de me tenebat et habebat in feodo et censiva*, megerősíti, majd a feudumért a neki mint hűbérúrnak járó egy ló és egy ember szolgálatot (*servitium*), valamint a másik birtokrészért járó cenzust elengedi.⁶⁵ Mastaz fia, Geoffroy Martel apja adományainak megerősítése mellett Pirében (ma Angers agglomerációs körzetében: Empiré) ad birtokot az ispotálynak évi 1 solidus *servitium* fejében.⁶⁶ A feudumok átruházásához kapcsolódó *homagium* tételéről azonban a forrásokban egyáltalán nem esik említés. A későbbiekben viszont, 1264-ből származóan, találunk utalást arra, hogy az ispotályt hűbéreskü tételére próbálták rákényszeríteni, ám az végül mentesült alóla.⁶⁷

---

⁶⁰ PORT, *i. m.* n° 15.

⁶¹ BNF coll. Dom Housseau, n° 2140.

⁶² „...cum omnibus libertatibus et liberis consuetudinibus suis libera et quieta ab omni exactione seculari et ab omni terreno servicio quod ad me pertinet.” PORT, *i. m.* n° 4.

⁶³ PORT, *i. m.* n° 33. Később, 1224-ben, Geoffroy örököse ezt a 3 solidust is elengedi. PORT, *i. m.* n° 88.

⁶⁴ PORT, *i. m.* n° 16.

⁶⁵ PORT, *i. m.* n° 9.

⁶⁶ PORT, *i. m.* n° 18.

⁶⁷ „... 2 sol. Annui servicii quos dicti religiosi eidem militi et eis heredibus absque fide et homagio in perpetuum reddere tenebuntur...”, „... non poterit idem miles dictos priorem et fratres compellere in posterium ad faciendam sibi fidem vel homagium...” A. D. M-L. Hs. B 174 f. s. n.

Bonyolultabb a helyzet, ha az ingatlan nem feudumnak minősült, hanem azt már az adományozó is vagy közvetlenül az adományozott cenzus fejében birtokolta. A probléma itt rendkívül összetett. A korabeli terminológia ugyanis, míg a *feudum* és *censiva* közt világos különbséget tesz, addig ez utóbbi módozatait nem árnyalja. Cenzus volt fizetendő más járulékok társaságában a jobbágytelek után, de az minősülhetett befektetésnek is; a rajta keresztül birtokolt vagyon örökíthető, eladományozható, eladható (az ún. *venda*, azaz a földesúrnak fizetett járulék fejében), vagy elzálogosítható volt. A birtokbavevő részint maga is birtokosnak tekinthető, ugyanis az átruházás földesúri jogok átadásával is járhatott.⁶⁸ A cenzus fejében birtokló lehetett például *miles*,⁶⁹ aki az ingatlant hűbérurától kapta (de nem hűbérbe), vagy épp városi polgár, aki egy egyszeri, jelentősebb összeg kifizetése után évi rendszerességgel fizette a cenzust.⁷⁰ Számos esetben azonban az sem ismert, mi módon jutott a cenzusfizető az ingatlanhoz.

Az említettek alapján az tehát világos, hogy a cenzus kiindulásképp egyfajta földesúri járulékot (*rente seigneuriale*) képzett. A probléma abban van, hogy Anjouban ez a járulék épp a vizsgált korszakban alakul át pusztán gazdasági jellegű teherré (*rente foncière*),⁷¹ azaz itt egy sokszínű, átmeneti állapotnak vagyunk tanúi. Az adományok kapcsán ez ugyan szinte minden esetben felismerhető, további részletek azonban gyakorta ismeretlenek vagy legalábbis homályosak.

Mindezek ellenére viszonylag jól értelmezhetőek azok az esetek, amikor a földesúr adja a saját feudumán található ingatlant egy meghatározott cenzusért. Így Pierre de Brion, aki egy angers-i házat ad az ispotálynak évi 3 dénár cenzus terhe mellett, minden más jogáról lemondva.⁷² Geoffroy de Querqueil (*Carco*) Angers északi szélén található kerteket, szőlőket, présházat, kőfejtőt, továbbá egy városban álló házat ad 23 solidus 6 dénár 3 obulus cenzusért.⁷³ Megtartja bíraskodási jogát (*vicaria*) és az esetleges eladásra vonatkozó illetéket (*venda*), minden más jogáról viszont lemond (*sine alia aliqua consuetudine*).

Ahogy azt jeleztem, nehéz viszont tisztázni a részleteket akkor, ha az adományozott birtok nem az adományt tévő feudumán található, vagy a forrásban egyáltalán nincs utalás birtoklási láncolatra. Itt ugyanis a legkritikább esetben szerepel a birtok jogállása vagy az utána fizetendő esetleges cenzus mértéke. 1205-ben Geoffroy Melion özvegye, Theophania egyebek közt angers-i házakat, szőlőket és egy melléképületet adományoz az ispotálynak, melyek az uralkodó és a Ronceray feudumán találhatók.⁷⁴ Az oklevél ugyanakkor nem tesz említést cenzusfizetési kötelezettségről. Robert Martin, akit fel-

---

⁶⁸ D'ESPINAY, G.: *Le droit de l'Anjou avant les coutumes*, Angers 1901, 27–29.

⁶⁹ PORT, *i. m.* n° 9.

⁷⁰ A. D. M-L. B 24. f. 1.

⁷¹ CHEDEVILLE, A.: „Le rôle de la monnaie et l'apparition du crédit dans les pays de l'ouest de la France (XIe-XIIIe siècles)”, *Cahiers de civilisation médiévale* 68 (1974), 320–325.

⁷² PORT, *i. m.* n° 10.

⁷³ PORT, *i. m.* n° 38.

⁷⁴ PORT, *i. m.* n° 35.

vesznek az ispotály szolgálótestvérei közé, egy birtokos, Gautier de Montsoreau feudumán található birtokrészt adományoz, hasonlóképp a terhek minden további pontosítása nélkül.⁷⁵ Szerencsés esetben az 1230-as évek második feléből származó cenzusjegyzék segítségével ugyan néhány ingatlan azonosítható, legtöbbjük azonban a forrás kiadási tételeinek szüksévszerűsége okán továbbra is homályos marad.

Az ispotály saját kezdeményezésére is gyarapította vagyonát. Ez természetesen jelentősebb készpénztartalékot igényelt. Nem csoda tehát, hogy adás-vétel vagy hitelnyújtás esete a korai korszakban csak korlátozottabb számban fordul elő. 1205-ben a már említett Teophania⁷⁶ 50 fontot vesz fel az ispotálytól, melyre évi 100 solidusos részletben vállal törlesztési kötelezettséget. Ehhez az összeghez csatolva, úgymond adományként négy arpentum szőlőt ad egy présházzal, *in perpetuam elemosinam*. Itt tehát az adomány nemcsak fedezetként szolgál, hanem a kamatot is leplezi. Az ispotály továbbá Teophania fiától 60 fontért megvásárolta azokat a telek- és házrészeket Angers-ban, amelyek az anyja által tett, a kölcsöntől egyébként teljesen független adományok kiegészítő részei voltak. Hosszú távon tisztán jövedelmezett annak a cenzusnak a megvásárlása, amelyet az értékesítést megelőzően egy harmadik személy fizetett az eladónak. Erre három példát találunk a vizsgált időszakban. Rodolf *Angelus*-tól⁷⁷ 22 és fél solidus cenzust és supercenzust vásárolt az ispotály 25 fontért, azaz itt a befektetés huszonegy év múlva térült meg, utána viszont tiszta jövedelmet hozott. Sejtethető, hogy az ilyen pénzügyi tranzakciókban résztvevő eladó pénzszükében volt, és általában úgy kívánt nagyobb összeghez jutni, hogy az uzsorakamatot elkerülje, indítéka azonban nem dokumentált. A másik két esetben az ispotály 10 solidus és 4 dénár cenzust vásárolt 2 arpentum szőlő társaságában szintén 25 fontért, valamint 40 solidus cenzust 34 fontért.⁷⁸ Az arányszámok ingadozása az adott helyzetben fellépő szükség, illetve a kereslet-kínálat függvényéből eredhet.

Találunk példát arra is, hogy az ispotály elzálogosított ingatlant kap lélekváltsággént. Ennek első említése igen korai, még az 1180-as évek második feléből származik.⁷⁹ Később egy másik ügy kapcsán egy, az angers-i hídon található, Geoffroy de Précigné-től származó házat 50 fontért váltott ki az ispotály.⁸⁰

Van néhány olyan esetünk, amikor nehéz eldönteni, hogy valójában piaci érteken történő adás-vételről, vagy pusztán egy adománytétel valamilyen kompenzációjáról van szó. Korszakunkban ez utóbbira számos példa akad. Elbizonytalanító lehet továbbá, hogy esetenként az ellenszolgáltatás összege igen magas. Raynald Gresler adományaiért 34 fontot kapott az ispotálytól.⁸¹ Pétrouille Boureau, aki az ispotály java-

---

⁷⁵ PORT, *i. m.* n° 46.

⁷⁶ PORT, *i. m.* n° 35.

⁷⁷ PORT, *i. m.* n° 42.

⁷⁸ PORT, *i. m.* n° 18; A. D. M-L. Hs. B 120 f. 301.

⁷⁹ PORT, *i. m.* n° 10.

⁸⁰ PORT, *i. m.* n° 36.

⁸¹ A. D. M-L. Hs. B 31 f. 2.

dalmasa lesz, a Pruniers-ben található (ma Angers külvárosa) adományozott birtokok után 25 fontot kap, amely összeggel halála esetén végrendelkezhet.⁸² Úgy vélem, hogy itt egy, a mai közgazdasági fogalmak alapján húzott markáns határvonal megállapítása egyes információk hiányában túlzottan merész, más szempontok alapján pedig anakronisztikus volna.

Természetesen a különféle utakon szerzett vagyon birtoklása nem volt mindig problémamentes. Az első mintegy harminc év folyamán hét birtokperrel találkozunk.⁸³ Ezek mindegyike közös megegyezéssel zárult. Hat alkalommal, tehát szinte mindegyik esetben egy, – az ispotály szerint – korábbi adományozást vitattak el a hozzátartozók. A született egyezségek alapján az elvitató vagy egy birtokrésszel, vagy egyszeri pénzjuttatással, de minden esetben kárpótolva lett. A felmutatott igények jogszerűségét tekintve kevés biztosat állíthatunk. A pereket megelőző datálású és rájuk vonatkozó adománylevelekkel egyszer sem találkozunk. Más esetekből tudjuk, hogy az elvitás egyes rokonok számára komolyan jövedelmezhetett,⁸⁴ ebből azonban az említett konkrét esetekre nem vonhatunk le biztos következtetéseket.

Az imént részletezett vagyongyarapodás egy jelentős része tehát alacsonyabb rangú társadalmi rétegektől (lovagok, kisbirtokosok, némi befektetéssel bíró városlakók), származott. A birtokok egy jelentős része, mégha nem is minősült feudumnak, kiterjedésüket tekintve szerényebbek, elhelyezkedésüket nézve pedig kissé elszórtak voltak, rajtuk keresztül az ispotály korántsem elhanyagolható gazdasági szerephez jutott a városban és annak környékén. A fentebbiekkel párhuzamosan pedig megépültek az intézmény működését biztosító első épületek. Az első részletesebb információink az épületegyüttesről 1188-ból származnak.⁸⁵ A forrás először tesz említést a Szent János kápolnáról, egy elülső és egy hátsó kerengőről, utal egy haltározóra, melléképületekre, valamint azokhoz illeszkedő magánszobákra. Az ispotályhoz tartozó épületeket egy fal vette körül, melyről először 1183-ban tesznek említést.⁸⁶ A század végéről (1197–98) pedig már ismert, hogy az ispotály saját, a püspök által felszentelt temetővel is rendelkezett.⁸⁷ Ezeknek az épületeknek egy részét, a kápolnát és a hátsó kerengőt a 13. század első harmadában átalakították, kibővítették, valamint ehhez kapcsolódóan a beteg fogadására megépült az a nagy terem (*grande salle*) mely a nyugat-franciaországi gótika, („gothique angevine”) egy lenyűgözően szép, máig létező opusa.⁸⁸ Ezek az

---

⁸² „...*ipsa haberet de denariis elemosinarie XXV libras Andegavenses in obitu suo ad quiquid exinde vellet facere...*” PORT, *i. m.* n° 11.

⁸³ PORT, *i. m.* n° 13, 17, 20, 41, 46, 50; A. D. M-L. Hs. B 92 f. 11.

⁸⁴ Vö. LEMESLE, B.: *La société aristocratique dans le Haut-Maine (Xie–XIIIe siècles)*, Rennes 1999, 61.

⁸⁵ PORT, *i. m.* n° 12.

⁸⁶ PORT, *i. m.* n° 7.

⁸⁷ A. D. M-L. Hs. B 18 f. 3.

⁸⁸ MUSSAT, A.: *Le style gothique de l'Ouest de la France (XIIe et XIIIe siècles)*, Paris 1963.

építkezések a korai időszakban megalapozott gazdasági háttér nélkül aligha lettek volna vállalhatók.

A fentieket összegezve, a Szent János ispotály megjelenése Angers-ban a 12. század utolsó negyedében két szempontból is jelentőséggel bír. Egyrészt vele a Plantagenet „birodalom” egyik központja jelentőségéhez méltó karitatív intézménnyel gazdagodott. Központi elhelyezkedése, egy alapvetően kézművesek és kereskedők lakta negyedben, közel a városi piacokhoz és ahhoz a hídhoz, amely a Maine folyó felett az egyetlen átjárást biztosította, nem csak a városlakók vagy a környékbéliek, de a távolabbról érkezők számára is ismertté tette. Előkelő alapítása és városon belüli viszonylagos monopolhelyzete pedig nem csupán a rászorulókat, hanem az adományozni szándékozók érdeklődését is felkeltette. Ennek, valamint okos pénzügyi politikájának köszönhetően a 13. század folyamán egy fontos gazdasági és hatalmi pólus lett a városon belül és annak környékén, olyan nagy múltú apátságok mellett, mint a Saint-Serge, Saint-Aubin vagy a Ronceray.

LES DÉBUTS D'UN HÔPITAL À ANGERS
AU TOURNANT DU 12^E ET 13^E SIÈCLE.

La fondation de l'hôpital Saint-Jean à Angers (vers 1175) marque un moment important aussi bien dans le cadre d'une «renaissance hospitalière» en Anjou que dans la vie urbaine d'Angers. Une documentation abondante nous permet de faire une analyse plus profonde concernant les trente premières années (c'est à dire les tous débuts) de l'hôpital angevin. A partir de ces textes, on voit l'hôpital Saint-Jean loin d'être indépendant et à l'écart des querelles sur le plan féodal et institutionnel. Pourtant c'est justement à cette période qu'il se dote des statuts précieux régularisant l'administration et la vie de la communauté. C'est également au début du 13e siècle que l'hôpital, profitant de l'aide indispensable de l'abbaye du Ronceray tient tête à des ambitions expansives des Hospitaliers. Durant ces premières décennies on a créé les constructions fondamentales pour une communauté résidente dans le but des fonctions caritatives, hospitalières, et ecclésiastiques. Il paraît donc, que l'hôpital Saint-Jean se munit, dès le début, d'une richesse économique non négligeable.

Dans la deuxième partie de mon article, j'ai essayé de trouver quelques traits caractéristiques de cette base économique. Evidemment la partie majeure de la richesse vient des donations. Elles concernent presque exclusivement des biens à Angers ou aux alentours, dans un périmètre d'une vingtaine de kilomètres. Cela va expliquer en partie le fait, que l'hôpital Saint-Jean va brouiller (une dernière fois au moyen âge) l'équilibre foncier d'Angers. La répartition sociale des donateurs montre l'intérêt décisif des individus ayant une fortune relativement modeste (petit noblesse, bourgeoisie urbaine qui ont suivis l'exemple d'une fondation illustre). Donc l'initiative venant de la cour Plantagenêt, qui, à côté de la valeur économique des donations primitives donne un prestige indéniable à la fondation, se conjugue avec un vif intérêt d'une communauté urbaine ou périurbaine. Situé très proche du carrefour principal d'Angers, dans un quartier habité par des artisans et des commerçants, il va de soi que son importance économique à Angers ne cessera pas de croître au 13e siècle malgré la concurrence des abbayes angevines aussi prestigieuses que l'abbaye de Saint-Aubin, de Saint-Serge ou de l'abbaye du Ronceray.

A KÖZÉPKOR VÉGI ANGLIAI ÉS MAGYARORSZÁGI BIRTOKOSTÁRSADALOM ÖSSZEHOSONLÍTÁSA*

A hazai történettudomány fontos kutatási iránya Magyarország európai fejlődésben elfoglalt helyének, társadalomtörténeti sajátosságainak, és ezek okainak tanulmányozása, vizsgálata. Sok kutató kereste annak magyarázatát, hogy a magyar társadalomfejlődés miben és miért különbözik a nyugati társadalomfejlődés mintáitól. Szűcs Jenő és Makkay László¹ átfogó, európai horizontú, történeti korszakokon átívelő művei mellett megjelentek olyan tanulmányok is, amelyek írói egy-egy európai társadalomfejlődési jelenséget vizsgáltak, összehasonlítottak magyar és más országbeli változatokat, mint például Maksay Ferenc tette a nemességről írott tanulmányában.² Ezt a módszert, vagyis az egyes jelenségek összehasonlítását alkalmazva tesztek kísérletet az angol és magyar birtokostársadalom szerkezetének összehasonlítására a 14–15. század határain belül. Az alkalmazott módszer ebben az esetben úgy módosul, hogy nem európai horizontú, több ország nemességére is kiterjedő összehasonlító vizsgálat a cél, hanem csak két ország: Anglia és Magyarország grófsági, megyei birtokostársadalmának összehasonlítása. A munka során alkalmazott másik módszer lényege, hogy alkotóelemeire

---

* Az itt közölt munka kisebb terjedelemben előadásként hangzott el 2000. májusában a Miskolci Egyetem által szervezett „Feudalizmus és interpretációi, a 20. század végének historiográfiájában” című konferencián.

¹ Közép- Kelet-Európa és ezen belül Magyarország, a magyar társadalom fejlődésének sajátos, a nyugat-európai mintáktól eltérő jelenségei számos hazai és külföldi kutató érdeklődését keltették fel. A teljesség igénye nélkül az alábbiakat említem: MAKKAI L.: *Az európai feudális rendszer genezise, működése és fejlődése*, „Előadások a Történettudományi Intézetben”, Budapest 1986; HALECKI, O.: *Európa Milleniuma*, Budapest 1993; HALECKI, O.: *A nyugati civilizáció peremén*, Budapest 1995; MODZELEWSKI, K.: „Római Európa, feudális európa, barbár Európa”, *Aetas* 2000/3. 5–24; SZÜCS J.: „Vázlat Európa három történeti régiójáról”, *Történelmi Szemle*, 1981 /3, 313–359.

² MAKSAJ F.: „Sok nemes országa”, in *Mályusz Elemér emlékkönyv*. Budapest 1984, 277–295. A magyarországi és nyugateurópai fejlődés egyes jelenségeinek összehasonlítására ugyancsak a teljesség igénye nélkül ld.: BÓNIS GY.: *Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban*, Kolozsvár 1947. GERICS J.: *Korai rendiség Európában és Magyarországon*, Budapest 1987. GYÖRFFY GY.: *István király és műve*, Budapest 1977; KRISTÓ GY.: *A magyar nemzet megszületése*, Szeged 1997; KRISTÓ GY.: *A magyar állam megszületése*, Szeged 1995; SZÜCS J.: *A magyar nemzeti tudat kialakulása. Két tanulmány a kérdés előtörténetéről*, szerk. Zimonyi I., Szeged 1992.

bontom az angol és magyar nemesség jogi jellemzőit, vagyis azokat az ismérveket, jogokat és kiváltságokat, amelyek valakit nemessé tettek Magyarországon, illetve Angliában, és ezeket az alkotórészeket hasonlítom össze, illetve megvizsgálom, hogy a nemességben belül milyen csoporthoz kötődtek az adott kiváltságok.

Az országos jelentőségű nagybirtokos artisztokrata csoportok kimaradtak a vizsgálatból. Az összehasonlítás első lépéseként röviden vázolom, hogy a 14. század végi 15. századi magyar nemesség milyen jogok alapján tarthatta magát nemesnek. Második lépésként annak megválaszolása következik, hogy milyen jogok alapján jellemezhetők az angol földbirtokosok, voltak-e nekik a magyarokéhoz hasonló jogaik, és ha nem, akkor milyen ismérvek alapján vallhatták magukat nemesnek. Végül pedig összegzem a két birtokostársadalom jellemző jogi és szerkezeti tulajdonságait.

Munkám elsősorban jogi forrásokra épül, mint az *Aranybulla*, a *Magna Carta*, Werbőczy *Hármaskönyve*, királyi rendeletek, törvények, statútumok. A forrásokon kívül hasznos támpontot biztosítottak az alábbi szerzők feldolgozásai: Engel Pál, Kubinyi András, Maksay Ferenc, David C. Douglas, McFarlane, J. C. Holt, Maurice Keen, William Holdsworth, Susan Wright.³

Az alkalmazott jogi forrásokkal szemben jogos kritikaként vetődik fel, hogy gyakran a törvényhozó, vagy az adott rendelkezéseket kikényszerítő érdekcsoportok akaratát tükrözik, tehát nem a tényleges napi gyakorlatról tudósítanak, hanem gyakran jogi teóriákat tartalmaznak, amelyek esetenként eltértek a történeti valóságtól. Ugyanakkor kétségbevonhatatlan, hogy király és parlament, vagy országgyűlés által törvényre emelt normák még gyarló végrehajtásuk, hiányos betartatásuk esetén is a társadalmi-politikai berendezkedés alapjaként szolgáltak a középkorban éppúgy, mint napjainkban. Még a jogrend hiányos és gyenge hatékonyságú érvényre juttatásának, betartatásának időszakaiban sem vonja senki kétségbe az Alkotmány vagy a törvények létezését. Úgy gondolom, hogy ez a középkor végén is hasonlóan történt, írott jog és napi gyakorlat mindig mutatott bizonyos eltéréseket. Ám ezek az eltérések nem voltak olyan mértékűek, amit a jogrend ne lett volna képes elviselni, kezelni, ugyanis ellenkező esetben a jogrend leépülése, a jogállamiság és intézményrendszer összeomlása elkerülhetetlen lett volna. Ez politikai, társadalmi megrázkódtatások, válságok ellenére sem következett be, sem Angliában, sem Magyarországon a középkor végén.

---

³ ENGEL P.: „nemes”, in *Korai magyar történeti lexikon*, főszerk. Kristó Gyula, Budapest 1994 (a továbbiakban: KMTL), 483–484; ENGEL P.: „Zsigmond bárói” in *Művészet Zsigmond király korában 1387–1437*, szerk. Beke L. – Marosi E. – Wehli T., Budapest 1987, I., 119; KUBINYI A.: *Változások a középkor végi Magyarországon*, Budapest 1993. 10; MAKSAY i. m. 277–295; DOUGLAS, D. C.: *William the Conqueror*, Berkeley and Los Angeles 1964; MCFARLANE, K. B.: *The Nobility of Later Medieval England*, Oxford 1973; HOLT, J. C.: *Magna Carta*, Cambridge 1992²; KEEN, M.: *English Society in the Later middle Ages 1348–1500*, Harmondsworth (Middlesex) 1990, 12–13; HOLDSWORTH, W.: *A History of English Law*, London 1966. I; WRIGHT, S. M.: *The Derbyshire Gentry in Fifteenth Century*, Chesterfield 1983.

A. Magyarország megyei birtokostársadalma.

I. A nemesség ismérvei és jogi egysége

A hazai történettudományban a nem paraszti és nem városi laikus földbirtokosokra a *nemesség* elnevezés általánosan elfogadott.

1. Földbirtokos és nemes fogalma azonossá vált: aki rendelkezett *possessió*val, nemes volt, aki nem, az nem nemes, vagyis nemtelen, ami legtöbbször jobbágyot jelentett.⁴

2. Magyarország nemességének fontos jellemzője volt a nemesi rend viszonylagos egysége, amelyet az 1351. évi 11. tc. biztosított, jogilag is rögzítve, hogy az ország összes igazi nemese egy és ugyanazon szabadsággal éljen.⁵ Minden nemes, függetlenül vagyoni helyzetétől ugyanazon alapjogok, vagyis az „egy és ugyanazon szabadság joga” illetett, lényegében 1351-től a bárók rendi elkülönüléséig.⁶ Nemesnek számított, akit a nemesek közössége tagjának ismert el. Ennek két feltétele volt, (1) a nemesi származás és (2) a nemesi birtok (*possessio*), amely szolgálattal nem terhelt, vagy legfeljebb csak katonai szolgálathoz kötött birtok volt. A gyakorlatban tehát a 14. századra a „birtokos ember” (*homo possessionatus*) a nemessel azonos értelművé vált, míg a „birtoktalan” (*impossessionatus*), „nemtelen” (*ignobilis*) vagy paraszti (*rusticus*) jelzők írták le azok állapotát, akik a nemesek körén kívül rekedtek, vagyis a jobbágyságát.⁷ A nemesi rang lényegében független volt a vagyon nagyságától. Lehetett valaki nagyon szegényen, csak egy-két ekealjnyi föld birtokában is nemes,⁸ még úgy is, hogy lényegében paraszti módon élt és gazdálkodott.⁹

II. Sarkalatos nemesi jogok

Magyarország nemességének legfontosabb jogait a sarkalatos nemesi jogokban lehet összegezni: 1. Nemeseket előzetes idézés vagy perbe hívás és törvényes elmarasztalás nélkül senki sehol nem tartóztathat le. 2. (...) az egész ország nemesei senki másnak hatalma alatt nem állnak, mint a törvényesen megkoronázott fejedelemnek (...). 3. Nemesek törvényes jogaikkal és földbirtokuk határain belül fekvő minden jövedelmekkel, tetszésük szerint mindenkor szabadon élhetnek; mindennemű jobbágyi szolgálat, adakozás alól, rovás és egyéb adó, vám és harmincad fizetésétől mindörökre teljesen mentesek és ki vannak véve, csupán az ország védelmére tartoznak katonáskodni.

---

⁴ ENGEL, 'nemes', 483–484.

⁵ ENGEL, 'nemes', 484.

⁶ MAKSAY, *i. m.* 287–292.

⁷ ENGEL, 'nemes', 483–484.

⁸ DRASKOCZY I.: 'közneses', in *KMTL*, 377–378.

⁹ MAKSAY, *i. m.* 287–292.

4. Nemeseknek örök időkre szabadságukban állt hűtlenség vétke nélkül ellenszegülni annak a királynak, aki ezeket a jogokat megsértette.¹⁰

III. Nemesi szabadság

A szabadságára vonatkozó jogok fontos jellemzői voltak a hazai nemesi társadalomnak, ugyanis (1) egyrészt jogi szempontból egységessé tették a hazai nemességet, (2) másrészt elválasztották más, nem nemesi csoportoktól őket.

1. A hazai *nemesség* fogalmához társult a szabadság fogalma, példa erre Werbőczy, aki szerint a nemességet többnyire szabadok névvel szokták illetni.¹¹ A nemesi szabadságról ugyancsak Werbőczy mondta, hogy (...) *Magyarországnak minden főpap, egyházfő és báró urai és többi mágnásai, nemesei és előkelői nemességükre és világi javaikra nézve, a szabadság, kivételesség és adómentesség egy és ugyanazon előjogát élvezik; nincs is valamely úrnak nagyobb és valamely nemesnek kisebb szabadsága. Innen, egy és ugyanazon törvénnyel és szokással, és a törvényszékeken szintén ugyanazzal a törvénykezési eljárással is élnek, egyedül csak az emberdíj mennyisége tekintetében különböznek egymástól.*¹²

Természetesen a nemességen belül is voltak különbségek, vagyon és hivatalviselés okán, de Zsigmond koráig a vagyonos nemesi családokat jogilag vagy címhasználatban még nem különböztették meg a kevésbé tehetős nemesektől.¹³ Bárónak kizárólag az ország főméltóságait tekintették, vagyis azokat, akikre az uralkodó kinevezés útján időlegesen átruházta hatalmát. A bárók a királyság legfőbb tisztségviselői voltak.¹⁴ A gazdag és előkelő Bebek vagy Druget család tagjait „Pelsőci” vagy „Homonnai” nemesekként említették az oklevelekben, mint más nemesi családok tagjait, ugyanis ha személy szerint nem viseltek bárói hivatalt, akkor jogilag nemesek voltak. Ez a fogalomhasználat a 15. század végétől lassú átalakuláson ment keresztül, amelynek hátterében a Zsigmond-kori birtokadományozások állnak. Ezek következtében kiemelkedtek a nemesek közül hatalmasabb nemesek (*potentiores nobiles*) és rendi elkülönülésük is elkezdődött.¹⁵ Hatalmasabb nemes vagy főnemes és báró a 15. században még nem azonos értelmű fogalmak. Bárókat a király nevezett ki általában vagyonosabb nemesei közül választva őket bárói tisztségek betöltésére.¹⁶ A bárói státusszal járó jogi kedvezmények és maga a státusz nem szorítkozott a hivatalviselés idejére, hanem életfogytig

---

¹⁰ WERBŐCZY István: *Hármaskönyv*, ford. Óváry K., Budapest 1894, I. rész, 9. cím, 44–45.

¹¹ WERBŐCZY, I. rész, 3. cím, 39.

¹² WERBŐCZY, I. rész 2. cím, 38–39.

¹³ ENGEL, „Zsigmond bárói”, 119.

¹⁴ ENGEL, „Zsigmond bárói”, 115.

¹⁵ ENGEL, „Zsigmond bárói”, 119.

¹⁶ ENGEL, „Zsigmond bárói”, 120–121.

szólt. A báróság országos méltóságának viselése életfogytig emelt ki bárókat a nemességből.¹⁷ A magyar jog ismerte a bárói státuszt, de akkor még a bárói származást nem, ugyanis ez ellentétben állt volna az egy és ugyanazon nemesség elvével. A bárók fiait a 15. század közepén még nem tekintették báróknak.¹⁸ Fügedi Erik szerint a legvagyonosabb nemesek, mágnások hatalma Zsigmond király halála után megnövekedett, és ennek jogi elismerése a Hunyadiak korában következett be. A mágnások rendi és jogi elkülönülése a nemesség egészétől hosszú folyamatként értelmezhető, amelynek egyes állomásait jelzi a hatalmasabb nemesek többletjogainak törvényi elismerése.¹⁹ A 15. század közepétől induló folyamat során lassanként jogilag és társadalmilag elkülönült a bárói rend, és a hivataluk okán bárói státusszal rendelkező bárók mellett megjelentek a „természetes bárók” (*barones naturales*), akik születésüktől fogva voltak bárók, és rendelkeztek többletjogokkal a nemesség egészéhez képest.²⁰ Kubinyi András szerint az 1498:22. törvény fontos mérföldkő a bárói rend elkülönülésének menetében, ugyanis a törvény által megnevezett bárókat bandérium kiállítására kötelezték.²¹ A bárók alatti nemesség egyes csoportjainak jogi elkülönülése a nemesség többi részétől azonban nem következett be.

2. Werbőczy szerint a nemesek és parasztok közötti választóvonal annyira éles volt, hogy parasztok saját személyükben még perbe sem bocsátkozhattak nemesekkel, csak uraikat lehetett perelni vétségeik miatt, vagy csak uraik pereskedhettek más nemesekkel parasztjaikat ért sérelem ügyében.²² A nemességbe való bejutás egyre nehezebbé vált, nemes származású nővel kötött házasság révén nem nemesi férj is nemessé válhatott, de ez a jogi lehetőség a 16. században lassanként megszűnt, és a nemessé válás egyetlen módja a királyi nemesítés maradt.²³ Magyarországon az egyik jelentős társadalmi választóvonal nemesek és jobbágyok között alakult ki.

IV. A hadbavonulás

Werbőczy a nemesség kialakulásáról azt írta, hogy a hunoknak és magyaroknak háború esetén mind fegyveresen kellett gyülekezniük. Aki ennek nem tett eleget, az örökös szolgálásra jutott, így történhetett, hogy az egyik nemessé, a másik szolgálóvá és paraszttá lett.²⁴ A nemesség és a hadakozás összekapcsolódott. Az *Aranybulla* 7. cikkelye szerint a nemesek csak az ország védelmében kötelesek általánosan hadakozni, és a ki-

¹⁷ FÜGEDI E.: *Uram királyom*, Budapest 1974, 145.

¹⁸ FÜGEDI, *Uram királyom*, 147.

¹⁹ FÜGEDI E.: *Ispánok, bárók, kiskirályok*, Budapest 1986, 380–381.

²⁰ FÜGEDI, *Ispánok...*, 382–384.

²¹ KUBINYI, *i. m.* 10.

²² WERBŐCZY, III. rész, 31. cím, 311.

²³ KUBINYI, *i. m.* 12–13.

²⁴ WERBŐCZY, I. rész, 3. cím, 40.

rály, ha külföldön hadakozott, csak saját pénzén tehetette, de a nemeseknek nem volt kötelességük vele menni. A hazatérő király a nemeseken hadváltásgot nem szedhetett.²⁵ A nemesi személyes hadbavonulás kötelezettségét rögzítette Zsigmond dekrétuma 1435-ben.²⁶

V. Politikai jogok

Nemesek politikai jogairól és azon belül a törvényalkotás jogáról Werbőczy azt írta, hogy a királyok a törvényeket a nép összehívása és megkérdezése mellett kezdték alkotni, amint ez a mi korunkban is történni szokott.²⁷ Werbőczy nép alatt ebben az összefüggésben főpapokat, bárókat, mágnásokat és a többi nemest értette, de nem a nem nemeseket.²⁸ Werbőczy jogi teóriája egyezett a korabeli gyakorlattal, a politikai jogok valóban a nemesség egészét illették, a jobbágyokat kizárták ezek gyakorlásából, ugyanakkor látni kell, hogy a 15. század közepe óta kialakuló báróság egyre több olyan politikai jogot nyert el, amely a nemesség többi részét nem illette. Bónis György szerint például a 15. század közepétől kezdve mágnásokat személyesen hívtak meg az országgyűlésre, ezzel szemben a nemeseket gyakran csak követeik képviselték.²⁹ A hatalmas földbirtokosok mentességet kaphattak a vármegyei hatóság joghatósága alól, és így elnyerték népeik felett a bíraskodás jogát. Ez a szabad ispánsággal volt egyértelmű, a szabad ispánok csak a király személyes joghatósága alá tartoztak.³⁰ A bárók politikai többletjogait jelzi az örökös főispáni méltóság adományozása, amely önmagában elég volt a mágnások azon igényének teljesítéséhez, hogy a királyi tanács tagjai legyenek, és akkor is részt vegyenek a hatalom gyakorlásában, ha semmiféle méltóságot vagy tisztséget nem viselnek.³¹ Még további példákat is lehetne sorolni, egyértelmű tehát, hogy a 15. század második felétől a bárók a nemesség többi részéhez képest több politikai, hatalomgyakorlási joggal és lehetőséggel rendelkeztek, ugyanakkor a bárók alatti nemesség jogi differenciálódása a meglévő társadalmi különbségek ellenére váratott magára.

Magyarország nemesi társadalmának túlnyomó többsége olyan szegény nemes volt, aki saját földjén gazdálkodott, paraszti életmódot folytatott és átengedte megyéjén belül a vezető szerepet vagyonosabb megyei birtokos társainak. Ugyanakkor ezek a vagyonosabb birtokos nemesek hatalmas távolságra voltak az arisztokraták világától,

---

²⁵ *Magyar Törvénytár*, ford.: Nagy Gy. – Kolosvári S. – Óváry K., Budapest 1899, I. 135.

²⁶ *Magyar Törvénytár*, I. 247. I. dekrétum 3. cikkely.

²⁷ WERBŐCZY, II. rész. 3. cím, 169.

²⁸ WERBŐCZY, II. rész, 4. cím.

²⁹ BÓNIS, *i. m.* II. 487

³⁰ BÓNIS, *i. m.* II. 487.

³¹ FÜGEDI, *Ispánok...*, 380–381.

a királyi udvartól, országos ügyekbe lényegében nem volt beleszólásuk.³² A nemesség felső csoportját alkotó *egregius* és alsó csoportjához sorolható egytelkes vagy töredék- telken gazdálkodó nemes között óriási vagyoni és társadalmi különbség volt, de ez a 15. század végéig nem rögzült a jogrendben.³³ Említésre méltó, hogy Mátyás és a Jagellók kísérletet tettek az egytelkes nemesek megadóztatására, de ezek a nemesek emiatt még nem veszítették el nemesi jogaikat, országos és megyei politikában való részvételük jogi lehetőségét.³⁴ Ilyen elszegényedett nemesek is, ha minden kétséget kizáróan nemesek voltak, középkori jogrendünk teóriája szerint rendelkeztek az egységes nemesség minden kiváltságával.³⁵

B. Az angol és a magyar birtokostársadalom szerkezeti és jogi különbségei

I. Az angliai nemesség ismérvei és egyes csoportjai közötti jogi különbségek

Az angol történettudományban nem alakult ki olyan, általános értelmű *nemes* és *nemesség* fogalom, amely alkalmazható lenne a birtokostársadalom egészére, ezzel szemben a hazai történettudományban általános értelemben használatos a *nemes* és *nemesség* fogalma. Ennek oka abban keresendő, hogy Angliában a világi földbirtokosok egyes csoportjai jogilag nem voltak egyenlők és egységesek, ugyanis a földbirtokosi származású személyek egyes csoportjai eltérő jogokat élveztek. Emiatt már a középkorban külön elnevezéssel jelölték őket, nem alakult ki az egész földbirtokosságra alkalmazott általános fogalom.

A *noble, nobility* 15. században használatos jelentésében a parlament felsőházában személyes meghívó alapján megjelenő legvagyonosabb földbirtokosi csoport jelölésére alkalmazott fogalom. Ők lényegében hercegek, grófok, örgrófok, vicomtók és bárók. A birtokostársadalom többi csoportjától határozottan elkülönültek, joguk volt személyesen részt venni országuk politikájának irányításában, és felettük a területi grófsági bíróságok első fokon sem ítélezhettek, ugyanis közvetlenül parlamenti és magasabb királyi bíróságok joghatósága alá tartoztak.³⁶ Angliában a *noble, nobility* fogalma – amely egyébként a *nemes, nemesség* szavakkal fordítható magyarra³⁷ – valójában azt a birto-

---

³² KISFALUDY K.: *Matthias Rex*, Budapest 1983, 62–65.

³³ KUBINYI, *i. m.* 10–12.

³⁴ KUBINYI, *i. m.* 12.

³⁵ MAKSAY, *i. m.* 189.

³⁶ GRAY H.: „Incoms from Land in England in 1436”, *English Historical Review* 44 (1934), 607–639. 623; MCFARLANE, *i. m.*; BROWN A. L.: *The Governance of Late Medieval England. London 1272–1461*, London 1989, 148.

³⁷ ORSZÁGH L.: *Angol–magyar szótár*. Bp.

kosi kört jelölte, amely kora társadalmi rangsorának élén állt, és amelynek magyarországi megfelelői a bárók voltak.

Angol történészek többféle elnevezést alkalmaznak a *nobility* alatt elhelyezkedő nemes birtokos csoportra: a *gentry*³⁸, *gentlefolk*,³⁹ illetve *gentility*, *genteel*,⁴⁰ általánosan elfogadott fogalmak a nemesi csoport, illetve származás jelölésére,⁴¹ de más kifejezések is előfordulnak, például a vagyonosabb grófsági birtokosokra *county gentry*, a szegényebbekre *parish gentry*.⁴² A nemességre alkalmazott sokféle fogalom magyarázata az angol birtokostársadalom jogilag is megfogható tagolt szerkezetében rejlik. Anglia birtokostársadalmi ugyanis jogilag nagyon különböző csoportokból állt, s itt nem alakult ki olyan, jogilag egységes nemesség, mint Magyarországon.

1. Magyarországon földbirtokos és nemes fogalma azonossá vált. Aki rendelkezett *possessió*val nemes, akinek nem volt ilyen birtoka, nemtelen, rendszerint jobbágy volt. Tehát Magyarországon a földbirtoklás alapján meghúzható társadalmi választóvonal nemes és jobbágy között húzódott. Ezzel szemben Angliában a szabad, tehát nem jobbágyi birtok (*liberum tenementum*, *freehold*) birtoklása nem kötődött kizárólagosan *gentle* vagy *noble* származáshoz, illetve ranghoz, ugyanis lehetett valaki nemesség, nemesi származás (*gentle*, *gentility*) nélkül is pusztán szabad emberként szabad földbirtok gazdája (*freeholder*).⁴³ Tehát Angliában a földbirtoklás szabadsága alapján meghúzható társadalmi választóvonal a szabad birtokkal (*liberum tenementum*, *freehold*) rendelkező személyek, és jobbágyok között húzódott, nem pedig nemes és jobbágy között, mint Magyarországon.

2. Magyarországon nemességének fontos jellemzője jogi egysége. Az ország nemeseit az egy és ugyanazon szabadság joga illette,⁴⁴ függetlenül vagyoni helyzetüktől.⁴⁵ Ezzel szemben Angliában a 15. század első felére kialakult *nobility* fogalom az ország legjelentősebb birtokosait, a parlament felsőházában személyes meghívó alapján megjelenő bárókat jelölte.⁴⁶

A *nobility* alatt állt rangban és vagyonban a *gentry*, *gentlefolk*, vagyis országos jelentőséggel nem rendelkező grófsági birtokosság, akik élén a lovagok álltak. A lovagok lovaggá ütésük okán és vagyonuk alapján különültek el az alattuk levőktől, ugyanis az

---

³⁸ COSS, P. R.: „Gentry”, in *Medieval England. An Encyclopedia*, eds. Paul E. Szarmach – M. Teresa Tavormina – Joel T. Rosenthal, New York – London 1998, 314–315.

³⁹ JACOB, E. F.: „The Fifteenth Century 1399–1485”, *Oxford History of England*, ed. by Sir George Clark, Oxford 1961, 317.

⁴⁰ WRIGHT, *i. m.* 2.

⁴¹ BROWN, *i. m.* 148–149; KEEN, *i. m.* 12–13.

⁴² BROWN, *i. m.* 149.

⁴³ HOLDSWORTH, *i. m.* 260

⁴⁴ ENGEL, 'nemes' 483–484.

⁴⁵ MAKSAY, *i. m.* 287–292.

⁴⁶ BROWN, *i. m.* 148.

használhatta lovagi címét, akit lovaggá ütöttek, ehhez pedig legalább évi 40 font szabad birtokból származó jövedelem kellett. A lovaggá ütés anyagi feltételeinek 14. századi szabályozása szerint az évi 40 fontos jövedelemnél rögzülő lovagi census még a 15. században is tovább élt, vagyis legalább évi 40 font szabad birtokból (*freehold, liberum tenementum*) származó jövedelemmel rendelkező birtokos kérhette lovaggá ütését. A lovaggá ütés jogát a 13. századtól kezdve szabályozták, a 15. századra kialakult törvényes gyakorlat szerint az alábbi személyek üthettek lovaggá valakit: a király és legidősebb fia apjától kapott hatalma alapján, a király személyes képviselője, a királyi haderő parancsnoka, valamint a koronatanács bizonyos tagjai.⁴⁷

A lovagok alatt alakult ki az *armiger (esquire)* csoport, akik 39–20 font közötti éves jövedelmű birtokok gazdái voltak.⁴⁸ Az *armiger* vagy *esquire* csoport tagjai a töredékes lovagi birtokok tulajdonosai, amelyek nem biztosították a lovaggá ütés minimális anyagi feltételeit. Ezen családokban sem ősök sem utódok nem viseltek lovagi címet, ilyen jövedelmű birtokosok a 15. századtól kezdtek viselni *esquire* vagy *armiger* címet.⁴⁹ Címerlistákon az 1370-es évektől kezdődően jelentek meg *esquire* rangú személyek címerei⁵⁰, ugyanis ekkor kezdték a heraldok elismerni az *esquire*öket olyan csoportként, amelynek tagjai jogosultak voltak kitenni címerüket saját fegyverükre. Korábban csak lordok és lovagok címereit rögzítették címerlistákon.⁵¹

Az *armiger-esquire* csoport alatt álló *gentleman* csoport zárta a *gentlefolk, gentility*, vagyis a grófsági nemesség sorait, amelynek kialakulása a 14. század végére, 15. század elejére tehető, de akkor még nem alakult ki pontosan az a feltételrendszer, amely alapján valaki ebbe a csoportba sorolhatta magát. Ez csak a 16. század elejére vált világgossá. A 14. század végén megjelenő *gentlemanek* saját koruk latin forrásaiban *generosi* néven tündökölnek.⁵² Az 1413-ban kiadott *Statutes of Addition* különbséget tett *esquire*-ök és alattuk állók között, akik még igényt tarthattak a nemesi címre.⁵³ A XV. század közepétől vált elfogadottá a *gentlemanek* címerviselése, rangjuk elismerésének fontos feltétele volt legalább egy szerény birtok.⁵⁴ A 15. század végére kezdett kialakulni a *gentleman* rang minimális anyagi feltételeként az évi 10 fontos, szabad birtokból (*liberum tenementum, freehold*) származó jövedelemszint. A *Garther King of Arms* 1530-ból származó hivatali feljegyzései szerint évi 10 font szabad birtokból

---

⁴⁷ NICHOLS, F. M.: „On Feudal and Military Knighthood”, *Archeologia*, 39 (1863), 189–244.

⁴⁸ WRIGHT, *i. m.* 22.

⁴⁹ DENHOLM–YOUNG, N.: *The County Gentry in the Fourteenth Century*, Oxford 1969, 5–6.

⁵⁰ WRIGHT, *i. m.* 2.

⁵¹ KEEN, *i. m.* 11.

⁵² BROWN, *i. m.* 149

⁵³ KEEN, *i. m.* 11.

⁵⁴ BROWN, *i. m.* 149.

származó jövedelem vagy 300 font ingóvagyon gazdájának kérvényét fogadták el, és adományoztak neki címert, így emelve őt *gentleman* rangra.⁵⁵

Angliában tehát a grófsági birtokosok vagyonuk alapján vehettek fel nemesi címet, és tartozhattak a felsorolt csoportok valamelyikébe, szemben a magyarországi gyakorlattal, ahol a nemesi rang Werböczy jogi teóriája és nemességünk jogi tradíciói szerint lényegében vagyontól függetlenül egységes volt.

II. A sarkalatos nemesi jogok

Angliában a nemesség rang, vagyon és kiváltságok alapján való tagolódása, tehát a jogilag egységes nemesség hiánya miatt nem is alakulhattak ki a nemesség egészére vonatkozó olyan alapjogok, mint Magyarország nemességének sarkalatos jogai. Az viszont figyelemre méltó, hogy a magyar sarkalatos nemesi jogokba bekerült jogok Angliában milyen társadalmi csoportokra terjedtek ki, és az egyes jogokat külön-külön a társadalmi ranglétra mely fokain álló csoportok gyakorolhatták.

1. Az *Aranybulla* szerint törvényes ítélet nélkül nemest nem lehet letartóztatni.

Ezt a jogot, Angliában 1215-ben a *Magna Carta* 39. cikkelyében rögzítették, de nem korlátozódott csak földbirtokosokra és nemesekre, hanem az összes szabadra (*liber homo, free man*) kiterjedt.⁵⁶ Anglia jogrendjében a szabad birtoklás által tartott föld gazdáját védte a közjog (*common law*) alapján működő bíróságok. Akik szabad földbirtokkal rendelkeztek, vagyis szabad földbirtokosok voltak, ugyanazon bíróságok védelme alatt álltak, és a 14. századtól ugyanazon bírósági eljárásokban vettek részt.⁵⁷ Angliában tehát a személyes szabadság védelmét nem korlátozták kizárólag földbirtokosokra és a kialakuló nemességre, mint Magyarországon, hanem kiterjesztették minden szabad személyre. Angliában tehát ebben a tekintetben a társadalmi választóvonal szabad és nem szabad között húzódtott, nem pedig nemes és jobbágy között, mint Magyarországon.

2. Magyarországon minden nemes a király hatalma, bírói joghatósága alá tartozott.

Angliában már a 12. század végétől kezdve minden szabad birtokkal rendelkező szabad embert megillető jog, hogy ügyét saját akarata szerint királyi bíróság elé vihesse,⁵⁸ s hogy ne kelljen ura bíróságának joghatóságát és döntését kötelező érvénnyel elfogadnia.

---

⁵⁵ MORGAN, D. A. L.: „The Individual Style of the English Gentleman”, in *Gentry and English Gentleman*, Ed. by M. Jones, Gloucester – New York 1986. 16.

⁵⁶ HOLT, i. m. 277, 461.

⁵⁷ HOLDSWORTH, i. m. III. 29.

⁵⁸ HOLT, i. m. 292–293.

A 13. századi hűbérurak bíróságai, amelyeken szabad földbirtokosaik (*free tenant*) felett is ítéleztek, hanyatlottak.⁵⁹ A közjog alapján működő királyi bíróságok a helyi és hűbéri bíróságok fellebbviteli fórumaivá váltak, de közvetlenül is fordulhatott valaki peres ügyével királyi bíróságokhoz, tehát a szabad emberek ügyében való ítélezés joga a királyi bíróságok hatáskörébe került.⁶⁰

Anglia jogrendjében a szabad birtoklás által tartott föld gazdáját védtek a közjog (*common law*) alapján működő királyi bíróságok. Akik szabad földbirtokkal rendelkeztek szabad földbirtokosok voltak, ugyanazon bíróságok védelme alatt álltak, és ugyanazon bírósági eljárásokban vettek részt.⁶¹

Ez a jog nemcsak nemesek, hanem minden szabad joga volt, tehát a társadalmi választóvonal nem nemes és jobbágy, hanem szabad és nem szabad, vagyis jobbágy között húzódott. A nem szabadoknak, tulajdonképpen jobbágyoknak, el kellett fogadniuk uruk bíraskodását, és nem fordulhattak királyi bíróságokhoz jogorvoslatért.⁶² A kései középkorban bérlővé (*copyholder*) váló jobbágy (*villein*) és szabad birtokos földműves (*freeholder*) közötti egyik legfontosabb jogi különbség abban állt, hogy szabad birtokosok ügyekkel királyi bírósághoz fordulhattak, nem csupán az uradalmi bíróság ítélezhetett fölöttük.⁶³

3. Magyarországon a nemesek jogaikkal és birtokaik jövedelmével szabadon élhettek, jobbágyi szolgálatok, adók és vámok alól mentességet élveztek.

Ezzel szemben Angliában a hűbériség virágkorában is gyakori volt, hogy a hűbéreseknek pénzzel kellett támogatniuk hűbéruraikat. *Auxilium*nak (*feudal aid*), hűbéresegélynek nevezett pénzt követelhettek a hűbérurak hűbéreseiktől,⁶⁴ ennek szedését szabályozta a *Magna Carta* 1215-ben.⁶⁵ A 14. századtól kezdve megjelenő új adók: a fejadó (*poll tax*),⁶⁶ jövedelemadó és más adók mindenkire általánosan vonatkoztak, a hercegektől a szolgákig minden vagyoni csoport fizetett adót.⁶⁷ Angliában az adómentesség létalapot és megélhetést erősítő joga nem alakult ki, és nem kapcsolódott össze a nemességgel úgy, mint ahogyan ez Magyarországon a nemesi adómentesség révén megtörtént.

---

⁵⁹ MCFARLANE, *i. m.* XXI.

⁶⁰ HOLDSWORTH, *i. m.* I. 187.

⁶¹ HOLDSWORTH, *i. m.* III. 29.

⁶² BRACTON *de legibus et consuetudinibus Angliae; Bracton on the Laws and Customs of England*, ed. by G. E. Woodbine. Translated by S. E. Thorne, Cambridge (Massachusetts) 1968, II. 33–34.

⁶³ HOLDSWORTH, *i. m.* I. 181.

⁶⁴ DOUGLAS, *i. m.* 275, 2. jegyz.

⁶⁵ HOLDSWORTH, *i. m.* III. 67.

⁶⁶ KEEN, *i. m.* 9.

⁶⁷ GRAY, *i. m.* 610.

4. Magyarországon az *Aranybulla* ellenállási záradéka szerint a nemeseknek szabadságukban állt királyuk ellen szegülni, ha ő nemesi jogait megsértette⁶⁸. Ezzel szemben Angliában az uralkodóval való törvényes szembeszegülés jogát a *Magna Carta* 61. cikkelye szerint 25 báró kapta, és az egész föld közössége, vagyis Anglia lakói, a bárókat pedig maguk a bárók választották a tanácsba.⁶⁹

III. A nemesi szabadság

A szabadságra vonatkozó jogok fontos jellemzői voltak Magyarország nemesi társadalmának.

1. Magyarországon a nemesség az egy és ugyanazon nemesi szabadság elve miatt jogi szempontból egységesnek tekinthető. Ezzel szemben Angliában a nemesség egyes csoportjaira sok tekintetben eltérő jogok vonatkoztak.

(2) A nemesi szabadságjogok elválasztották a nemeseket a nem nemesi csoportoktól, ugyanis a hazai *nemesség* fogalmához társult a szabadság fogalma, Werbőczy szerint például a nemességet többnyire a szabadok elnevezése alatt szokták érteni.⁷⁰ Ezzel szemben Angliában nemes és szabad nem vált azonossá, a nemesség alsó lépcsőfokán álló *gentlemannek* nemessége okán semmivel sem volt több joga, mint egy szabad parasztnak (*freeholder*). Mindketten királyi bíróságok elé vihették ügyüket, és mindkettőjükre azonos törvények vonatkoztak. Angliában a törvény előtti egyenlőség tekintetében nemes és nemtelen között lényegében nem volt különbség, ha mindketten *freeholderek*, vagyis személyükben szabadok és egyúttal szabad birtokok (*liberum tenementum, freehold*) gazdái voltak. Angliában a törvény előtti elvi egyenlőség szempontjából a társadalmi választóvonal a szabad birtokos (*freeholder*) és a jobbágy között húzódtott, szemben a magyarországi joggyakorlattal, ahol ez a határvonal a nemes és a jobbágy között alakult ki.

IV. Hadbavonulás

Magyarországon a fegyverviselés és hadbavonulás joga összekapcsolódott a nemességgel.

Angliában a fegyverviselés és hadakozás nem lett nemesi kiváltság, nem kötődött kizárólagosan *gentleman*, illetve felette álló csoportokhoz. Bár erre esetenként voltak törekvések, az uralkodók mindig igényt tartottak a *gentleman* alatti csoportok katonai szolgálataira. A nemesség és hadviselés Angliában is összekapcsolódott, de nem kizárólagosan, ugyanis a magyar gyakorlattól eltérően Angliában a nem nemesek is ha-

---

⁶⁸ WERBŐCZY, I. rész 9. cím, 44–45

⁶⁹ HOLT, *i. m.* 470.

⁷⁰ WERBŐCZY, I. rész, 3. cím, 39

dakozhattak sőt hadakozniuk kellett. Az angol haderőnek fontos részét alkották gyalogos íjász csapatok, amelyek tagjai sok esetben nem voltak nemesi származásúak. Az 1285-ben kiadott *Winchesteri Statútum* a lovagi rang alatt állók számára írta elő a viselendő fegyverzetet, amely a földből származó jövedelem, illetve az ingatlanvagyon értéke alapján volt meghatározva. Még 2 fontnál kevesebbel rendelkezőknek is kisebb fegyverekkel, késekkel kellett felszerelkedni.⁷¹ A rendelet nem említette azt, hogy milyen jogállású személyekre vonatkoznak ezek a kötelezettségek, de lényegében az 1181-ben kiadott *Assize of Arms* megerősítése volt, amely viszont kimondta, hogy csak szabad emberekre vonatkozik a fegyveres szolgálat és fegyveres eskü kötelezettsége.⁷² Angliában tehát a hadakozás nem kizárólagosan a nemesség, hanem minden szabad ügye volt. A fegyverbirtoklás, az ország védelmének joga és kötelessége alapján meghúzható társadalmi választóvonal szabadok és nem szabadok között alakult ki, nem pedig nemesek és jobbágyok között, mint Magyarországon.

V. Henrik egyik, 1421-ben kiadott rendeletében előírta, hogy ameddig csak lehetséges, íjászaik *gentlemanek* legyenek. Ennek megfelelően készült egy összeírás, amelynek lancashire-i és yorkshire-i listái 400 íjász nevét tartalmazzák, akik *gentleman* származású, vagy *yeoman* rangú személyek voltak.⁷³ Tehát a király számon tartott paraszti körből toborozható *yeoman* rangú íjászokat is. VII. Henrik a 15. század végén királyi testőrgárdát szervezett magának, amelynek tagjait *yeomanek* közül toborozta, ez volt a *Yeoman of the Guard*, amely mellett később megszervezték egy *gentlemanek*ből álló gárdát, akik királyi lándzsásokként váltak ismertté (*King's spears*).⁷⁴

V. Politikai jogok

A késő középkori Magyarország nemesi társadalmának minden tagja jogosult volt politikai szerepet vállalni, a politikában résztvenni, a királyság intézményeiben hivatalt viselni, és ez nemcsak a jogi teória szintjén fogalmazódott meg, hanem gyakorlatban is így történt. Igaz, hogy országos tisztségeket elsősorban arisztokraták viseltek, megyei hivatalokat pedig birtokos nemesek, de törvény nem rendelkezett úgy, hogy bizonyos vagyoni szint alatt bizonyos tisztségeket nem lehet betölteni. Magyarországon törvényi rendelkezések nem zártak ki nemest hivatalokból, és politikai jogok gyakorlásából vagyoni alapon.

Ezzel szemben Angliában a 14–15. században pontosan szabályozták a hivatalok betöltését, és a politikai életben való részvétel feltételeit.

---

⁷¹ *English Historical Documents 1187–1327*, Vol. III., general ed. D. C. Douglas, ed. by H. Rothwell, London 1975, 463.

⁷² *Sources of English Constitutional History* (a továbbiakban: *SECH*), Vol. I., ed. and translated by C. Stephenson, F. G. Marcham, London 1972, 85.

⁷³ MORGAN, i. m. 22.

⁷⁴ MACKIE, J. D.: *The Earlier Tudors 1485–1558*, 1957, 267–268.

III. Edward (1327–1377) 1368-ban szabályozta az *escheator* hivatalának betöltését, amely szerint azok a földbirtokosok lehettek *escheatorok*, akik legalább évi 20 font földből származó jövedelemmel rendelkeztek.⁷⁵ A *sheriff* hivatalát az 1371. évi szabályozás szerint olyan személy viselhette, aki legalább évi 20 font földből származó jövedelemmel rendelkezett.⁷⁶ A békebírói (*justice of the peace*) hivatal betöltését szabályozó 1439. évi rendelkezés szerint évi 20 font földbirtokból származó jövedelem volt előfeltétele annak, hogy valaki hivatalba léphessen.⁷⁷ Látható, hogy ezek a hivatalok évi 20 fontos földbirtokból származó jövedelemhez kötődtek, ami az *esquire-armiger* csoport alsó jövedelemhatárával esik egybe, tehát a királyi és parlamenti szabályozás lehetővé tette ezen csoport tagjai számára a legfontosabb grófsági hivatalok betöltését.

A parlamenti küldöttválasztás a politikai jogok gyakorlásának fontos alkalmá. Angliában 1429-ben törvény írta elő, hogy a grófságok parlamenti küldötteit csak olyan személyek választhatják, akik legalább évi 40 shilling *freehold*ből származó jövedelemmel rendelkeznek a birtokukat terhelő kötelezettségek levonása után. A törvény végrehajtási utasítása szerint Anglia minden *sheriff*jének hatalmában állt megvizsgálni a választók jövedelmét.⁷⁸ A választójogi törvény szerint szavazati jogot kaptak az évi 40 shilling jövedelemmel rendelkező szabad földbirtokok gazdái, közöttük szabad parasztok is, ugyanakkor a törvény szerint nem szavazhattak grófságuk parlamenti képviselőjére az évi 40 shillingnél kevesebb jövedelmet hozó kisebb szabad birtokok *gentleman* rangú tulajdonosai, akik lényegében nemesek voltak. Egészen világosan fogalmazva a vagyonosabb szabad földművesek kaptak szavazati jogot, a szegényebb nemesek (*gentleman*) nem.

Kivételes példa a parlamenti képviselőválasztást szabályozó 1445-ben kiadott törvény, amely nemességet követelt a parlamenti képviselőtől, és így lényegében egy rendkívül fontos politikai jogot, a választhatóság jogát nemesi ranghoz kötötte, de emellett más egyéb fontos feltételeket is előírt. A törvény szerint grófsága parlamenti képviselőségére az a lovag, *esquire* és született *gentleman* volt jelölhető, aki az adott grófságban lakott, és ha nem volt lovag, akkor képes volt lovagi rang megszerzésére.⁷⁹ Lényegében évi 40 fontos minimális jövedelmet írt elő a törvény, ugyanis ennyi kellett a lovagi rang elnyeréséhez.⁸⁰ A törvény másik fontos feltétele, hogy a parlamenti képviselőnek született *gentleman*nek kellett lennie, vagyis vásárlás, adomány vagy egyéb módon *gentleman* rangra emelkedett személyek számára, még jelentős vagyon esetén is elérhetetlen volt a parlamenti képviselőség. A birtokosok egy jelentős része, az évi 40

---

⁷⁵ BROWN, *i. m.* 145.

⁷⁶ KEEN, *i. m.* 8.

⁷⁷ KEEN, *i. m.* 8.

⁷⁸ SECH, I. 276.

⁷⁹ SECH, I. 277.

⁸⁰ NICHOLS, *i. m.* 222.

fontnál kevesebb földből származó jövedelmek gazdái nem voltak választhatók, a politikai joggyakorlás fontos színterén, a parlamentben nem foglalhattak helyet. Most csak a legfontosabb grófsági tisztségek betöltéséről és politikai jogok gyakorlásáról esett szó, de voltak más, kisebb jelentőségű tisztségek, amelyek betöltése szintén meghatározott jövedelemszinthez kötődött. A politikai jogok gyakorlása és hivatalviselés révén megvalósuló hatalomgyakorlás az esetek többségében jövedelemhez és földbirtokhoz kötődött, ritkábban társadalmi ranghoz és címhez, önmagában a nemesi ranghoz pedig sohasem.

Összegzés

Magyarországon nemesi ranghoz kötődtek az egyéni egzisztenciát biztosító jogok. A hazai *nemesség* és *szabadság* fogalma összetartozott, és ehhez járult a fegyverviselés, hadakozás joga és kötelessége, a szabad nemesi földbirtoklás joga, a politikában és törvényhozásban való részvétel joga, különféle anyagi-gazdasági jogok, adó- és vámmentesség. A törvényesen hatalmon levő, de törvényeket sértő uralkodóval való törvényes szembehelyezkedés politikai joga ugyancsak a nemességet illette. A magyar jog és joghagyomány szerint nemesi kötelezettség és jog volt a hadakozás, az ország védelme, ezen kötelezettség okán illette a nemeseket nemesi státuszuk, nemességükhöz tartozó összes joguk.

Maga a nemesi cím összeforrott a politikai, társadalmi és gazdasági értelemben vett egzisztenciát biztosító jogokkal. Az a személy, aki nemes volt vagy nemessé tudott válni, nemessége okán részesült mindezen jogokból, de aki kívülrekedt a nemesség körén, egyszersmind kimaradt gyakorlásukból is. A magyarországi nemesség azért ragaszkodott ezekhez a jogokhoz egészen az újkorig, mert léte és megélhetése ezek által volt biztosítva. Magához a nemességhez tapadt szinte minden fontosabb jog, amely a személyes mozgásszabadság, az egyéni vagy csoportos érvényesülés és érdekérvényesítés előfeltétele volt. Nemesi cím hiányában mindezek a jogok és lehetőségek elzárultak az egyén elől, viszont nemesi cím birtokában az egyén gyakorolhatta őket.

Véleményem szerint ez az egyik fontos oka annak, hogy a nemes és nem nemes közötti határ Magyarországon ennyire lényegessé vált, s olyan mélyen rögzült a társadalom szerkezetében, a jogrendben és a tudatban, hogy a XIX. századig nem lehetett rajta változtatni.

Ezzel szemben Angliában magához a nemességhez nem tapadt semmiféle gazdasági előnyt jelentő jog, például adómentesség; a nemesség nem kapcsolódott össze kizárólagosan a fegyverviselés, hadakozás jogával és kötelezettségével, nem vált kizárólagos nemesi előjoggá a politikában való részvétel, a személyes szabadságjogokat és a királyi bíróságokon való megjelenés jogát nem korlátozták a nemességre. Egyszóval Angliában a nemességhez, a nemesekhez, mint egységes társadalmi kategóriához, nem kötődött semmiféle olyan jog, amellyel valaki annak okán lett volna felruházva, hogy ne-

mesnek született, és amely jog önmagában bármiféle előnyt jelentett volna a megélhetésben, illetve az egyéni és a csoportos érvényesülésben. Tehát Angliában a nemesi származás és cím önmagában semmilyen lényeges többletjogot nem biztosított az egyszerű szabad által gyakorolt jogokhoz képest. Úgy vélem, ez magyarázata annak, hogy nemes és nem nemes között nem vált nagyon jelentőssé a társadalmi határvonal, nem alakult ki társadalmi szakadék a középkor végén, ugyanis nem esett egybe a nemes és nem nemes közötti határvonallal minden egyéb fent említett jog. Anglia ezzel a magyartól eltérő nemességfogalommal és nemesi társadalommal lépett az újkorba, amely nem ragaszkodott görcsösen középkori előjogaihoz – hiszen önmagában nemessége okán jelentősebb előjogokkal nem is rendelkezett – és ez jelentősen megkönnyítette Anglia polgári fejlődésének kibontakozását.

COMPARISON OF HUNGARIAN AND ENGLISH LANDOWNER SOCIETY OF THE LATE MIDDLE AGES

Noblemen have been considered as dukes, marquises, earls, vicomtes and barons in English historical literature. The term *gentlefolk* is applied to knights, esquires and gentlemen. Nobleman had more privileges and rights than *gentlefolk* in England. Hungarian landowner society was unified by same rights. One term (*nemesség*) developed denoting the Hungarian landowners. Group of Hungarian noblemen consisted of great landowners, gentry and poor gentlemen.

The most important social difference appeared between noblemen and villeins in medieval Hungary. Noblemen possessed political rights and they were under jurisdiction of the king, but villeins belonged to manorial courts. Property of Hungarian nobleman was not feudal fee, because there was no military or other service on it. Free peasantry did not develop between noblemen and villeins in Hungary, but there was free peasantry in England.

The most important rights of Hungarian nobility:

1. Nobody could arrest nobleman without judgement. Nobleman could be condemned by only royal courts.
2. Hungarian noblemen were under the power of legally crowned king.
3. Profit of manors and lands of nobility were exempt from rents, tax, customs and services to the king. Noblemen must do military service to defend the country within its boundaries. This was general ethical obligation of noblemen.
4. According to perpetual privilege of Hungarian nobility could resist the king without felony.

Hungarian noblemen had equal legal status from 1351 to the end of 15th century, when Hungarian hereditary barony evolved and barons got special privileges. Every Hungarian nobleman could hold any office of kingdom without restriction.

English landowner society consisted of noblemen, gentry, gentlemen and free peasants with freehold. They had different rights, and their legal status was not same.

1. Nobody could arrest freeman without judgement, and freemen could enter an action against other freemen in royal courts.
2. English tenants could be under the power of the king or other lords.
3. English noblemen and gentry paid feudal aids, poll tax and income tax.
4. English noblemen with political society of England had right of resistance against the king who made breach of the law.

Conditions of English office holding were freehold, income, property and social background.

ÁRPÁD „PAJZSRA EMELÉSÉNEK” KELETI PÁRHUZAMAI

A délorosz steppén nomadizáló magyarság néppé válásában és politikai szervezetének kialakulásában a Kazár Kaganátusnak döntő szerepe volt. Ez volt az az államalakulat, amely a 7–9. században megakadályozta, hogy az Ázsiából induló népvándorlási hullámok elérjék a Fekete-tenger északi partvidékét. Az így létrejövő nyugalmi állapot és a Kaganátus által biztosított uralmi keret tette lehetővé a magyarságnak mint etnikumnak a kialakulását. A magyarság politikai szervezetére tett kazár hatás is jelentős. A 9. században a magyar fejedelem a Kaganátusban ismert *kündü* címet viselte, és mint vazallus nép, a magyarság hadereje részt vett a kazár hadsereg hadműveleteiben. Emellett házassági kapcsolatok is létrejöttek a magyar és a kazár előkelő réteg között. Ebből a szoros kapcsolatból adódóan a magyar törzsszövetség egyrészt az uralkodó hatalmához kapcsolódó formai elemeket, másrészt az ezekhez szorosan kötődő tudati tényezőket is átvette a kazároktól.

Bíborbanszületett Konstantin (913–59) bizánci császár *De administrando imperio* című munkájában följegyzésre került egy 9. századi pogány magyar fejedelem beiktatási rítusa.

A forrás beszámol arról, hogy a magyarok fölé a kazár kagán fejedelmet akart ki nevezni. A választása egy magyar vezérre, Árpádra esett, akit Levedi, a magyarok korábbi fejedelme ajánlott a kazár kagánnak. Ezután a kagán parancsot adott az új fejedelem beiktatására. A forrás az alábbi beszámolót hagyományozta ránk erről:

„Megtetszett annak a kagánnak ez a beszéd, és embereit vele adván [ti. Levedihez], a türkökhöz küldte őket, és ezek megbeszélték ezt a türkökkel, a türkök pedig jobbnak tartották, hogy Árpád legyen a fejedelem, mintsem atyja, Álmos, minthogy tekintélyesebb volt, s egyaránt nagyra becsülték bölcsességéért, megfontoltságáért és vitézségéért, és rátermett volt erre a tisztségre, és így a kazárok szokása és törvénye szerint pajzsra emelvén, fejedelemmé tették. Ez előtt az Árpád előtt a türköknek más fejedelmük sohasem volt, s ettől fogva mindmáig ennek a nemzetségéből lesz Turkia fejedelme.”¹

¹ BÍBORBANSZÜLETETT KONSTANTÍN A *birodalom kormányzása*. Kiad. és ford. Moravcsik Gy., Budapest 1950, 173; Angol, orosz, illetve német fordítása: Constantine Porphyrogenitus *De Administrando Imperio*, ed. and trans. Moravcsik, Gy – Jenkins, R. J. H., Washington 1967, 173.; Konstantin Bagr'anorodnyj *Ob upravlenui imperiej*. ford. Litavrin, G. G. – Novo-

Általánosan elfogadott vélemény az, hogy Bíborbanszületett Konsztantin az udvarában a 940-es években járt magyar előkelőktől szerezte a magyarság 9–10. századi történelmére vonatkozó információinak nagy részét.²

Emellett azonban felmerült annak a lehetősége is, hogy a magyarokra vonatkozó leírás több forrás összedolgozásából jött létre, amelyek között 9. századi, kortárs követjelentések is lehettek.³ Újabban Kapitánffy foglalt állást e nézet mellett. Ő párhuzamot vont a 9. századi magyarok és a 10. századi besenyők Bizánchoz való kapcsolatai között. A 10. században a délorosz steppén élő besenyőkkel a bizánci állam folyamatosan tartotta a diplomáciai kapcsolatot. Ennek oka abban keresendő, hogy a besenyők mozgósíthatók voltak a térség azon politikai tényezőivel szemben (kazárok, ruszok, magyarok stb.), amelyek fenyegetést jelentettek a Bizánci Birodalomra. A 9. századi magyarság a besenyőkhöz hasonló szerepet tölthetett be a délorosz steppén. Ez alapján Kapitánffy a *De administrando imperio*ban a magyarokkal kapcsolatban feljegyzett adatok (hatalmi viszonyok, kazárokhoz való viszony stb.) jelentős részét a honfoglalás előtti követjelentésekre vezette vissza.⁴ Bármelyik véleményt fogadjuk is el, a forrásrészletünkben található leírás az eseményekkel közel egyidősnek tekinthető.

Figyelemreméltó, hogy Bíborbanszületett Konsztantin a pajzsraemeléssel kapcsolatban „a kazárok szokása és törvénye szerint” kitéltet teszi. A görög ζακανον ’törvény’ szó itt a török törü ’íratlan szokásjogon alapuló törvény’ kifejezésnek görög megfelelője. A steppei török népek esetében ez a kifejezés szorosan egybetartozik a szuverenitás fogalmával. Zimonyi ebből arra következtetett, hogy Árpád pajzsra emelése az uralkodó legitimálása mellett a Kazár Kaganátusba való tartozás elismerését is jelentette.⁵ Hogy valóban egy török kifejezés görög fordításáról van szó, azt támogat-

---

sel’cev, A. P., Moskva 1981, 161.; *Die Byzantiner und ihre Nachbarn*, übersetzt. Belke, K. – Soustal, P., Wien 1995, 191.

² DEÉR J.: „A IX. századi magyar történet időrendjéhez”, *Századok* 79–80 (1945–46) 12–15.; GYÖRFFY GY.: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*, Budapest 1959, 159.; CZEGLÉDY K.: „Megjegyzések a honfoglalás előtti magyar királyság intézményéhez”, in *A magyar nyelv története és rendszere*, szerk. Imre S. – Szathmári I. „Nyelvtudományi Értekezések 58.”, Budapest 1967, 85.; KRISTÓ GY.: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*, Budapest 1980, 23.; DÜMMERTH D. *Álmos, az áldozat*, Budapest 1986, 26–32.; KRISTÓ GY.: *Honfoglaló fejedelmek: Árpád és Kurszán*, Szeged 1993, 28–31.; SZÚCS J. *A magyar nemzeti tudat kialakulása*, Budapest 1997, 156–157, 163.

³ MARCZALI H.: „Byzánczi történetírók”, in: *A magyar honfoglalás kútfoi*, szerk.: Pauler Gy. – Szilágyi S., Budapest 1900, 97–98.; MORAVCSIK GY.: *A magyar történet bizánci forrásai*. Budapest 1934, 154–156.; HARMATTA J.: „Lebedia és Atelkuzu”, *Magyar Nyelv* 80 (1984), 424–425.

⁴ KAPITÁNYFY I.: „Bíborbanszületett Konstantin császár a magyarokról”, in *A honfoglalás 1100. éve és a Vajdaság*, főszerk. Rokay P., h. n. 1997, 39–42.

⁵ ZIMONYI J.: „Constantinus Porphyrogenitus De administrando imperio magyar fejezetének török háttéréről”, in *Studia Varia. Tanulmányok Szádeczky-Kardoss Samu nyolcvanadik születésnapjára*, szerk.: Makk F. – Tar I. – Wojtilla Gy., Szeged 1998, 163.; A *De administrando imperio* 38. fejezetének a Türk Birodalom uralmi modelljével való kapcsolatára lásd:

hatja, hogy a szó a *De administrando imperio*-ban a besenyők leírása kapcsán is előfordul. A forrás beszámol arról, hogy a bizánci követéségek mi módon tudják fölbérelni a besenyőket katonai vállalkozásokra. Ennek során a besenyők a saját törvényeik (*ζακανα*) szerint teszik le az esküt az egyezsége.⁶

A beiktatási rítus eredetével kapcsolatban két vélemény alakult ki. Az első nézet a mű 19. századi kritikai kiadásának jegyzetapparátusában jelenik meg. Ezt vette át Moravcsik is. Ez alapján a pajzsra emelést a római és a bizánci udvari ceremóniákkal hozták kapcsolatba. Úgy vélték, hogy a kazárok ezt a rítust a bizánciaktól vették át.⁷ Ezt az álláspontot fogadta el a szakirodalom nagy része is,⁸ azzal a kiegészítéssel, hogy a kazárok körében ez valamilyen sajátos jelleggel bővíthetett.⁹ Emellett a rítusnak a szasszanida Perzsiában való meglétére is történt utalás.¹⁰ Magának a szertartásnak a magyaroknál való használatát azzal magyarázták, hogy az új dinasztia hatalomra kerülése – akárcsak a kora-középkori német hercegek esetében – kívánta meg a legitimitásnak ezt a formáját.¹¹

A germán népekkel kapcsolatban elsőként Tacitus jegyezte fel a rítus meglétét. Egy germán törzs, a batavusok, a vezérüket, Brinnót pajzsra emeléssel választották meg.¹² A római hadseregbe kerülő germán csoportok meghonosították ezt a szokást a Római Birodalomban is. A 4. században Julianus társcsászárt a rajnai fronton a hadsereg császárként kiáltotta ki. Ennek során pajzsra emelték.¹³ A Bizánci Birodalomban 602-ben Phokasz ellencsászárt a hadsereg kiáltotta ki uralkodónak, és ennek része volt a pajzsra emelése is.¹⁴

KRISTÓ GY.: *A magyar állam megszületése*. „Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8.”, Szeged 1995, 117–122.

⁶ BÍBORBANSZÜLETETT KONSTANTÍN 56–57.

⁷ Constantinus Porphyrogenitus *De thematibus et De administrando imperio*, accedit Hieroclis Synecdemus cum Bandurii et Wesselingii commentariis recognovit Immanuel Bekkerus, vol. III., Bonnæ 1840, 368.; MORAVCSIK GY.: *Bizánc és a magyarság*. Budapest 1953, 40.; MORAVCSIK GY.: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest 1988², 45. 27. jegyz.; MORAVCSIK GY. (jegyzetek) in Constantine Porphyrogenitus *De Administrando Imperio*, vol II., ed.: R. J. H. Jenkins, 1962, 149.

⁸ GYÖRFFY GY.: *István király és műve*, Budapest 1977, 114, 117.; BARTHA A.: „A magyar nép őstörténete”, in *Magyarország története*, főszerk.: Székely Gy. I/1. Budapest 1987², 532.; ERDÉLYI I.: *A magyar honfoglalás és előzményei*, Budapest 1986, 78.; LITAVRIN – NOVOSEL'CEV, i. m. 393. 19. jegyzet; ZIMONYI: „Constantinus Porphyrogenitus...”, 163.

⁹ OLAIOS T. (jegyzet) in *A honfoglalás korának írott forrásai*, szerk. Kristó Gy. „Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7.” Szeged 1995, 125, 335. jegyzet; TÓTH S. L.: *Levediatól a Kárpát-medencéig*. „Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 14.” Szeged 1998, 140–141.; TÓTH S. L.: „Az etelközi magyar fejedelmválasztás”, In: *Studia Varia*. id. 146–147.

¹⁰ BARTHA A.: *A magyar nép őstörténete*, Budapest 1988, 349.

¹¹ GYÖRFFY, *István király és műve*, 114, 117; LITAVRIN–NOVOSEL'CEV, i. m. 393. 19. jegyz.

¹² *Tacitus összes művei* I., ford. Borzsák I., Budapest 1970, 293.

¹³ AMMIANUS MARCELLINUS: *Róma története*, ford. Szepesy Gy., Budapest 1993, 217.

¹⁴ BRÉHIER, L.: *Bizánc tündöklése és hanyatlása*, I. Budapest 1997, 41.

A pajzsra emelés mint az uralkodók beiktatásának rítusa az újkortól Európában rendkívül széles körben ismert és ábrázolt motívum volt.¹⁵ Így a legtöbb kutatóban föl sem merült annak lehetősége, hogy a szokás mögött nem nyugati, hanem keleti eredetet kell feltételezni.

A szakirodalomban néhány kutató azonban felvetette azt, hogy a pajzsra emelésnek keleti párhuzamai is lehetnek. Thúry a szokást egyértelműen török eredetűnek tartotta. Több példát is felhozott arra, hogy a török nyelvű népek körében az egyes tisztségviselőket felemeléssel választották meg.¹⁶ Hasonló véleményen volt a századforduló nagy hatású orientalistája, Vámbéry Ármin is.¹⁷ Nézeteikre azonban csak kevés figyelmet fordított a kutatás. Újabban Terplán is csak utalt erre az elméletre.¹⁸ Ludwig a kazár történelemről írt monográfiájában a kazár kagán beiktatási rítusával kapcsolatban tért ki a kérdésre. Bár közvetlen adatot nem tudott felhozni, de éppen az általunk vizsgált forráshely alapján tette fel, hogy a kazároknál a belső-ázsiai türkök mintájára megtalálható volt az uralkodó trónra lépéskor egy nemeztakarón való fölemelése.¹⁹

A magyarság politikai szervezetére a török nyelvű nomád népek nagy hatást gyakoroltak. Ennek ellenére a forrásunk által említett rituálé steppei példáit még nem tekintette át a szakirodalom. A kérdésre azonban – miszerint bizánci vagy steppei eredetű szokásról van-e szó a kazároknál, illetve a magyaroknál – csak a nomád népek beiktatási rítusainak vizsgálata után adható válasz.

A szienpik egyik Kínába települt csoportjával, a topákkal²⁰ kapcsolatban egy kínai forrásban ránk hagyományozódott az uralkodók beiktatási szertartása. Az Északi Vej dinasztiát alapító topák között 531–532-ben beháború tört ki, amiből egy Kao Huan nevű vezér került ki győztesen, aki a fővárost Lojangot is elfoglalta. Azonban nem ő maga, hanem egy általa kiválasztott bábcászárs, T'o-pa Hsziu került a birodalom trónjára. Egy kínai forrás, a *Pej-si* beszámol az uralkodó beiktatási ceremóniájáról. Erre az alkalomra egy régi topa rítust elevenítettek fel, amelyet még akkor alkalmaztak Tai városában, mielőtt onnan 494-ben áthelyezték a fővárost Lojangba. A jövődó uralkodót hét ember (feltételezhető, hogy magas rangú tisztségviselők) – köztük Kao Huan – föl emelte egy fekete nemeztakaróra, és nyugat felé fordulva hódolatot mutattak be az Ég-

---

¹⁵ E művészeti alkotásokat részletesen bemutatja Rózsa György („Árpád emeltetése”, in *Magyarok Kelet és Nyugat közt*, szerk. Hofer T., Budapest 1996, 36–43.).

¹⁶ THÚRY J.: „Régi magyar és török hadviselés”, *Hadtörténeti Közlemények* 35 (1888) 585.

¹⁷ VÁMBÉRY Á.: *A magyarság keletkezése és gyarapodása*, Budapest (reprint 1989) 1895, 176–77, 2. jegyz.

¹⁸ TERPLÁN Z.: „Az etelközi fejedelmválasztás és vérszerződés kérdéseiről”, *Századok* 130 (1996), 973.

¹⁹ LUDWIG, D.: *Struktur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches im Licht der schriftlichen Quellen*. Münster 1982, 132. Erre lásd még: GOLDEN, P. B.: „Imperial Ideology and the Sources of Political Unity amongst the Pre-činggisid Nomads of Western Eurasia”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 2 (1982) 47.

²⁰ A topákra: VÁSÁRY I.: *A régi Belső-Ázsia története*, „Magyar Őstörténeti Könyvtár 7.” Szeged 1993, 42–44.

istennek. Ezután bevonultak a császári palotába, ahol az udvar kínai szokás szerint üdvözölte az uralkodót.²¹

Boodberg az uralkodót felemelő személyek számát a topák korai vándorlása során a források által említett hét törzsükkel hozta kapcsolatba. A szertartás során használt nemeztakaró fekete színe a topák színszimbolikájával függ össze, amely szerint a fekete szín jelölte a magas tisztséget. Boodberg a nyugati irányultságot azzal magyarázza, hogy a szertartás során az uralkodó nyilván Lojang keleti külvárosából vonult be a palotájába. A nomád népek esetében ugyanis a keleti orientáció adatolható gyakrabban.²²

A 6–8. századi Belső-Ázsia vezető hatalmával, a türkökkel kapcsolatban is említi egy forrás az uralkodó beiktatásának menetét. 552-ben Belső-Ázsiában a türkök fellázadtak uraik, a zsuán-zsuánok uralma ellen. A zsuán-zsuán hatalom megdöntése után a türkök független nomád birodalmat alapítottak. Az újonnan létrejött birodalom keleti és nyugati részre oszlott. Az előbbi élén állt a legfőbb uralkodó, a türk kagán, míg a nyugati rész vezetése a kisebb rangú jabgu feladata volt. Ez a hatalmi berendezkedés azonban ahhoz vezetett, hogy a jabgu függő viszonya a kagánhoz egyre inkább névlegessé vált, sőt bizonyos esetekben meg is szűnt. A birodalom hatalma legnagyobb kiterjedésekor a délorosz steppe keleti felétől egészen Kínáig ért. A nyugati és keleti türkök birodalmát a 7. század első felében a kínaiak megsemmisítették. A 680-as években azonban a türkök fellázadtak a kínai uralom ellen, és ismét kivívták önállóságukat. Ez a második türk kaganátus a 740-es évek első felében szűnt meg, amikor az utolsó türk kagánt fellázadt alattvalói megölték, és Belső-Ázsiában a türkök hatalmi pozícióját az ujgurok foglalták el.²³

A türk uralkodók beiktatási szertartásának leírását egy kínai kútfő hagyományozta ránk. E szerint az új kagánt a beiktatásakor egy nemeztakarón a vezérek fölemelték. Ezután a Nap járásával megegyezően kilencszer körbeforgatták. Minden fordulat után meghajoltak előtte. Majd fölsegítették a lovára és ő körbelovagolt. Végül egy selyemkendővel elkezdtek fojtogatni, és amikor az eszméletvesztés határára jutott, megkérdezték tőle, hogy meddig akar uralkodni. Az ekkor kiejtett szavakból következtettek uralkodásának időtartamára.²⁴

---

²¹ BOODBERG, P. A.: „Marginalia to the Histories of the Northern Dynasties”, *Harvard Journal of Asiatic Studies* 4 (1939), 242.

²² BOODBERG, *i. m.* 245–46.

²³ VÁSÁRY, *i. m.* 61–82; SINOR, D.: „The establishment and dissolution of the Türk empire”, in *The Cambridge History of Early Inner Asia*, ed. Sinor, D., Cambridge 1990, 285–313.

²⁴ „Wenn ein neuer Herrscher gewählt wurde, trugen ihn die hohen Würdenträger aus seiner nächsten Umgebung in einer Filzdecke und drehten ihn dann der Sonne folgend (?) neunmal. Bei jeder Drehung verbeugten sich alle seine Untertanen vor ihn. Nach den (Drehungen und) verbeugungen halfen sie dem Oberhäuptling aufs Pferd und liessen ihn reiten. Daraufhin würgten sie ihm mit einem seidenen Tuch so, dass er gerade noch am Leben blieb. Dann lösten sie die Binde und fragten ihn hastig: «Wieviele Jahre wirst du unser Khagan sein?» Da der Khagan benommen war, konnte er die Zeitdauer nicht deutlich sagen. Darauf

A forrásból nem világos a szertartás pontos menete. E forrás alapján csak találgathatunk, hogy pontosan mit is kell érteni azon, hogy a Nap járásával megegyezően viték az uralkodót. Liu Mau-tsai osztotta Boodberg véleményét, miszerint itt egyhelyben való forgatást kell feltételezni.²⁵ Eszerint tehát ez egy keletről nyugatra, balról jobbra való forgatás lehetett, amely a Nap égi pályájának a földi utánzása volt. Ennek vagy a kagán transzba ejtésében volt szerepe, vagy a türkök naptiszteletével függött össze. Liu Mau-tsai párhuzamként az ujjur kagán főfeleségének, a katunnak a beiktatási szertartását hozta fel, ahol szerinte szintén egyhelyben való forgatást említenek a források.²⁶ A leírás sajnos nem adja meg, hogy hány személy emelte fel a nemeztakarót. Boodberg feltételezi, hogy a türköknél is hét előkelő emelte föl a kagánt. Ennek bizonyítékeként annak a türk kagánnak Maurikios császárhoz írt levelét hozza fel, amelyben a türk uralkodó magát a „a hét nemzetség nagyura és a hét világtáj uralkodója”²⁷-ként határozza meg. Emellett Menander Protektor azon hírért, mely szerint a türkök nyolc részre tagolódnak,²⁸ úgy értelmezi, hogy ezen a hét tradicionális törzset és az uralkodó (Arszilas) csoportját kell érteni.²⁹

Az ujjurok a 740-es években a baszmiok és a karlukok törzsszövetségével összefogva megsemmisítették a Türk Birodalmat. Majd 745-re pedig szövetségeseiket is uralmuk alá hajtották, és önálló birodalmat alapítottak. Tevékenyen beavatkoztak a Kínai Birodalom belső harcaiba. A 8. század második felében az ujjur uralkodó réteg a Kínával szembeni politikai és kulturális elkülönülés kihangsúlyozására felvette a manicheus vallást. 840-ben a belső zavarokkal küzdő ujjurokat megtámadták és legyőzték a kirgizek. Az ujjurok egyes csoportjai elvándoroltak belső-ázsiai területeikről, és Kanszu és Turkesztán területén alapítottak új államot.³⁰

Az ujjur kagán főfeleségének, a katunnak a beiktatását két kínai forrás hagyományozta ránk. Mindkét leírás ugyanarról az eseményről szól, és rendkívül részletesen számolnak be a történésekről.

822-ben egy kínai küldöttség járt az ujjur kagánnál, hogy neki egy kínai hercegnőt vigyen feleségül. A követség megérkezése után az ujjurok kijelöltek egy kedvezőnek ítélt napot a hercegnő főfeleséggé – katunná – való beiktatására. A források részletesen leírják a ceremóniát. Az ujjur kagán felment a trónjára, és leült kelet felé fordulva. A hercegnőt átöltöztették a kínai ruháiból ujjur ruhába. Ezután ki kellett jönnie a trón

---

schlossen sie aus den Worten, die er (verworren) dabei ausgestossen hatte, auf seine Amtsdauer.” (LIU MAU-TSAI: Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T’u-küe). I. Band, Wiesbaden 1958, 8.)

²⁵ BOODBERG, i. m. 245.

²⁶ LIU MAU-TSAI i. m. II. Band, Wiesbaden 1958, 496. 46. jegyz.

²⁷ SZÁDECZKY-KARDOSS S. *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig* „Magyar Östörténeti Könyvtár 12.”, Budapest 1998, 14.

²⁸ *Menander Protektor történeti művének fennmaradt töredékei*, ford. Lukinich I., Brassó 1905, 137.

²⁹ BOODBERG, i. m. 245.

³⁰ VÁSÁRY, i. m. 82–98; SINOR i. m. 317–320.

elé, és meg kellett hajolnia nyugat felé. Majd ráadták a katun öltözékét, amely egy karmazsinvörös ruhából, bő köpenyből és egy arany fejdíszből állt. Ezután a hercegnő még egyszer meghajolt a kagán előtt. Ezt követően egy díszes napernyővel ellátott hordszékbe ültették, amelyet az ujgurok kilenc nemzetségének (törzsének?) vezetője vitt, és a napot követve jobbról kilencszer megkerülték a uralkodó udvarát. Ezután a hercegnő leszállt a székről, és felment a trónra és leült a keletre néző kagán mellé.³¹

A beszámoló Liu Mau-tsai megjegyzésével ellentétben nem a katun megforgatását említi, hanem azt mondja, hogy őt az uralkodó udvara körül körbevitték.³² Az pedig, hogy itt is említés történik a Nap követéséről a szertartás során, azt támogatja, hogy a türk beiktatási szertartás során sem egyhelyben való forgatást kell feltételeznünk. Minden bizonnyal a türköknél is a forrás által említett kilenc körbeforgatást úgy kell elképzelnünk, hogy a beiktatása során az udvara körül az előkelők kilencszer körülhordozták az uralkodót. Hogy a katun esetében a nemeztakaró helyett a hordszék használata rangjával függ-e össze, vagy mással magyarázható, nem tudjuk. Nem lehetetlen, hogy az általa viselt díszruha nem tette lehetővé, hogy egy nemeztakarón foglaljon helyet.

Az ujjur törzsszövetség felépítésével kapcsolatban nem egységes a kutatók véleménye. A tokuz-oguz törzsszövetség vezető törzse a 740-es évektől az ujjur lett, és ettől kezdve az ujjur politikai elnevezést használják a törzsszövetségre. Ennek a politikai alakulatnak a felépítése azonban nem világos. A források egyrészt kilenc törzset – köztük az ujgurokat – említenek a tokuz-oguz törzsszövetségen belül, másrészt az ujjur törzsszövetséggel kapcsolatban kilenc, ettől eltérő csoport (törzs?, altörzs?, nemzetiség?) nevét is feljegyezték. A két kilences lista egyeztetésével kapcsolatban több vélemény merült fel. Czeglédy szerint az ujjur törzsszövetség két fő részből állt. Egyrészt része volt egy kilenc törzsből álló tokuz-oguz törzsszövetség, másrészt a névadó ujjur törzs maga is kilenc altörzsre tagolódott.³³ Senga Toru ezzel szemben úgy vélte, hogy a kilenc törzsnév és a kilenc nemzetségnev párokba rendezhető. Eszerint arról lenne szó, hogy a források hol a törzsek nevét, hol pedig a törzseket vezető legbefolyásosabb nemzetségek neveit jegyezték fel.³⁴ A rendkívül bonyolult kérdés megválaszolására nem vállalkozhatunk, de annyit megállapíthatunk, hogy a szertartás során említett kilenc ujjur főméltóság minden bizonnyal a törzsszövetség kilenc törzsével (altörzsével)

---

³¹ MACKERRAS, C. (ed. and trans.): *The Uighur Empire*, Columbia 1973³, 120–121.; LÁSZLÓ F.: *A kagán és családja*, Budapest 1940, 28. (különlenyomat a Kőrösi Csoma-Archivum III. kötetéből).

³² „A minister of each of the nine clans of the Uighurs carried the sedan-chair and they followed the sun, turning to the right around the court nine times” (MACKERRAS i. m., 120.)

³³ CZEGLÉDY K.: „A török népek és nyelvek tagolódásának kérdéséhez”, *Magyar Nyelv* 45 (1949), 293–294.; CZEGLÉDY K.: „A régi török törzsszövetségek numerikus felosztásának kérdéséhez”, *Magyar Nyelv* 59 (1963), 256–61.

³⁴ SENGA T.: „Qasar, toquz oguz, on ujjur és ami körülöttük van”, in Uő.: *Tanulmányok a magyarság korai keleti kapcsolatainak hátteréről. PhD értekezés* Budakeszi 1996, 87–94.

vagy az egyes törzseket vezető nemzetségekkel függ össze. Ezzel hozható kapcsolatba az is, hogy az ujjur kagán a 'kilenc törzs kagánja' címet viselte.³⁵

E három példa világosan bizonyítja, hogy Belső-Ázsiában az 5. századtól egészen a 9. századig ismert és széles körben alkalmazott szokás volt a méltóságviselők felemeléssel történő beiktatása.³⁶ Ennek során a törzsszövetségek főemberei egy nemeztakarón fölemelték az uralkodót, kifejezve ezzel, hogy alávetik magukat hatalmának. E mellett azt is jelezhetette ez a rituálé, hogy az uralkodó hatalmának támaszai a megválasztásánál szerepet játszó személyek. A szertartás, mint az ujjurok esetében láthatuk, nem korlátozódott csak a nomád birodalmak szuverén uralkodóira, a kagánokra, hanem annak elemei átkerültek a neki alárendelt méltóságviselők beiktatási rítusai közé is.

Az, hogy a türk uralkodók beiktatási szertartásának szinte pontos megfelelője megtalálható a kazároknál, régóta ismert.³⁷ A Kazár Kaganátusban egy kettős hatalmi berendezkedés létezett. A kagán mellett a források említenek egy másoduralkodót is, aki a birodalom tényleges vezetését a kezében tartotta.³⁸ Hogy ez a rendszer mikor jelent meg a kazároknál, és milyen eredetű, vita tárgya a szakirodalomban.³⁹ Annyi azonban valószínű, hogy a 9–10. században meglétével folyamatosan számolhatunk a kazároknál.

A muszlim források közül a 10. században alkotó al-Isztahri és az ő munkáját alapul vevő Ibn Haukal munkájában megtalálható a kazár uralkodó beiktatási szertartásának a leírása. al-Isztahri az alábbi mondja ezzel kapcsolatban:

„Ami politikai viszonyait s a birodalmuk náluk dívó kormányformáját illeti, főemberük neve kazár kagán. Ez még királyuknál is magasabb méltóság részese ugyan, de a kazár király avatja fel. Ha ezt a kagánt fel akarják avatni, elviszik és selyemsinórral addig fojtogatják, amíg lelkét csaknem kiadja. Ekkor mondják

---

³⁵ VÁSÁRY, *i. m.* 84.

³⁶ Tóth úgy vélte, hogy a bizánci pajzsra emelés szertartása a Kazár Kaganátus 7. századi megalakulása idején már nem volt élő szokás. Ez alapján feltételezte, hogy a bizánciaktól a türkök közvetítésével jutott el ez a rítus a kazárokhöz (TÓTH S. L.: „Szövetség vagy vazallitás? (Megjegyzések a magyar-kazár kapcsolatokhoz)”, in *„Magyaroknak eleiről” Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére*, szerk. Piti F., Szeged 2000, 651.). Mint láthattuk, már önmagában az a tény, hogy az V. századi topáknál a nemeztakaróra emelés rítusa már megvolt, teljesen kizártá teszi ezt az elképzelést.

³⁷ THÚRY J.: „A khazar iša méltóságnévről”, *Keleti Szemle* 4 (1903) 2–4; LÁSZLÓ, *i. m.* 28.; GYÖRFFY, *Tanulmányok...*, 77, 140.; CZEGLÉDY K.: „A szakrális királyság a steppei népeknél (a kazároknál és a magyaroknál)”, *Magyar Nyelv* 70 (1974) 15–16; GOLDEN, P. B. *Khazar Studies*, Budapest 1980, 42.; MÁRTON A.: „Szakralitás és hatalom a türköknél”, *Aetas* 1997/2–3, 78.; DUNLOP, D. M.: *The History of the Jewish Khazars*, Princeton 1954, 97. 34. jegyzet; RÓNA-TAS A.: *A honfoglaló magyar nép*, Budapest 1996, 127., stb.

³⁸ A kérdés rövid összefoglalását adja: GOLDEN *i. m.* 97–106, 162–165 és 192–196.

³⁹ Lásd CZEGLÉDY, „A szakrális királyság...”, illetve MÁRTON, *i. m.*

*neki: Milyen hosszú uralmat szeretnél? Feleli: Ennyi meg ennyi évet. Ha ezen időn belül nem hal meg, menten megölik, mihelyt ezt az esztendőt eléri.*⁴⁰

Ugyanezt a történetet Ibn Haukálnál is megtaláljuk.⁴¹ Nála azonban a történetben a kagán és a király szerepköre felcserélődik. Ennek oka minden bizonnyal abban keresendő, hogy az al-Isztahri szövegére támaszkodó szerző ezt a részt elfogadhatatlannak tartotta, és ezért átírta.⁴² Fölmerült ugyan az is, hogy a kazár hatalmi rendszer megváltozását kell látnunk a szerepcserében,⁴³ ez azonban kevésbé valószínű. Azt ugyanis, hogy al-Isztahri őrizte meg helyesen a beiktatás leírását, megerősíti, hogy más muszlim források is említést tesznek a kazár kagán uralkodási idejének előre meghatározott voltáról. Ibn Fadlan azt írja, hogy a kagán negyven évnél nem uralkodhat hosszabb ideig, mert alattvalói végeznek vele.⁴⁴ Maszúdi pedig arról számol be, hogy a kazár kagánt a nép, ha uralkodása alatt a birodalmat súlyos csapás (háború, szárazság stb.) éri, megöli.⁴⁵

A forrás nem említi azt, hogy az uralkodót nemeztakaróra emelik. Az uralkodási idő meghatározása azonban mind a türköknél, mind a kazároknál megtalálható. A két leírás szinte szó szerinti egyezése alapján pedig joggal tételezte fel a kutatás, hogy a beiktatás során a kazároknál a nemeztakaróra emelés is része volt a szertartásnak. Ennek tükrében Bőrbanszületett Konsztantin adata, miszerint a magyar fejedelmet „a kazárok szokása és törvénye szerint pajzsra emelvén, fejedelemmé tették”, új megvilágításba kerül. A császár aligha gondolhatott másra, mint a nomád nép beiktatási rítusából ismert nemeztakaróra emelés szertartására. Ennek szerepe a bizánciak számára a császári beiktatási rituálé során ismert pajzsra emeléssel volt azonos. A szertartásnak mindkét esetben az uralkodó legitimitásában volt nagy szerepe. Az, hogy a császár nem nemeztakarót írt, hanem pajzsot, jól magyarázható. Egyrészt a bizánci szertartással való hasonlóság lehet a tévedés oka, másrészt az, hogy a nomád népeknél említett nemeztakaró is minden bizonnyal valamiképpen merevítve volt, ami hasonlatossá tette egy bizánci pajzshoz. Magát a szertartást a magyarok átvették a kazároktól. A szöveg ugyanis nyelvtanilag csak úgy értelmezhető, hogy a szertartást a kazár küldöttek jelenlétében, de a magyarok végezték.⁴⁶

A szokás, miszerint az uralkodót a megválasztásakor nemeztakaróra emelik a nép főemberei, rendkívül hosszú ideig megvolt a steppei népeknél. A Mongol Birodalom-

⁴⁰ KMOŠKÓ M.: *Mohamedán írók a steppe népeiről, Földrajzi irodalom. I/2.*, szerk. Zimonyi I. „Magyar Őstörténeti Könyvtár 13.” Budapest 2000, 30.

⁴¹ KMOŠKÓ i. m. 78–79.

⁴² KMOŠKÓ i. m. 30. 158. jegyz.; DUNLOP, i. m. 97. 33. jegyz.

⁴³ KMOŠKÓ i. m. 79. 39. jegyz.

⁴⁴ *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*, szerk. Győrffy Gy., Budapest 1986³, 98.

⁴⁵ KMOŠKÓ i. m. 172.

⁴⁶ TÓTH, *Levediától a Kárpát-medencéig*, 145.

ban és utódállamaiban az uralkodó beiktatásakor sok példával igazolható a szokás megléte.⁴⁷ Ezek közül csak néhány késeit emelek ki.

Az Arany Horda egyik utódállamában, a Krími Kánságban az uralkodók beiktatásához tartozott a nemeztakaróra emelés. Az 1608-as évre vonatkoztatva egy forrás beszámol arról, hogy Toktamis Giráj kán beiktatásakor az uralkodót nemeztakaróra emelte a négy legbefolyásosabb nemzetség feje, és így vitte a trónusához.⁴⁸

A mongol birodalom utódállamaiban a 19. században is adatható ez a beiktatási rítus. Vámbéry említi, hogy a 19. század közepén a Hívai Kánságban az uralkodót fehér nemeztakaróra emelték. A Kokandi Kánság uralkodójával kapcsolatban pedig azt jegyzi meg, hogy a kánt szintén fehér nemeztakaróra emelik, és a négy világtáj felé nyilat kellett különje.⁴⁹

Azt tehát, hogy a szertartás nem bizánci, hanem steppei párhuzamok alapján magyarázható, két tényező is támogatja. Egyrészt a kazárok, illetve a pogány magyarság uralmi berendezkedésében a bizánci hatást eddig nem sikerült kimutatni. Ezzel szemben mindkét nép uralmi rendszerében a steppei népek hatása sokrétűen igazolható. Másrészt a nemeztakaróra emelés szokása mind térben, mind időben széles körben adatható a steppei eredetű népek körében. Az pedig, hogy a szokás megléte az 5. századtól a 19. századig kimutatható, világosan bizonyítja, hogy az uralkodók beiktatásának ez az eleme tartósan és alapelemeiben változatlanul része volt a steppei népek legitímációs rendszerének.

---

⁴⁷ BOODBERG, i. m. 242–245.; SPULER, B.: *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland 1223–1502*, Leipzig 1943, 258.

⁴⁸ IVANICS M.: *A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban*, „Körösi Csoma Kiskönyvtár 22.” Budapest 1994, 26.

⁴⁹ VÁMBÉRY Á.: *Közép-Ázsiai utazás*, Budapest 1892³ (javított és bővített kiadás), 420, 445–46.

Balogh László

LIFTING UPON A SHIELD

The Eastern Background of the Enthronment of the first Hungarina Ruler

Byzantine Emperor, Constantine Porphyrogenitus wrote about the enthronement of the Hungarian prince in the 38th Chapter of his book entitled *De administrando imperio*. It is said: „and so they made him prince according to the custom, or ‘zakanon’, of the Chazars, by lifting him upon a shield” As the Roman and Byzantine emperors were lifted upon a shield during the ceremony of their enthronements, the custom by the Hungarians was considered as an imitation of the Byzantine practice. The context however emphasized the Khazar origin of the enthronment. The aim of the paper is to prove that the Hungarians could borrowed this custom from the neighbouring nomadic tribal unions too, since similar ceremony was widespread among the peoples of the Eurasian steppe. The ritual of the inauguration of nomadic rulers were described as follows, the nobles lift up a felt rug on which the new ruler sits. The ceremony is attested among the T'o-pa, Türks, Uygurs and Mongols. The Byzantine author may interpret the nomadic ritual as lifting upon a shield adapting the custom of enthronemnet in his own civilization.

DOBROVITS MIHÁLY

BUYRUQ

Egy ótörök tisztségnév anatómiája

Napjaink egyik igen örvendetes ténye, hogy megsokszorozódott a régi, belső-ázsiai, török nyelvű birodalmak történelme iránti érdeklődés. Jeles kutatók számos műve áll ma már az érdeklődők rendelkezésére. A kérdések szövetén azonban még így is akad megannyi elvarratlan szál. Ezek egyike az, amelyik a *buyruq* tisztségnév értelmezése körül húzódik.

E tisztségnév részletes körüljárására utoljára Györffy György szánta rá magát, aki a – nyögér szavunkban is megőrződött – mongol kori *nökör* 'társ, barát' > 'katonai kísérető' régi török analogonját, s egyben úr szavunk egy lehetséges etimonját látta benne. Olyan kíséretet tehát, melynek a kagán melletti szerepe az uralkodói akarat feltétlen kiszolgálása volt, szemben a kagáni hatalom alatt álló, de a hagyományos törzsi rendet képviselő bégek (*bäg*) rétegével. Véleménye szerint a kagánnak (*qaγan*) és kíséretének (*buyruq*) a bégek fölé emelkedésével jelenik meg a törzsszövetség állammá válása.¹ E gondolat továbbértelmezését jelenti Vásáry István véleménye, aki az „igazi közhatalom” létrejöttének valós, de ki nem teljesedett lehetőségét látta a „kagán közvetlen kíséretének kialakulásában”.² A francia René Giraud úgy fogalmazta meg ugyanezt, hogy a türk előkelőségek között a *buyruq* tisztsége bizonyosan előrébb való mint a bégeké, és ez utóbbiak a birodalom nehezebben kezelhető, a uralkodó hatalmához kevésbé hű, s öt időnként – az európai középkor nagy hűbéruraihoz hasonlíthatóan – elárulni is képes nagyurak voltak.³

E vélemények megjelenése előtt a kérdésben már mások is állást foglaltak. Vilhelm Thomsen, az orchoni rovásírást 1893-ban megfejtő dán tudós akként, hogy türkök társadalma szerkezetében arisztokratikus, a bégek (nemesség) és a köznép szigorú elhatárolásán alapuló társadalom volt, s a *buyruq* a magasabb tisztségviselők gyűjtőneve

---

¹ GYÖRFFY, GY.: „A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig II”, *Századok* 98 (1958), 592–641; Uő.: „Die Rolle des *buyruk* in der alttürkischen Gesellschaft”, *Acta Orientalia Hungarica* 11 (1960), 169–179; Uő.: „Korai személy- és méltóságneveink kérdéséhez”, in: Kovács L. – Veszprémy L. (szerk.): *Honfoglalás és nyelvészet*, Budapest 1997.

² VÁSÁRY I.: „Ország és nép a türköknél”, in *Nomád társadalmak és államalakulatok*, szerk. Tőkei F., Budapest 1983, 203.

³ GIRAUD, R.: *L'Empire des Turcs célestes, les régnes d'Elterich, Qapghan et Bilgü (680–734), Contribution à l'histoire des Turcs d'Asie Centrale*, Paris 1960, 83.

volt.⁴ Ez a vélemény összecseng Barthold orosz akadémikuséval, aki szerint a türk nemesség három kategóriára oszlott: *šadapüt, tarqan* és *buyruq*, s e három osztály közös, összefoglaló neve volt a bég (*bäg*). A *buyruq* e három kategórián belül az uralkodói akarat legközvetlenebb képviselője, akit e minőségében még az arisztokrácia többi részével is szembeállítanak az orchoni feliratok. A *buyruq*-nemesség egyes tagjai, *ič* [belső] *buyruq* címet viselve az uralkodó közvetlen környezetében tartózkodtak.⁵ Más irányban indult el a szovjet Bernštam, aki bírói tisztséget látott benne.⁶ Ehhez hasonló ötlettel később, 1985-ben, az akkor Szegeden diákoskodó Márton Alfréd is előállt. Véleménye szerint az ótörök *buyruq* tisztségnév bíró szavunk etimója, s viselői egyfajta kormányzói, helytartói funkciót töltöttek be. Későbbiekben álláspontja már módosult. Utoljára amellet tette le a garast, hogy a *buyruq* nem lehetett sem a kagán kísérete, mint ahogy úr szavunk etimója sem, továbbá a főhivatalnokok csoportjának általános megnevezése sem, lévén, hogy mellette még felsorolnak olyan egyéb, jelentős tisztségeket, mint például a *tarqan*, a *sāñün*, az *inal*.⁷ Adósunk marad azonban annak bemutatásával, hogy ebben az esetben mi lehetett a funkciójuk.

A nemzetközi altajisztika egyik nagy „másként gondolkodója”, a német Gerhard Doerfer egy harmadik, az előzőektől gyökeresen eltérő elképzelés mellett tört lándzsát. Véleménye szerint a *buyruq* nem egy csoport, hanem csak egy adott tisztségviselő címe. Ő a birodalom udvari igazgatásának élén áll, alatta szolgáló beosztottjai az *ügä* címet viselték. E mellett a kagáni udvar élén álló *buyruq* mellett egyéb, a birodalmak életében nagy szerepet játszó vezető mellett is kereshetünk ilyenféle udvarmestereket. A *buyruq* maga is bég, hiszen Doerfer szerint e cím egyszerre jelölné a törzsek saját főnökeit és a tisztségviselőket.⁸

E három véleménycsoport három markáns, egymástól jól elkülönülő, összevegyíthetetlen álláspontot fejez ki. Ami mögöttük áll, az nyilvánvalóan képviselőik őszintén vallott felfogása a türk birodalom, illetve tágabb értelemben a 6–9. századi Belső-Ázsia török nyelvű birodalmainak belső rendjéről. Mégis, ha csak az ő állásfoglalásait ismernénk, aligha hihetnénk el, hogy ugyanarról beszélnek.

Giraud, Györffy, Vásáry és elődeik érdeklődése a második keleti türk kaganátus (682–742) egy jelenségére, nevezetesen a kagáni kíséretnek tartható *buyruq* és a törzsi arisztokrácia szerepét vivő bégek viszonyára, s ennek tükrében az államiság esetleges

⁴ THOMSEN, V.: „Altürkischen Inschriften aus der Mongolei in Übersetzung und Einleitung”, *Zeitschrift der deutschen morgenländischer Gesellschaft* 78 (1924/25), 130.

⁵ BARTHOLD, V.: „Die Historische Bedeutung der altürkischen Inschriften”, in W. Radloff: *Die altürkischen Inschriften der Mongolei, Neue Folge*, Sankt-Petersburg 1897, 6, 16–17.

⁶ BERNŠTAM, A.: *Social'no-ekonomičeskij stroj orhono- jenisejskih tjurok, VI–VIII vekov, Vostočno- tjurkskij kaganat i kyrgyzy*, Moskva–Leningrad 1946, 113.

⁷ MÁRTON A.: „A katonai kíséret és az ótörök *bujruk* tisztségnév viszonya a koraközépkori steppén”, *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Historica* 106 (1998), 39–45.

⁸ DOERFER, G.: *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, Wiesbaden 1963–1969, II., 363–365.

megjelenésére terjed ki. Bernštam és Márton dolgozatai már tágabb körökben mozognak. Figyelembe veszik a türkök birodalmával kortárs, illetve azt követő belső-ázsiai birodalmak, az ujugurok és a kirgizek hagyatékát is. Sőt, Márton Alfréd 840, az ujugur nagyhatalom bukása után egészen a kelet-turkesztáni hazájukig követte az ujugurok emlékeit. Doerfer, aki egy nagylélegzetű lexikográfiai mű címszavaiként kezeli e tételeket, a türk címrendszer általa rekonstruálni vélt belső logikáját követve állítja, amit állít.

Az előbbieken megismert álláspontokban azonban van valami közös is. Mind a három esetben világos, hogy képviselőik a *buyruq* tisztségnévnek csak egyetlen lehetséges magyarázatát kívánják elének tárni. Azaz eleve elvetik, hogy e tisztségnév tartalma, a történelmi idő változásával módosulhatott. Az első csoportban összegyűjtött álláspontok esetében ez magától értetődik. Érdeklődésük nem arra vonatkozik, hogy miképp alakult a *buyruq* tisztségnév karrierje önmagában, hanem arra, mit jelenthetett egy adott történelmi környezetben. Nehezebben tudunk azonban megbarátkozni e szemlélettel a másik két véleménycsoport esetében.

Ezekből ugyanis egyszerűen hiányzik a történelmi tér és idő szemléltetése. De vajon mi okozta ezt? A tudománytörténet két magyarázattal szolgálhat. Egyfelől a minket közelebről érdeklő forrásanyag nyelvemléki feldolgozásának és elsődleges értelmezésének feladatát nyelvészek látták el. Eltekintve az Oszmán Birodalom történelmének kutatásától, a turkológia Nyugaton kifejezetten nyelvészeti, filológiai diszciplína volt, s lényegében máig az is maradt. Másfelől, az európai történet szemlélet is hajlamos volt a belső-ázsiai nomádok történelmét valamiféle monoton, csak eseménytörténetében, s nem lényegében változó folyamatnak látni. Olyasvalaminek, amelynek a velejét az ősoktól maradt szokások vallásos tisztelete jelenti.⁹ Ennek alapjául pedig a nomád nagyállattartás szélsőségesen autarch és a növekedés lehetőségét belső törvényszerűségeiből következően kizáró, egyfajta „hiánygazdaságként” működő rendszere szolgál.¹⁰

Bár e megállapítások kétségtelen igazságok hordozói, axiomatikus alkalmazásuk félrevezető lehet. A nomád világ belső történéseinek feltárása helyett éppen az esetleges, egyedi, rövid távú folyamatok figyelmen kívül hagyásához vezethet. Esetünkben ez be is következett. Az általunk áttekintett három véleménycsoport között megfigyelhető éles ellentét ugyanis csak látszólagos. Egyszerűen azért, mivel az általuk elemzett adatok nem ugyanarra a helyre és időre vonatkoznak. Látni fogjuk, hogy az idők folyamán a *buyruq* tisztségnév számos funkciót jelölt. Így nem adható egyetlen válasz arra a kérdésre, hogy mi volt viselőjének feladata. Megteheti viszont a kutatás, hogy az egyes forráshelyek, illetve forráscsoportok gondos elemzése során megvizsgálja, hogy mit jelentett a *buyruq* tisztségnév az adott környezetben, s ennek megismerése után teszi fel az immár helyesen megválasztott kérdést: Milyen változások érzékelhetők

---

⁹ ALFÖLDI A.: „A kettős királyság a nomádoknál, 2. közlemény”, in DOMANOVSKY S. (szerk.): *Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére, 1933. okt. 7.* Budapest 1933, 29.

¹⁰ VÁSÁRY I.: *A régi Belső-Ázsia története*, Budapest 1993, 17–22.

a *buyruq* tisztségnév használatában, az általunk vizsgált források tükrében? Ha a megfelelő háttér ismerete is rendelkezésünkre áll, akkor kérdésünkre megnyugtató feleletet kaphatunk. Mielőtt közvetlenül a források elemzéséhez látnánk, célszerű lesz a legelőbb az elsődlegesen fontos török nyelvűeket közelebbről is szemügyre venni.

A *buyruq* tisztségnév alapja a török *buyur-* 'parancsol' ige. Az ebből képzett *buyruq* jelentése: 'commanded (to do something)'.¹¹ A szót Kāšyarī *biruq* formában is feljegyzi,¹² s ez – a kínai forrásokból is rekonstruálható¹³ – alak valóban lehetne a magyar bíró őse.¹⁴ Az ótörök *-q/k* deverbális nomenképző egyaránt képezhet főnevet és melléknévet. Főnévképzőként a *-y/g*-hez hasonlóan az ige (általában passzív) eredményét rögzíti. Melléknévképzőként egyértelműen ez a funkciója.¹⁵

A *buyruq* közszókénti jelentése tehát sem címre (konkrét funkció), sem rangra (tekintély) nem utal. Mindössze a parancsba foglaltság tényét rögzíti. Még nyilvánvalóbbá válik ez, ha tudjuk, hogy a szó modern nyelvekbeli megfelelői a 'parancsolat' jelentést hordozzák.¹⁶ Csak találmra kiemelt példákkal:

karaim: (*buyruk*, *buyruḡ*, *buyuruḡ*, *buyuruḡ* alakokban is!) 'prikaz, prikazanije, rasporjažanije polecenije, rozkaz, pozporjaždenie';¹⁷ török: (*buyuruḡ* forma is é!) 'A command, a decree';¹⁸ modern ujur 'povelénije, rasporjaženije; pri-

---

¹¹ CLAUSON, G.: *An Ethymological Dictionary of Pre- Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972, 387.

¹² „*biruq ismu r-raḡuli l-ladī yunzilu l-akābirata fī marātibihim ʿinda l-malik waʿasluhu buyruq wamaʿnāhu l-amru liʿannahu yaʿmuruhum bidālika*” [„*biruq* annak a férfinak a megnevezése, aki az országnagyokat rendjük szerint leülteti a király előtt, s az eredeti formája *buyruq* és a jelentése az, hogy parancs, mivel ő parancsol nekik ebben a dologban.”] MAHMŪD AL-KĀŠĠARĪ: *Dīwānu luyati t-turk* (kiad.: KİLİSLİ RİFʿAT EFENDİ, Dāru l-ḡilāfeti l-ʿaliye, 1333 [Istanbul 1915]), I. 316; 'Oberhof-meister' BROCKELMANN, K.: *Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmūd al-Kāšyarīs Dīwān luyat at turk*, „Bibliotheca Orientalis Hungarica I.”, Budapest 1928, 36.

¹³ HAMILTON, J. R.: *Les Ouïghours à l'époque des Cinq Dynasties, d'après les documents chinois*, „Bibliothèque de l'Institut des Hautes études chinoises, 10.”, Paris 1955, 150. Hamilton feltételezése, ami szerint a *buyruq* és a *biruq* két önálló és egymástól független cím, nem állja meg a helyét.

¹⁴ A török *buyur-* és a magyar bír igék összevetését már megtette a néhai Mándoki Kongur István, vö.: MANDOKI KONGUR, I.: „Two Hungarian verbs of Turkic origin”, *Acta Orientalia Hungarica* 33 (1979), 291–295.

¹⁵ GABAIN, A. VON: *Altürkische Grammatik*, Leipzig 1950, § 127, 149.

¹⁶ 'order, command', CLAUSON, *Etymological Dictionary*, 387.

¹⁷ BASKAKOV, N. A. – SZAPSZAL, S. M. – ZAJĄCZKOWSKI, A. (szerk.): *Karaimsko-Russko-Pol'skij slovar'*, Moskva 1974, 137b-138a).

¹⁸ REDHOUSE, J. W.: *A Turkish and English Lexicon*, Constantinople 1890 (reprint: İstanbul, 1978), 427a; *Türkçe Sözlük I–II*, Ankara 1988, I. 234a.

káz’;¹⁹ üzbég: ’prikáz, prikazánije; rasporjažénije, predpisanije’.²⁰ A tatárban ugyanehhez a jelentéscsoporthoz a *boyiriq* (< *buyuruq*) hangalak társul.²¹

Felmerülhet az a lehetőség is, hogy netán egyszerű népetimológiával állunk szemben. Erre utalhatna az a körülmény, hogy a tisztségnév etimonjának tartott *buyur-* ige hiányzik az ótörök rovásfeliratokról. Ez viszont, nyelvemléki anyagról lévén szó, nem lehet *argumentum ex silentio* amellett, hogy hiányzott a korszak török nyelvjárásából. Továbbá figyelembe veendő az is, hogy a 11. század törökül beszélői számára már egyértelműen rögzült a *buyruq* és a *buyur-* ige közti kapcsolat. Ebben a kérdésben tehát egyértelműen állást foglalni nem tudunk.

Látható, hogy a *buyruq* nem általában, hanem csak adott környezetben vált tisztségnévvé. Ezt a környezetet könnyen meghatározhatjuk: A legkorábbi forráshelyek, a Kül tegin felirat (732) és a Bilge kagán felirat (734) alapján megállapítható, hogy a *buyruq* tisztségnév mindenképp ismert volt a második keleti-türk kaganátusban, illetve szintén igazolhatóan ismerte és használta a keleti türkök hatalmát megdőntő ujgur kaganátus is (745–840). E két birodalom törzsterülete ugyanott, az Orchon és Szelenga folyók mentén, illetve a Hangaj-hegyégben (*Ötüken yiš*) helyezkedett el. Fennhatóságuk, idővel változó kiterjedéssel, a mai Külső- és Belső-Mongóliára, továbbá a Turfán-mélyedés környékére terjedt ki. Használták továbbá e címet a birodalom kanszui (1028-ig) és turkesztáni (856–1283/4?) utóállamaiban is. Szerepel hotáni feljegyzésekben. Ismert volt a karachanidák birodalmában. Ezt a birodalmat 754 után, az addigi nyugati türk (702. után *türgeš*) kaganátus helyén alapították a benyomuló karluk törzsek. Területe a Balhas tó déli oldalától, azaz a Szemirecsje (Dzsetiszu) vidékétől húzódott délnyugatra, magában foglalva Kásgar és 972 után Hotán vidékét. 999 után pedig Transzoxániát is, Buharával együtt. A 955 után iszlamizált birodalom 1041 után két részre vált szét. A változatos sorsú dinasztia keleti ága 1210 után, míg a nyugati 1221 után veszítette el – a mongol kor előjátékaiban – hatalmát. Valószínű, hogy a *buyruq* címet ismerték a 10. sz. közepi volgai bolgárok is.

Nincs egykorú, belső forrásokban feljegyezve a *buyruq* tisztségnév a régi, egységes türk kaganátus (552–581) és a nyugati türk kaganátus történelme kapcsán. Csak az orchoni feliratok utalásaiból következtethetünk e birodalmakbeli meglétére.

A mongol kort közvetlenül megelőző, 12–13. századi belső-ázsiai történelemben számos kisebb, már mongol nyelvű, a kereit, a tatár és a najman törzsszövetségbe tartozó részes uralkodót címeznek e címmel.

Az idézhető forráshelyek két párhuzamos feliratról, a Kül tegin és a Bilge kagán (*Bilgä qaγan*) feliratokról származnak. Az előbbi sztéléjét 732, míg a kagánét 734–5. folyamán állították a helyére. Tekintve, hogy a két szöveg jelentős részt azonos, így

¹⁹ NADŽIB, E. N. – RAHIMOV, T. R. (szerk.): *Ujgursko-russkij slovar'*, Moskva 1968, 223b.

²⁰ AKOBIROV, S. F. – MIHAJLOV, G. N. (szerk.): *Uzbeksko-russkij slovar'*, Taškent 1988, 82a; *Ūzbek tilining izohli luqati* [Az üzbég nyelv értelmező szótára] I–II, Moskva 1981, I. 147a-b.

²¹ *Tatar telenej aňlatmaly süzlege* [A tatár nyelv értelmező szótára] Kazan 1977–1981, I. 173b.

datálásul a 732–4 évet adva, ugyanazon forrás két változataként kezelhetjük őket.²² A türkök hagyatékeként maradt ránk még három forrás, Tonjukuk felirata (716 után?),²³ az ongini felirat²⁴ és az ikhe khusotui (Küli Čor) felirat (732 után). Ezekon azonban a *buyruq* cím nem szerepel. E feliratok mindegyike valamely sírkomplexum része.

A feliratokon *buyruq* a kagán közvetlen környezetének tagjaként mutatkozik be. Az orchoni feliratokon a kagánéhoz hasonló kvalitásokat, bölcsességet és hősiességet vár-

---

²² A két szöveg korrelációira ld. TEKIN, T.: *A Grammar of Orkhon Turkic* „Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series 69.”, Bloomington – The Hague 1968, 239–242. és HOVDHAUGEN, E.: „The relationship between the two Orkhon inscriptions”, *Acta Orientalia* 36 [1974], 55–82. Ha az értelmezést nem gátolja, akkor a II. felirat esetleges eltéréseit nem jelzem külön (pl. I. E 5. *olurmis* = II. E 6. *olurmiš*). A II. felirat átemelt részeit – a kiemelés megszakítása nélkül – szögletes zárójel jelzi. A kiemelést megszakító szögletes zárójel pedig az esetleges kiadói betoldások jele. Az átírást normalizáltam és a modern olvasatokhoz alakítottam. A hosszú és rövid magánhangzók megkülönböztetését elhagytam. A különféle kiadások eltérő tagolásaira ld.: DOBROVITS M.: „Az avar kérdés és az *apar* népnév az orchoni feliratokon”, in *A Kárpát-medence és a steppe*, szerk. Márton A., Budapest 2001, 90 (jegyzetben).

²³ A Tonjukuk sírfeliratának nincs egyértelmű datálása. Clauson szerint a szöveg megfogalmazása valószínűleg későbbi, mint 716, azaz a Bilge kagán trónralépte, azonban 710–711. utáni eseményeket nem említ. Maga a felirat Tonjukuk síremlékének része; leírását ld. AALTO, P. – RAMSTEDT, G. J. – GRANÖ, J. G.: „Materialen zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei”, *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 60 (1958), 5, így szerzőjének talán 725. utánra valószínűsíthető halála előtt aligha kerülhetett a jelenlegi helyére (CLAUSON, G.: „Some notes on the Inscription of Toñuquq”, in *Studia Turcica* „Bibliotheca Orientalis Hungarica 17.”, [ed.] Ligeti, L., [Budapest 1971], 131–132). Clauson másik, filológiai megjegyzése, miszerint az általa 732. utánra datált ongini felirat szerzője már ismeri és követi Tonjukuk feliratának stílusát („The Ongin Inscription”, *Journal of the Royal Asiatic Society* 1957, 176.) nem ad egyértelmű *terminus ante quem*-et. A török O. F. Sertkaya a Tonjukuk felirata és az orchoni feliratok közötti párhuzamokat elemezve jutott arra a feltételezésre, miszerint Tonjukuk felirata válasz lenne az orchoni feliratokra, tehát azok *utánra* datálendő („Bilge Tonyukuk’un äbidelerinin tarihlendirilmesii üzerine”, in *Uö: Göktürk tarihinin meseleleri*, [Ankara 1995], 113–128).

²⁴ Clauson datálásával szemben (ld. az előző jegyzetet!) felhozhatjuk, hogy a felirat Clauson kiadása szerinti 4. (TEKIN, *A Grammar...* szerinti F4.) sorában a *qapγan elteris qayan eline qilintim* [„Qapγan (691–716) és Elteris (682–691) kagánok uralma alatt születtem.”] kifejezés áll, melyben az uralkodók sorrendjét fordítva adják meg. A 11. (TEKIN, *A Grammar*, R3.) sorban pedig a *tāγri bilgä qayanqa adriłmalim, azmalim* [„Ne hagyjuk el a Tengri (734–742) és a Bilge (716–734) kagánokat!.”]. kifejezés áll. Clauson fordítási kísérlete, amely szerint „sacred Bilge Kaγan” lenne olvasandó – erőltetett, s nem illik a korszak hagyományaiába. A 734. év tehát legfeljebb a *terminus post quem* szerepét játszhatja. Még árulkodóbb, hogy a felirat rendszeresen az uigur kagánoknak kijáró *tāγrikān* (tkp. ’isteni feltség’) címmel emlékezik meg a türk kagánokról. A 734. utáni években egyébként még egy közvetlenül az Elteris kagán trónra léptekor, azaz 682-ben született személy sem lehetett több, mint ötvenkét-ötvenhárom éves.

nak el tőle.²⁵ A nemzetségi arisztokrácia (*bäg*) és a törzsszövetség (*bodun*) tagjaival szemben, őket az uralkodó családjával és a decimális rendszert képviselő *šadapit*okkal említik együtt.²⁶ Ebből az következik, hogy a *buyruq* hatalma és társadalmi állása közvetlenül a kagán környezetében elfoglalt helyétől függött. A feliratok szóhasználatát követve, a kagán által létrehozott *el* (birodalom) s nem a hagyományos keretek között egzisztáló *bodun* tagjaiként léteztek.²⁷

²⁵ I. E 3. (II. E 4.) – I. E 5–6. (II. E 6.): *bilgü qayan ärmis, alp qayan ärmis, buyruqı yimä bilgü ermis ärinç, alp ärmis erinç, bägläri yimä, boduni yimä tüz ärmis [...] biligsiz qayan olurmis ärinç, yablaq qayan olurmis ärinç, buyruqı yimä biligsiz [ärmis] ärinç yablaq ärmis ärinç.* [„Bölcs kagánok voltak, hős kagánok voltak. Bujrukjaik is bölcssek voltak, hősök voltak. Bégeik is, népeik is egyetértésben éltek. Nem uralkodtak bölcs kagánok módjára, nem uralkodtak jó kagánok módjára. Bujrukjaik is tudatlanok voltak, gonoszak voltak.”] A Kül tegin felirat magyar fordítását ld. KAKUK Zs.: „Kül tegin felirata”, in *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*, szerk. Györffy Gy. Budapest 1975², 57–75. A fordítók közül Thomsen a *buyruq* címet a francia 'officier' szóval adta vissza, míg Kakuk Zs. fordítatlanul hagyta benne a magyar szövegben. Az autoritással rendelkező fordítások közül Malov az orosz nyelv rugalmasságát kihasználva, az idézőjelbe tett „prikaznye” szóval fordítja; mely szó képzését tekintve a *buyruq* pontos tükörképe, s 1917. előtt a kishivatalnokság jelölésére volt használatos: MALOV, S. E.: *Pamjatniki drevnetjurkskoj pis'mennonsti, Teksti i issledovanija*, Moszkva – Leningrad 1951, 36. A török Talât Tekin angol nyelvű kiadásában fenntartotta az eredeti ötörök adatot (*A Grammar*, 264.) míg húsz évvel későbbi török nyelvű munkájában a 'parancsnok' jelentésű 'kumandan' (< fr. commandant) szóval fordította: TEKIN, T.: *Orhon yazıtları*, Ankara 1988, 9, 37, 39. Valamennyi fordító többes számúnak érti a *buyruq* szót. Ugyanebben az értelemben folytatódik a szöveg hely általunk most tovább már nem idézett második része: *bägläri boduni tüzsiz ücün...* („A bégek és a nép viszálya miatt...”), továbbá a kínai ármány okán pusztult el ugyanis az első keleti türk kaganátus (581–630).

²⁶ I. S 1–2. (II. N 1.): *täñritäg täñridä bolmiş türk bilgü qayan bu ödkä olurtım, sabümin tükäiti esidgil, ulayu iniyägünim oylanım biriki oyušım bodunım, biriyü šadapit bäglär, yiriya tarqat buyruq bäglär otuz... toquz oyuz bägläri bodunı bu sabümin edgüti esid qatıydı tınla* [„Én, az Ég- Istenhez hasonló, az Égtől született türk Bilge kagán ebben az időben uralkodtam. Szavaimat hallgassátok végig először ti, fiatalabb testvéreim és fiaim, s veletek együtt minden nemzetségem és népem. Jobbra ti, sadapit bégek, balra ti, tarkanak és bujruk bégek, harminc tatárok..., toquz oguzok bégjei és népe, szavaimat jól halljátok meg, erősen figyeljétek!”] Thomsen kiegészítését bírálta Czeglédy Károly, aki szerint *otuz türk* a helyes olvasat: CZEGLÉDY K.: „A régi török törzsszövetségek numerikus felosztásának kérdéséhez”, *Magyar Nyelv* 59 (1963), 456–461; angolul: „On the numerical composition of the ancient Turkish tribal confederations”, *Acta Orientalia Hungarica* 25 (1972) 275–281. A *šadapit* címre ld. BOMBACI, A.: „On the Ancient Turkish Title Šadapit”, *Ural-Altäische Jahrbücher* 48 (1974), 32–48.

²⁷ A *bodun* kifejezés legáltalánosabb jelentése: 'nép'. Vö.: I E 4. (II. E 4–5.): [a birodalomalapító kagánok temetésére:] *öñrä kün toysıqda bökli, čölig il, tabyaç, tüpüt, apar, purım, qır-qız, üc qurıqan, otuz tatar, qıtay, tatabı, bunča bodun kelipän sıytamis, yoylamis* [„Eljöttek a gyászoló és jajveszékélő népek: keletről a napkeleten lakó távoli bökli nép, a kínai, tibeti, apar, bizánci, kirgiz, három kurikan, harminc tatár, kitaj és tatabı nép, mindnyájan halotti tort ültek és siratták őket!” KAKUK, i. m. 60, 62.] Más, a nomád birodalmakon belüli funkciói:

Az ujjur kaganátus (745–840) korszakának számos rovásírásos felirat őrzi emlékét. Számunkra az alábbiak a legfontosabbak: A Moyon-čur (747–759) nevében fia, Idikän Bögü, az ujjur birodalmat a manichaeizmusra áttérítő (763) leendő Bögü kagán (759–779) által emeltetett terhin-goli felirat (753 k.)²⁸ és teszi felirat (761–762 k.)²⁹ E két felirat szövege és létrejöttük körülményei szoros közelséget mutatnak mind egymással, mind pedig a sine-uszui (760–1) és a szevreji rovásfelirattal.³⁰ E feliratok fő témája az ujjur hatalom létrejötte és legitimitása. Szövegeik szerkesztését tekintve pedig a türk feliratok közül a Tonjukuk feliratával valamint a Kül tegin és a Bilge kagán felirataival mutatnak párhuzamot.

Az ujjur birodalom hagyatéka még az a két kisebb, egy-egy előkelő emlékezetére állított sírfelirat, a datálatlan szudzsi,³¹ és a kiadója, M. Šinexüü által 840-re, az ujjur kaganátus bukásának évére datált, de leírásában olvasatában és értelmezésében számos kétséget ébresztő karabalgaszuni kisebb felirat. Kiadója szerint e feliratot az egykori ujjur főváros romjaitól nem messze, a Dzsarantai (Dzsirmantai) folyó partján fedezték

---

A birodalommal (*el*)'törzsszövetség > azonos kagánt elismerő törzsek szövetsége > nép' („... un ensemble de tribus...” s innen: „... l'ensemble des tribus rassemblées sous l'autorité d'un même qaghan. Il exprime si l'on veut, une réalité matérielle, celle d'un nombre plus ou moins grand d'individus, groupés en tribus d'abord, en *peuple* ensuite. *El* exprime le pouvoir politique qui les régit, l'administration, l'Etat organisé.”, GIRAUD *i. m.* 68–70. Szűcs Jenő 1970-ből származó, de teljes egészében csak két évtized múltán megjelentetett gondolatmenete szerint: „A nomád társadalom tagja számára a primitív »Mi-csoportokon« (nagycsalád, nemzetség, törzs) túl a »nép« (*bodun*) a törzsszövetséget jelentette. Az ahhoz való tartozás és a birodalom (*el*) iránti lojalitás a csoport-lojalítások két különnemű válfaja.”, SZÜCS J.: „Gentilizmus”, A barbár etnikai tudat kérdése, (A középkori nemzeti tudat prehistorikum), in Uő.: *A magyar nemzeti tudat kialakulása*, szerk. Zimonyi I., Szeged 1992, 208. Másképpen fogja fel a viszonyt A. Bernštam, aki az általa törzsszövetségnek értett *el* kifejezést a törzsenként szervezett köznéppel (*qara bodun*) szembeállítva, abba csak a nemzeti arisztokráciát számítja bele: BERNŠTAM, *i. m.* 102. Eképpen a nemzeti arisztokrácia mintegy összekötő szerepet játszik a köznép és a birodalom között.

²⁸ KLYASHTORNY, S. G.: „The Terkhin Inscription”, *Acta Orientalia Hungarica*, 36 (1982), 335–366; TEKIN, T.: „The Tariat (Terkhin) Inscription”, *Acta Orientalia Hungarica* 37 (1983), 43–68.

²⁹ KLYASHTORNY, S. G.: „The Tes Inscription of the Uighur Bögü Qaghan”, *Acta Orientalia Hungarica* 39 (1985), 152; Kjaštornyj kiadását számos helyütt pontosítja: TEKIN, T.: „Nine notes on the Tes Inscription”, *Acta Orientalia Hungarica* 42 (1988), 111–118. Az angol nyelvű kiadás kicsit bővebb orosz eredetijét ld. KLJAŠTORNYJ, S. G.: „Nadpis' ujjurskogo Bjogju [Bögü]-kagana v severo-zapadnoj Mongolii”, in *Central'naja Azija, novyje pamjatniki pis'mennosti isskustva*, Moszka 1987, 19–37.

³⁰ A sine-uszui felirat kiadásait ld.: RAMSTEDT, G. J.: „Zwei uigurische runeninschriften in de Nord-Mongolei”, *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 30, 3 (1913–1918), és MALOV, S. E.: *Pamjatniki drevnetjurkskoj pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*, Moszka – Leningrád 1959, 30–44. A sine-uszui felirat és a terhin-goli felirat szövegszerű párhuzamait ld. KLYASHTORNY: „The Terkhin”, 339–340.

³¹ RAMSTEDT, *i. m.* 4–5.

fel, még 1973-ban.³² A feliraton Šinexüü szerint az A-shih-na ház totemállata látható. Mindkét felirat egy-egy, a *buyruq* tisztséget viselt személy emlékét őrzi. Ráadásul úgy, hogy egyikük sem az uralkodó környezetében szolgált. A kisebbik karabalgaszuni felirat szövege egy *qunčuy buyruqı* emlékét őrzi. Ez azért is különös, mert a kínai eredetű, kínai hercegnőt, illetve kínai hercegnői ranggal felruházott asszonyt jelentő *qunčuy* (<*kung-chu*) tisztséget főként a jenyiszeji kirgiz feliratokon említik. A szöveg stílusa is inkább a jenyiszeji kirgiz epítáfiumokéra emlékeztet.³³

Ami a szudzsi feliratot illeti, annak intulatiójában olvashatunk egy *buyruqról*. Ő egy *Qutluy baya tarqan* belső *buyruqja* volt, saját címén *boyla qutluy yaryan*, neve szerint *Yaylaqar qan ata*.³⁴ Ő maga is kellően gazdag és híres embernek tartotta magát. Ez lehetne az egyetlen forrásunk, amely legalább közvetve alátámaszthatná Bernštam feltételezését arról, hogy a *buyruq* bírói méltóság volt. A *yaryan* szó ugyanis a későbbi ujjur szövegekben ilyen jelentéssel is bír.³⁵ Ennél is fontosabb, hogy ez az első eset, amikor a *buyruq* és az *ügä* párhuzamos említésétől hallunk. A kelet-turkesztáni ujjur emlékek egyik legérdekesebbjén, a feliratos cövekeken éppen ezt láthatjuk majd. A *buyruq* tisztségnevet a török nyelvű források három formában közlik: A türkök között az egyszerű *buyruq* említésen kívül ismert volt az *ič* [belső] *buyruq* tisztsége, amelyet – a Bilge kagán feliratának egy helye (II. S 14.) szerint – valószínűleg csak egy személy töltött be. A terhin-goli feliraton azonban már hatvan *ič buyruq* szerepel, akiket egy *bilgä tay sänün* vezetett.³⁶ A türkökétől számos, lényeges vonásban eltérő ujjur hagyományban a *buyruq* és az *ič buyruq* említései mellett megjelent az *uluy* [nagy] *buyruq* kifejezés is.³⁷ A terhin-goli feliraton számuk kilenc, s ez arra enged következtetni, hogy valószínűleg a *toquz oyuz* törzsszövetség törzseivel függhetett össze a feladatuk. A ke-

³² ŠINEXÜÜ, M.: „Novyj pamjatnik runi eskoj pis' mennosti ujjurskogo Karabalgasuna”, in *Olon ulsiin mongolč erdemtniy III Ix Xural/Tretij meždunarodnyj kongres mongolovedov/The Third International Congress of Mongolists*, ed. Š. Bira, Ulánbátor 1979, III, 301–305.

³³ *qunči* [= *qunčuy*] 2. *buyquqı* [*buyruqı*] *ärtim* 3. *öhtünig titr* 4. *ätim kidinig* 5. *itärür ärtim* 6. *kök täjridä qutım yuyqa* 7. *bolti yayız* 9. *yerdä yolım* 10. *qısyä bolti* 11. *tägmäkü bolti* 12. *buqa oylım atı* ŠINEXÜÜ, i. m. 302. A felirat fotográfiáját (rajta a totemállattal), leírását és mongol fordítását közli még BOLD, L.: *BNMAU-iin nutagdahi hadnii bičees* Ulaanbaatar 1990, 126–128; a rovásfírásos szöveget, átírását és mongol fordítását, valamint a felirat rajzát közli BOLD L.: *Orhon bičgiyn dursgal II*. Ulaanbaatar 2000, 248–252; a felirat új pacskolata alapjáni átbetűzését ld.: MORIYASU, T. – OCHIR, A.: *Tokketsu, Uyuru, Mongoru Teikoku jidai-no hibun oyobi iseki-ni kansururu rekishigaku, bunkengaku chōsa*, Osaka 1999, 143–145.

³⁴ *uygur yerintä yaylaqar qan ata keltim, qırız oyli män, boyla qutluy yaryan män, qutluy baya tarqan ügä buyruqı män*. RAMSTEDT, i. m. 3.

³⁵ RADLOFF, W.: *Uigurische Sprachdenkmäler*, szerk. és kieg. S. G. Malov, Moskva – Lenin-grad 1928, (reprint Osnabrück 1972) 162.

³⁶ Terkhi W 6: *täjridä bolmiš el etmiš bilgä qanıim ičräki bodunı altmiš ič buyruq baši inanču baya tarqan*, TEKIN, „The Tariat”, 47.

³⁷ Terkhi W 6: *uluy buyruq toquz bolmiš* TEKIN, „The Tariat”, 47.

let-turkesztáni ujugurok között ezek a tisztségnévek másképp szerepelnek. A török nyelvű forráshelyeken csakis a *buyruq* olvasható, igaz eltérő funkciókban. A kínai források azonban külön választják a *buyruq* és a török nyelvű szövegben nem említett *buyruq-tutuq* fogalmait. A szöveg hely értelmezése mindazonáltal számos nehézséget hordoz magában; a szöveg tagolása ugyanis nem egyértelmű.³⁸

A kelet-turkesztáni ujugur források közül a számunkra legérdekesebb az a két ujugur feliratos cövek, melyek Qočo romjai közül származnak.³⁹ E feliratok mindegyike egy-egy buddhista kolostor alapítását és az abból fakadó karmikus előnyök továbbadását mondja el.⁴⁰ Egy évszázaddal az első ujugur kaganátus bukása után azt láthatjuk, hogy a qočoi ujugur királyságot *ügäk* és *buyruqok* kormányozták. A két ujugur nyelvű szöveg egykorú, ugyanazon uralkodót és ugyanazt az *il ügäsit* emlegeti.⁴¹ Az egyik felirat szerint ugyanezt a címet viselte Qočo kormányzója, *alp tutuq ügä* is.⁴² Tudomásunk van a második felirat alapján egy *Siyir tarqan ügä* létéről is.⁴³ Ami a *buyruq* címet illeti, a második pálcáfelirat említést tesz a királyi székhelyéről. Kočo bujukját egyébként érdekes módon *ügä* címet viselő társai között látjuk felsoroltnak. A szövegben éppen az ő említése után látható egy szakadás, ami után egy közelebről meg nem határozott *ügä* említésével folytatódik a felsorolás.⁴⁴ Nem járhatunk tehát messze az igazságtól, ha e két cím megközelítő egyenrangúságát tételezzük fel a 10. századi ujugurságban. A szöveg 23. sorában megemlítődik még egy meghatározott funkció nélküli *Sabi(?) buyruq* is.⁴⁵ Ez után, a 24. sorban a belső udvartartás népét sorolják fel, az egykori *ič buyruq* címét az *ičräki orunčilar* váltotta fel.⁴⁶

³⁸ A teljes szöveg: *täyridä bolmis el etmis bilgä qanım ičräki bodunı altmıš ič buyruq başı inanču baya tarqan uluy buyruq toquz bolmis bilgä tay säjnün onı beš yüz başı küllüg onı öz inanču beš yüz başı ulu öz inanču uruğu yüz başı ulu uruğu*, TEKIN, „The Tariat”, 47.

³⁹ Kiadásukat ld.: MÜLLER, F. W. K.: „Zwei Pfahlschriften aus den Turfanfunden”, *Abhandlungen der königlich preussischen Akademie der Wissenschaften, Philologisch-historische Klasse, Nr. 3*, Berlin 1915, 3–16 és 22–31. (Anhang). Az utóbbi feliratot, amely a kelet-turkesztáni ujugur állam igen bő archontológiai keresztmetszetét nyújtja, a 947. évre datálja.

⁴⁰ Az ujugur buddhizmus *buyan ävirmäk* néven említi ezt a szertartást, leírását ld., Tekin, S.: „Buyan evirmek” in *Reşit Rahmeti Arat için armağan*, Ankara 1966, 390–410. Az általunk idézendő szövegek két pontos párhuzamát közli TUGUŠEVA, L. JU., „Dva kolofona iz sobranija drevnjeugurskih rukopisej”, in *Tjurkologičeskij sbornik 1975*, Moskva 1978, 252–261.

⁴¹ (15) *il ügäsi isik ädgü tutuq il qaya*, MÜLLER, *i. m.* 10; illetve a másik feliraton: (17) *il ügäsi ata ügä il qaya*, MÜLLER, *i. m.* 23.

⁴² (18) *xočo baliq bägi alp tutuq ügä*, MÜLLER, *i. m.* 11; és a másik felirat (6) *il ügäsi alp tutuq ügä qulluy qočo ulusuy başlayur ärkän* MÜLLER, *i. m.* 22.

⁴³ (17) *siyir tarxan ügä qanmıš*, MÜLLER, *i. m.* 23.

⁴⁴ (21–22) *qočo buyruqı il ärdäm ... ügä űingyur ärdäm ügä ögirdäci ädgü öglilär*, MÜLLER, *i. m.* 23.

⁴⁵ MÜLLER, *i. m.* 23.

⁴⁶ MÜLLER, *i. m.* 23.

A *buyruq* tisztségnev két ízben fordul elő W. Radloff által kiadott ujjur jogi dokumentumok közt (91. és 112.).⁴⁷ E dokumentumok közül a 91. egy-egy *buyruq* (*buyruq bägi*) kinevezéséhez kapcsolódóan sorol fel járandóságokat, míg a másikban egy peres ügy kapcsán merül fel egy *Sävik buyruq* neve.

Akad számos említése ujjur dzsátaka töredékeken is, de ezek a – szórványosan publikált – szövegek azon túl, hogy fordítások, nehezen azonosíthatók. Mind a civil dokumentumok, mind a buddhista szövegek legfőbb hibája, hogy csak nehezen, másodlagos úton datálhatók. A legtöbb esetben, még ha viselnek is évjelzést, az az egyszerű tizenkettes kínai állatkör. Ezen adatokat tehát legfeljebb, mint általános tendenciákat, és nem konkrét történelmi szituációk emlékeit tudjuk figyelembe venni. A kb. 10–14. sz. pontosságú időkor ugyanis ennél többet nem enged meg a történésznek.

A számunkra legfontosabb idegen nyelvű forrásanyag a kínai. A türk birodalom történetét bemutató kínai forrásanyag elemzése során érdekes megfigyelést tehetünk. A keleti és a nyugati türk birodalmak tisztségeit bemutató felsorolásból kimarad a *buyruq*.⁴⁸ A keleti türk kaganátus története kapcsán előforduló egyéni említései bizonyítják, hogy a cím létezett.⁴⁹ Adataink azonban csak egy személyre vonatkoznak. Arra a *Mei-lu ch'o* (= *buyruq čor?*) címet viselő főtisztviselőre, akit a Bilge kagán 727-ben

---

⁴⁷ RADLOFF, *Uigurische Sprachdenkmäler*, 153–154, 208, ez utóbbi helyütt (112. dokumentum) az eredeti szöveg hiányzik.

⁴⁸ A Chou- shuból az alábbiakat tudjuk meg: „Als hohe Beamte hatten die T'u- küe Ye hu (Yabgu), danach Schê (Schad), danach T'ê- lê (Tegin), danach Sse- li- fa, danach T'u- t'un- fa und andere kleinere Beamte. Insgesamt waren es 28 Klassen. Alle (Ämter) waren erblich.”, LIU MAU-TSAI: *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost- Türken (T'u- küe)*, Wiesbaden 1958, 8–9. A Sui- shu az alábbiakat állítja: „An Beamten haben sie Ye- hu (Yabgu), unter ihm Schê (Schad), unter ihm den T'ê- lê (Tegin), unter ihm den Sse- li- fa, unter ihm den T'u- t'un- fa und andere, insgesamt 28 Klassen; alle sind erblich.” (LIU MAU-TSAI, *i. m.* 41.). A Chiu T'ang-shu a keleti türkökről az alábbiakat közli: „Die Söhne und Brüder (des Khagan) werden T'ê- lê (=Tegin) genannt und alle diejenigen, die eine gesondere Horde führen und Soldaten befehligen, werden Schê (=Schad) genannt; ihre höchsten Beamten sind der K'ü-lü- tsch'o, danach der A-po, danach der Hie- li- fa, danach der T'u- t'un, danach der Sse- kin; sie alle bekleiden ihre Ämter durch Generationen, und ihre Anzahl war nicht festgelegt.” (LIU MAU-TSAI, *i. m.* 132). A T'ang-shu másképp rögzíti ezt: „Derjenige, der in einer gesonderten Horde Truppen führte, hieß Schê (Schad); Söhne und Brüder (des Khagan) hießen T'ê- lê (=Tegin); die Großwürdenträger hießen Ye- hu (=Yabgu), K'ü-lü- tsch'o, A- po, Sse- hi- fa, T'u- t'un (=Tudun), Sse- kin, Yen- hung- ta, Hie- li- fa und Tayü; insgesamt gab es 28 Klassen, und alle Amtstitel waren erblich und ihre Anzahl nicht begrenzt.” (LIU MAU-TSAI, *i. m.* 181.) A Chiu T'ang- shu így foglalja össze a nyugati türkök tisztségviselőit: „Comme officiers ils [ti. a nyugati türkök] ont les *che-hou* (jabgou), les *t'ele* (tegin) qui sont toujours pris parmi les fils ou les frères cadets ou les parents du kagan; ils ont en outre les officiers appelés *i- kin*, *k'iu- li-tch'ouo*, *yen-hong-ta*, *hie-li- fa*, *t'ou-t'oen* (toudoun), *se- kin*, etc; tous ont des charges héréditaires.” CHAVANNES, E.: *Documents sur les T'ou- kiüe occidentaux*, Sanktpeterburg 1903, 21. A T'ang- shu nyugati türkökről szóló fejezetében nincs ilyen összefoglalás.

⁴⁹ *Mei-lu ch'o* alakban, LIU MAU-TSAI, *i. m.* 178, 179, 228, 229, 260, 417, 420.

a kínai udvarba küldött, s aki később urának a halálos mérget adta, s ezért a halálos ágyán fekvő kagán kivégeztette. Ez a tisztségviselő azonban nem szerepel az orchoni feliratokon. Ez az első pillantásra magától értetődik: ugyan miért örökítenék meg a Bilge kagán emlékfeliratán gyilkosa emlékét? Másfelől azonban közel sem ennyire egyértelmű a helyzet. A feliratok ugyanis Elteris kagán (682–691) és a Bilge kagán (716–734) trónraléptekor valamint a Kül tegin temetésekor fennálló helyzetet tükrözik. Márpedig a Kül tegin halálakor a *Mei-lu ch'o* még bizalmi főembere volt a kagánnak.

A türk *Mei-lu ch'o* címe többé-kevésbé párhuzamba állítható egy ujjur főember *mei-lu tu-tu* címével. A *mei-lu* címet az első ujjur kaganátusban az a *Lo ta-kan* (*tarqan*) viselte, akit 765-ben a kaganátus „főminisztereként” és „nagy tábornokaként” emlegetett a Chiu T'ang-shu.⁵⁰ 790-ben a „főhercegi” címet viselő Ta-pi (Chiu T'ang-shu), illetve Ta-pei (Hsin T'ang-shu) *mei-lu* jelentette be az udvarnál *Chung-chen* kagán halálát és öccse tróra lépését.⁵¹ A 840, az első ujjur kaganátus felbomlása utánra vonatkozó forrásaink fenntartják a cím udvari ember értelmű említéseit. Az Öt Dinasztia korában a kínai források egyértelmű tanúsága szerint a *mei (mi)-lu tu-tu* főkamara, miniszter volt.⁵² A konkrét forráshelyek tanúsága a következő: 935-ben egy, az udvarba adót hozó *mei-lu tu-tu*, Ch'en Fu-hai kapott kínai kitüntetést.⁵³ Ugyanez a követjárás említ egy Hamilton szerint, *kül biruq* formában rekonstruálható tisztségviselőt (*ch'ü mi-lu*) is.⁵⁴

Ugyanakkor a *buyruq* előfordul néhány khotáni szövegben is. Az ezeken olvasható hangalak (*bīrūki* és *bīrūkā*) és jelentés ('chamberlain') adatával hozható párhuzamba.⁵⁵ *Ügā* és *buyruq* szerepel a Bailey által kiadott khotáni útijelentésben is, amely a kansoui türkök és ujjurok zavaros korszakát meséli el.⁵⁶

A mongolos közegben elterjedt *buyruq* címről a Mongolok Titkos Története ad felvilágosítást.

Kāšyārī adata, bár arab nyelvű, de török szerzőtől származik.

Munkánk összefoglalásaképpen az alábbiakat állíthatjuk. A *buyruq* tisztség az első, amely úgy tűnik fel forrásainkban mint tisztán az uralkodói környezetben elnyert hatalom, amely nem kötődött sem a karizmatikus klán tagságához, sem pedig a hagyományos törzsi arisztokrácia örökletes méltóságához. Nagy valószínűséggel türk birodalom

---

⁵⁰ MACKERRAS, C.: *The Uighur Empire. According to the T'ang Dynastic Histories*, Canberra 1972, 80, 82.

⁵¹ MACKERRAS, i. m. 100, 105.

⁵² HAMILTON, i. m. 150; PINKS, E: *Die Uiguren von Kan-chou in der früheren Sung-Zeit (960–1028)*, Wiesbaden 1968, 191.

⁵³ HAMILTON, i. m. 79.

⁵⁴ HAMILTON, i. m. 80.

⁵⁵ BAILEY, H. W.: „The Seven Princes” *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 12 (1947/8), 618 (60. sor); DOERFER, i. m. II. 363.

⁵⁶ BAILEY, H. W.: „A Khotanese Text Concerning the Turks in Kanou”, *Asia Major New Series* 1 (1949/50), 33.

keretei között alakult ki, s innen terjedt el távolabbra is. Egyszerre jelenthetett udvari méltóságot, illetve az uralkodó személyes képviselőjét. A tisztség fejlődése kétirányú volt. Udvari méltóságként találkozunk vele más, uralkodói rangot nem viselő méltóságok udvarában. Mint az uralkodó delegált képviselője hasonló szerepet töltött be az alávetett törzsek élén, mint amilyent a *šad* a nyugati türk kaganátusban. Ugyanakkor jól kimutatható tendencia, hogy az uralkodó család jelenlétét felváltja az uralkodó képviselője. Ebből a helyzetből fejlődött tovább a *buyruq* kormányzói jellege, amely jól kimutatható a kelet-turkesztáni ujugroknál, s nyilvánvalóan innen származik a najman uralkodó *buyruq qayan* címe is.

Kérdésünk volt még az is, hogy az ujugur kaganátus korától kezdve milyen viszonyban álltak egymással a *buyruq* és az *ügä* címek. A szudzsi feliraton ugyanis egyértelműen egy *ügä* alá rendelt *buyruq* emlékének megörökítését láthatjuk. Hasonló helyzetet láthatunk a valamivel több, mint egy évszázaddal későbbi pálcafelirat szövegében is. Ugyanakkor gondot jelent, hogy abban a korban, amikor a szudzsi felirat keletkezett, az ujugurok birodalmában ezen kívül csak egyetlen, az *ügä* címet viselő méltósággal találkozunk. Ő a híres *el ügäsi*, az ujugur második dinasztia későbbi megalapítója. Így nem tudjuk pontosan meghatározni, mi lehetett az *ügä* és a *buyruq* egymáshoz való viszonya. Nagy valószínűséggel itt is egy, a két cím kiegyenlítődének irányába ható fejlődést kell feltételeznünk.

A *buyruq* tisztségnév kutatása azonban általános tanulsággal is járt. Azzal, hogy az ótörök tisztségevek kutatásában nem lehet az a célunk, hogy egy címhez egy kizárólagos funkciót társítsunk. Ehelyett, diakron vizsgálattal egy cím használatának változásait érdemes rögzítenünk, természetesen, ha vannak, akkor a lokális eltérések figyelembevétele is szükséges.

Mihály Dobrovits

BUYRUQ

Career of an Old Turkic Title

This paper deals with the career of the well-known Old Turkic title *buyruq*. The most plausible etymology for this word is the Turkic verb *buyur-* to command, even that this verb is not attested by the Old Turkic sources. The meaning of *buyruq* is so 'commanded (by the Khagan) to do something.' The Chinese equivalent of this title is *mei-lu*, or *mei-lu tu-tu* (**buyruq-tutuq*). Mahmud al-Kashghari recorded it in the form of *bīruq*, and translated it to Arabic as 'chamberlain'. The *buyruq* was not a part of the traditional tribal aristocracy. From the examples shown in the paper it will be clear that each *buyruq* had an occasional duty according to the Khagan's actual commands, which no traditional and permanent place in the Turkic hierarchy. Some *buyruq* were also present in the courts of the mighty aristocrats or venerable ladies of the Empire. From the Uighur period on, we can see the *uluy uyrug* who had the duty of the governor of a tribe and the *ič buyruq* who were in court service.

A HEFTALITA BIRODALOM BUKÁSÁNAK KRONOLÓGIÁJA

Közép-Ázsia 5–6. századi történetének egyik meghatározó hatalma, egyúttal a térség és a Selyemút jelentős szakaszának ura a Heftalita Birodalom volt. A Kínát Rómával, később Bizánccal összekötő kereskedelmi útvonal, a Selyemút rendkívül fontos szerepét jelzi az a tény, hogy a 6. század politikai változásainak és háborúinak jelentős része a Selyemút feletti ellenőrzés jogáért tört ki. Így a korszak közép-ázsiai nagyhatalmának, a Heftalita Birodalomnak a bukását is elsősorban ez utóbbi tényező befolyásolta. A heftalita állam ugyanis két olyan nagyhatalom, a felemelkedő Türk Kaganátus, illetve az újonnan megerősödő Szászánida Perzsia érdekszféráját is sértette, amelyek egyik elsődleges politikai célkitűzésüknek a Selyemút feletti teljes ellenőrzés megszerzését tartották. A közép-ázsiai eseményekre közvetett módon ugyanakkor kihatott nemcsak a bizánci-perzsa, de a türk-kínai viszony változása, alakulása is.

Annak ellenére, hogy a Heftalita Birodalom bukásához vezető történeti folyamatok nagy pontossággal rekonstruálhatók, a Heftalita Birodalom politika-történetének mégis mindmáig egyik leghomályosabb epizódja a heftalita állam széthullása. A heftalitákkal foglalkozó tanulmányok, cikkek általában egy mondatral intézik el a Heftalita Birodalom bukását.¹ Ezek a mondatok azonban egyértelműen jelzik a szakirodalomban uralkodó félreértéseket, a háttérben húzódó problémák megoldatlanságát.

Így adódhatott, hogy Vásáry István magyar nyelvű Belső-Ázsia történetében² több, egymástól eltérő időpont egyszerre szerepel a Heftalita Birodalom bukásának időpontjára vonatkozóan: „...557-ig, mikor is a türkök megdöntötték a heftaliták birodalmát.”;³ „A heftalita birodalom megdöntésével, amely 558 tájt történt...”;⁴ „...az 561-

¹ Az elmúlt 150 év heftalitákkal foglalkozó irodalmára vonatkozó teljes bibliográfiai összefoglalással nem rendelkezünk. Elsősorban az 1960-as évekig terjedő irodalmat találhatjuk meg a következő művekben: MORVACSIK, GY.: *Byzantinoturcica II. Sprachreste der Türk-völker in den byzantinischen Quellen*, Berlin 1983³, 69–70; SINOR, D.: *Introduction à l'étude de l'Eurasie Centrale*, Wiesbaden 1963, 232–233; KOLLAUTZ, A.–MIYAKAWA, H.: „Abdelai”, *Reallexikon der Byzantinistik*, herausgegeben von P. Wirth, Amsterdam 1969, 88–126; az 1980-as évek közepéig megjelent irodalomról ad jó összefoglalást Frye (FRYE, R. N.: *The History of Ancient Iran*, München 1984, 341–351).

² VÁSÁRY I.: *A régi Belső-Ázsia története*, Szeged 1993. Ugyanígy a könyv német fordításában: I. VÁSÁRY: *Geschichte des frühen Innerasiens*, Herne 1999.

³ VÁSÁRY, A régi..., 49, vö.: VÁSÁRY, *Geschichte...*, 51.

⁴ VÁSÁRY, A régi...66, vö.: VÁSÁRY, *Geschichte...*, 70.

ben megdöntött heftaliták...”⁵ Ez a következetlenség azonban nemcsak az említett könyv sajátossága (ld. alább). A szakirodalomban nemhogy konszenzus nem született de sok esetben még az alapvető kérdéseket sem sikerült feltenni.

Tanulmányomban ezért járom körül tehát ezt a problémakört. Legelőször kutatástörténetet adok, bemutatva a szakirodalomban található nézeteket, nézetrendszereket. A továbbiakban felvázolom a Heftalita Birodalom összeomlásához vezető körülményeket. Csak ezek után foglalkozom – az írott források, forráscsoportok elemzése révén – a Heftalita Birodalom bukásának egyik kulcskérdésével: a kronológiával.⁶

1. Kutatástörténet

Harmatta János, aki több tanulmányában is foglalkozik – bár csak érintőlegesen – a problémával, 1962-es cikke elején elfogadja azt az elképzelést, miszerint „...az ephthalita háború az újabb kutatások szerint már [568-nál] 10 évvel korábban [azaz 558-ban] befejeződött...”,⁷ a tanulmány végén (!) azonban Harmatta több érvvel a heftalita állam felbomlását már 563 és 565 közé teszi: „...az ephthalita állam [...] kb. 563–565-ben bekövetkezett felbomlásával.”⁸ Ugyanezt az eseményt 1969-ben 563 és

---

⁵ VÁSÁRY, A régi... 71, vö.: VÁSÁRY, *Geschichte...*, 75.

⁶ A Heftalita Birodalom bukásának kérdése természetesen nem először merül fel a szakirodalomban (így ld. WIDENGREN, G.: „Xosrau Anōšurvān, les Hephtalites et les peuples turcs”, *Orientalia Suecana* 1 (1952), 69–94); 1980-ban M. Grignaschi elemezte részleteiben is a kérdést: GRIGNASCHI, M.: „La chute de l’Empire Hephthalite dans les sources byzantines et perses et le problème des Avar” in *From Hecataeus to Al-Huwārizmī*, ed.: J. Harmatta, Budapest 1984, 219–248. Első megjelenése: *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 28 (1980), 219–248. Maga a problémakör, amely a Heftalita Birodalom bukásához kapcsolódik ugyanakkor rendkívül szerteágazó. Ki lehet emelni nemcsak az avar etnogenezishez fűződő kérdéskört (ez a fő tárgya Grignaschi fent említett tanulmányának), de a birodalom megdöntésében részt vevő seregek útvonalának kérdését, az elfoglalt területek pontos meghatározását (Widengren elsősorban ezzel a kérdéssel foglalkozik), a heftalita állam feldarabolásának közvetlen következményeit stb. Az alábbi oldalakon elsősorban egyetlen lényegi kérdésre koncentrálok, s ez az események datálása és kronológiája. A fentebb említett két tanulmány esetében, bár szélesebb spektrumban vizsgálják a kérdéskört, épp a kronológia kérdése az, amely nem kap megfelelő hangsúlyt, így ez utóbbi vár mindenképpen alaposabb kifejtésre és tisztázásra. Mindezt nemcsak az támasztja alá, hogy Widengren és Grignaschi tanulmányában elsősorban a kronológia szempontjából kevésbé felhasználható muszlim források vizsgálata kapott nagyobb hangsúlyt (a bizánci és a kínai források kevésbé), de az is, hogy intő példák jelzik a szakirodalomban uralkodó igényt a kérdéskör újabb, szisztematikus vizsgálatára.

⁷ HARMATTA J.: „Bizánc és a türkök kapcsolatainak kezdetei”, *Antik Tanulmányok* 9 (1962), 42. Ugyanígy a tanulmány német nyelvű változatában: HARMATTA, J.: „Byzantinoturcica”, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 10 (1962), 135.

⁸ HARMATTA, „Bizánc...”, 53, 53. jegyz.; vö.: HARMATTA, „Byzantinoturcica”, 150, 53. jegyz.

568 közé helyezi.⁹ 1986-os tanulmányában, feladva forrásokra alapozott érvelését, a Heftalita Birodalom bukásának időpontját már egy 560 és 570 közé eső időintervallumban határozza meg.¹⁰ 1990-es cikkében ugyanakkor – szintén magyarázat nélkül – az esemény a „...VI. század hetvenes éveibe” helyeződik át.¹¹

Belső-Ázsia történetének másik, szintén jónévű kutatója, Peter B. Golden sem következetes: míg 1980-ban megjelent munkájában 565-re teszi a heftalita állam összeomlását,¹² addig 1992-es kézikönyvében már az 557-es évet jelöli meg,¹³ sajnos mindkét esetben különösebb kommentár nélkül. A sort tovább is lehetne folytatni.¹⁴

A szakirodalomban tehát rendkívül sok a következetlenség és a pontatlanság, bár ugyanakkor kirajzolódik a vélemények öt alapvető típusa is, amelyek eredete,¹⁵ szakirodalmi elterjedése jól meghatározható.¹⁶

1894-ben Cunningham művében jelenik meg először az a nézet, hogy a heftalitákat 554-ben győzi le a türkök hadserege.¹⁷ Cunningham azonban nem utal egyetlen forrásra sem az esemény kapcsán. Joseph Marquart 1901-ben megjelent művében szintén az 554-es dátumot adja meg a heftalita állam összeomlásának időpontjaként.¹⁸ Ez az

---

⁹ HARMATTA, J.: „Late Bactrian Inscriptions”, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 17 (1969), 371.

¹⁰ HARMATTA J.: „Előszó” in *Attila és hunjai*, szerk.: Németh Gy. Budapest 1986², XIX.

¹¹ HARMATTA J.: „Bakath, az unngorok városa”, *Antik Tanulmányok* 34 (1989–1990), 164.

¹² GOLDEN, P. B.: *Khazar Studies I*, Budapest 1980, 37.

¹³ GOLDEN, P. B.: *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, Wiesbaden 1992, 83.

¹⁴ Az egyik legmodernebbnek számító kézikönyv a *History of civilizations of Central Asia* sorozat harmadik kötetében (*History of civilizations of Central Asia. Volume III. The crossroads of civilizations: A. D. 250 to 750*, ed. B. A. Litvinsky, co-editors Zhang Guang-da and R. Shabani Saghabadi, Paris 1996) legalább három különböző időpontmeghatározás szerepel az egyes részfejezeteket jegyző szerzők műveiben. Így általánosságban az 560-as éveket jelöli meg B. I. Marshak és N. N. Negmatov a Szogdiánáról írt fejezetben: MARSHAK, B. I. – NEGMATOV, N. N.: „Sogdiana” in *History of...*, 236. Az 560 és 563 közé eső periódust adja meg Litvinsky a heftalita-fejezetben: LITVINSKY, B. A.: „The Hephthalite Empire” in *History of...*, 143. Sinor és Kljastornij pedig az 557-től 561-ig terjedő időintervallumot adja meg ugyanazon könyv más lapjain: SINOR, D. – KLYASHTORNY, S. G.: „The Türk Empire” in *History of...*, 332.

¹⁵ A széles körben elterjedt időpontmeghatározások mellett a szakirodalomban előfordulnak olyan, kommentárt és más egyéb magyarázatot nélkülöző vélemények, melyek kapcsán egyértelműen félreértést, esetleg sajtóhibát tételezhetünk fel; pl.: „...a heftal [...] 460 és 580 [!] közt uralkodó dinasztiának a neve...” (LIGETI L.: „A pannóniai avarok etnikuma és nyelve”, *Magyar Nyelv* 82 (1986), 131). Ezeket természetesen nem sorolom fel.

¹⁶ Az alábbiakban nem teljes, mindenre kiterjedő gyűjtést teszek közzé, csak a legjelentősebb szakirodalmi példákat ragadom ki az egyes vélemények kapcsán.

¹⁷ CUNNINGHAM, A.: „Ephthalites or White Huns”, *Numismatic Chronicle* 14 (1894), 223, 233.

¹⁸ MARQUART, J.: „Ērānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i”, *Abhandlungen der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philologisch-historische*

évszám került át Kmoskó Mihály kéziratban fennmaradt művének kronológiai függelékébe is. A Kmoskó által adott hivatkozásból egyértelmű, hogy adatát Marquart művéből merítette.¹⁹

1850-ben Saint-Martin²⁰, majd Eduard Specht 1883-ban²¹ már idézi azt – az alább részletesen is elemzett – kínai forrást, mely a heftaliták 558-as, a kínai udvarba küldött utolsó követségéről szól, s amely után a kínai forrás tanúsága szerint a türkök elpusztították a heftalitákat. A szakirodalomban e forrásnak köszönhetően rendkívül elterjedt nézetté vált, hogy a Heftalita Birodalmat 557-ben, illetve 558-ban döntötték meg.²² Ez a nézet kiforrottan először Drouinnál jelenik meg 1895-ben.²³ Az ő tanulmányára utal már 1898-ban Charles de Ujfalvy,²⁴ ez a véleménye Stein Aurélnak is,²⁵ de ez a vélemény jelenik meg Haussig több művében is.²⁶ Franz Altheim Haussigra hivatkozva szintén azon a nézeten van, hogy a heftalitákat 558-ban győzték le.²⁷ Sten Konow az 557-es évet,²⁸ Czeglédy Károly azonban hol az 557-es,²⁹ hol pedig az 558-as évet jelöli

---

Klasse, Neue Folge 3 (1901), 64. Marquart egyértelműen használta Cunningham művét, ld. MARQUART, „Ērānšahr...”, 33.

¹⁹ Kmoskó M.: *Mohamedán írók a steppe népeiről. Történeti irodalom I–III* (kézirat), Budapest é. n., 168–169. Ezúton köszönöm meg Zimonyi Istvánnak, hogy rendelkezésemre bocsátotta Kmoskó Mihály kézirati hagyatékát, illetve segített a muszlim kútfők tanulmányozásában.

²⁰ SAINT-MARTIN, V.: *Les Huns Blancs ou Ephthalites des historiens byzantins*, Paris 1850, 290–291.

²¹ SPECHT, E.: „Études sur l’Asie centrale d’après les Historiens chinois”, *Journal Asiatique* 8 (1883), 345.

²² A két eltérő évszám: 557 és 558 abból adódik, hogy a heftalita követség elindulását a heftaliták országából egyesek 557-re, mások pedig 558-ra teszik (ld. még alább).

²³ DROUIN, E.: „Mémoire sur les Huns Ephthalites dans leurs rapports avec les rois Perses Sassanides”, *Le Muséon* 14 (1895), 288.

²⁴ UJFALVY, C.: „Mémoire sur les Huns Blancs (Ephthalites de l’Asie centrale Hunas de l’Inde) et sur la déformation de leurs cranes”, *L’Anthropologie* 9 (1898), 266.

²⁵ STEIN A.: „A fehér hunok és rokon törzsek indiai szereplése”, *Budapesti Szemle* 91 (1897), 226; ugyanez angolul: STEIN, M. A.: „White Huns and kindred tribes in the history of the Indian North-West Frontier”, *Indian Antiquary* 34 (1905), 83.

²⁶ HAUSSIG, H. W.: „Theophylaktus Exkurs über die skythischen Völker”, *Byzantion* 23 (1953), 367, 370–371, 383; H. W. HAUSSIG: „Die Quellen über die zentralasiatische Herkunft der europäischen Awaren”, *Central Asiatic Journal* 2 (1956), 40–41.

²⁷ ALTHEIM, F.: *Geschichte der Hunnen. Zweiter Band – Die Hephthaliten in Iran*, Berlin 1960, 260.

²⁸ KONOW, S.: „The White Huns and Tokharian”, *Avhandlingar utgitt av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo. II. Historisk-Filosofisk Klasse* (1947), 80.

²⁹ CZEGLÉDY K.: „A régi török törzsszövetségek numerikus felosztásának kérdéséhez”, *Magyar Nyelv* 59 (1963), 460; Uő.: „A késő-órkori Belső-Ázsia történeti földrajzához”, *Antik Tanulmányok* 11 (1964), 126.

meg a heftalita állam széthullásának kezdő időpontjaként.³⁰ Frye az 557–558-as éveket határozza meg a bukás időszakaként.³¹

A harmadik vélemény szerint a Heftalita Birodalom pusztulása 560 táján (nagyjából 558-tól 561-ig) zajlott le. Theodor Nöldeke 1887-ben – elsőként – fejtette ki nézetét arra vonatkozóan, hogy az említett esemény valamikor 560 körül zajlott le.³² Nézete sokáig feledésbe merült, mígnem Ernest Stein, elemezve a rendelkezésre álló bizánci forrásokat, hasonló álláspontra jutott.³³ Nézetét átvette Arthur Christensen,³⁴ Kazuo Enoki,³⁵ Czeglédy Károly,³⁶ illetve Denis Sinor.³⁷ Geo Widengren a muszlim források fényében is elfogadhatónak tartja az 560 körüli dátumot.³⁸

Wilhelm Tomaschek 1877-ben megjelent tanulmányában – minden magyarázat nélkül – 565 körülre teszi a heftaliták alávételét.³⁹ 1925-ben Albert Herrmann megismétli Tomaschek véleményét.⁴⁰ 1938-ban Walter Fuchs az előbbiekkal megegyező véleménye szerint a türkök 565-ben hódítják meg a heftalita területeket.⁴¹ 1939-ben két, a szakirodalomra máig hatást gyakorló steppetörténeti mű jelent meg, az egyik William M. McGovern, a másik René Grousset tollából. Mindkét szerző szintén 565-re teszi a heftaliták bukását, meghatározva ezzel egy időre a kutatás irányát.⁴² Így jelenhe-

---

³⁰ CZEGLÉDY K.: „Heftaliták, hunok, avarok, onogurok”, *Magyar Nyelv* 84 (1954), 151; CZEGLÉDY K.: „A korai kazár történelem kritikájához”, *A Magyar Tudományos Akadémia I. (Nyelv- és Irodalomtudományi) Osztályának Közleményei* 15 (1959), 114, 117.

³¹ FRYE, *The History of...*, 327.

³² NÖLDEKE, T.: *Aufsätze zur persischen Geschichte*, Leipzig 1887, 117.

³³ STEIN, E.: „Perse Sassanide”, *Le Muséon* 53 (1940), 126, 6. jegyz.; E. STEIN: *Histoire du Bas-Empire II*, Paris – Bruxelles – Amsterdam 1949, 518.

³⁴ CHRISTENSEN, A.: *L'Iran sous les Sassanides*, Copenhague 1944², 373.

³⁵ ENOKI, K.: „On the Nationality of the Ephthalites”, *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko* 18 (1959), 21.

³⁶ CZEGLÉDY, K.: „Zur Geschichte der Hephthaliten”, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 28 (1980), 213.

³⁷ SINOR, D.: „The establishment and dissolution of the Türk empire” in *The Cambridge History of Early Inner Asia*, ed. D. Sinor, Cambridge 1990, 301.

³⁸ WIDENGREN, *i. m.* 94. Ld. még: SCHOTTKY, M.: „Hephthalitai”, *Der neue Pauly. Enzyklopädie der Antike*, hrsg. v. H. Cancik und H. Schneider, Stuttgart – Weimar 1998, 356.

³⁹ TOMASCHEK, W.: „Centralasiatische Studien I. Sogdiana”, *Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften* 87 (1877), 139.

⁴⁰ HERRMANN, A.: „Die Hephthaliten und ihre Beziehungen zu China”, *Asia Maior* 2 (1925), 565.

⁴¹ FUCHS, W.: „Huei-ch'ao's Pilgerreise durch Nordwest-Indien und Zentral-Asien um 726”, *Sitzungsberichte der Preußischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse* (1938), 444, 9. jegyz.

⁴² MCGOVERN, W. M.: *The Early Empires of Central Asia*, Chapel Hill 1939, 418; GROUSSET, R.: *L'empire des steppes*, Paris 1939, 127; vö.: ennek angol fordítása GROUSSET, R.: *The Empire of the Steppes*, New Brunswick 1970, 82; vö. már korábban: GROUSSET, R.: *Histoire de l'Extrême-Orient I*, Paris 1929, 253–254: „circa 566 entre 563 et 567”.

tett meg tehát ugyanez az évszám Upendra Thakur 1967-es monográfiájában,⁴³ illetve Peter B. Golden 1980-as művében.⁴⁴

1903-ban Edouard Chavannes, a nyugati türkökre vonatkozó kínai forrásokat feldolgozó munkájában⁴⁵ – röviden – a Heftalita Birodalom bukásának kronológiai problémáját is tárgyalja. Az alább bemutatásra és elemzésre kerülő görög nyelvű bizánci források alapján, a korábbi elképzelésektől eltérően új időkeretet állapít meg a heftalita állam bukására vonatkozóan. A korábbi véleményektől valamelyest különböző kronológiai rendszer szerint a Heftalita Birodalom széthullása, a türkök heftaliták elleni hadjárata valamikor 563 és 567 között zajlott le.⁴⁶ Chavannes ezt a véleményét későbbi publikációiban is megerősítette.⁴⁷ Nézete a korábbi véleményekhez hasonlóan széles körben elterjedt. Elképzelését heftalita monográfiájában átveszi Ghirshman,⁴⁸ valamint Tolsztov,⁴⁹ Franke,⁵⁰ Barthold,⁵¹ Kljastornij,⁵² Cannata⁵³ és Ligeti Lajos is.⁵⁴ Gibb Chavannes-ra utalva helyezi 563 és 568 közé a heftaliták bukását.⁵⁵

A fenti vázlatos áttekintésből kiderül, hogy nyilvánvalóan nem érthetünk egyet Czeglédy Károly azon mondatával, melyben két elméletet különböztet meg: a Chavannes féle „régí” elképzelést, illetve a Stein (valamint Nöldeke) nevével fémjelzett „új” véleményt.⁵⁶ Valójában nem kettő, hanem legalább öt koncepció létezik a heftalita

---

⁴³ THAKUR, U.: *The Hūnas in India*, Varanasi 1967, 31.

⁴⁴ GOLDEN, *Khazar...*, 37.

⁴⁵ CHAVANNES, E.: *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux*, Paris 1903.

⁴⁶ CHAVANNES, *i. m.* 226.

⁴⁷ CHAVANNES, E.: „Voyage de Song Yun dans l’Udyāna et le Gandhāra (518–522 p. C.)”, *Extrait du Bulletin de l’Ecole Française d’Extrême-Orient* (1903), Hanoi, 25; CHAVANNES, E.: „Jinagupta (528–605 après J.-C.)”, *T’oung Pao* 6 (1905), 340, 1. jegyz.

⁴⁸ GHIRSHMAN, R.: *Les Chionites-Hephtalites*, Le Caire 1948, 94.

⁴⁹ TOLSTOV, S. P.: *Az ősi Chorezm*, Budapest 1950, 221.

⁵⁰ FRANKE, O.: *Geschichte des chinesischen Reiches II*, Berlin 1961², 234.

⁵¹ BARTHOLD, V. V.: „A short history of Turkestan” in *Four studies on the history of Central Asia*, Leiden 1956, 7.

⁵² KLJAŠTORNYI, S. G.: *Drevnetjurskie runičeskie pamjatniki kak istočnik po istorii Srednej Azii*, Moskva 1964, 20.

⁵³ CANNATA, P.: *Profilo storico del I° Impero Turco (metà VI – metà VII secolo)*, Roma 1981, 7, 67.

⁵⁴ LIGETI L.: *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*, Budapest 1986, 328.

⁵⁵ Jól jelzi a kérdéskör problémáit azonban egy jellegzetes momentum: Gibb pontosan hivatkozik Chavannes munkájára, mégsem az ott megadott 563–567-es időintervallumot adja meg, hanem egy 563-tól 568-ig terjedő időszakot (GIBB, H. A. R.: *The Arab Conquests in Central Asia*, London 1923, 3).

⁵⁶ CZEGLÉDY, „Heftaliták...”, 151; megismétli CZEGLÉDY K.: *Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig*, Budapest 1969, 115; ugyanennek angol nyelvű, valamelyest átdolgozott változatában: CZEGLÉDY, K.: „From East to West: the age of nomadic migrations in Eurasia”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 3 (1983), 118–119. (Czeglédy műveinek kritikáját

állam bukásának kronológiáját illetően. Egyesek szerint tehát a Heftalita Birodalmat 554-ben, mások szerint 557–558-ban, megint mások szerint 560 táján, ezektől eltérő vélemény alapján 565 körül, s végül az utolsó nézet szerint valamikor 563 és 567 között döntötték meg.

Ezen elképzelések között egymásutániságot sem lehet megállapítani, hiszen mind az öt nézet párhuzamosan él a 19. századtól napjainkig.

Az alábbiakban az egyes elméletek alapjait képező források vizsgálatára kerül sor. Előtte azonban a források értelmezéséhez mindenképpen szükség van a Heftalita Birodalom összeomlásához vezető körülmények felvázolására.

2. A Heftalita Birodalom bukásának előzményei

A Heftalita Birodalom az 550-es évekre túljutott fénykorán. Véget ért az az időszak amikor a heftaliták – saját jelöltjüket támogatva – ténylegesen bele tudtak szólni a perzsa uralkodók trónviszályaiba. 530–532 között elveszítették legjelentősebb indiai területeiket is, s ezzel a heftaliták hatalma visszaszorult Közép-Ázsiába.⁵⁷ Hagyományosnak nevezhető belső-ázsiai szövetségük, a Zsuan-zsuan Kaganátus ugyanakkor az 550-es évek elejétől élet-halálharcot vívott egy új nomád törzsszövetséggel, a türkökkel. 555-re ez utóbbi kerekedett felül, s ezzel Kelet-Belső-Ázsiában hatalomváltás zajlott le: a Zsuan-zsuan Kaganátust a Türk Kaganátus váltotta fel.⁵⁸

Ezzel párhuzamosan Perzsiában az új erőre kapott Szászánidák I. Xusrō Anōšarwān (531–579) vezetésével, nemcsak nyugati irányban, a Bizánci Birodalom rovására, hanem keleti irányban, a heftalita területekre is megpróbálták kiterjeszteni hatalmukat. A perzsa uralkodó nyilvánvaló célja volt a Szászánida Perzsia egykori határainak visszaállítása. Xusrō nyolc évet töltött az iráni állam és hadsereg újjászervezésével, majd miután 540-ben lerohanta Szíriát, hosszú háborúba keveredett Bizánccal.⁵⁹ E háborút azonban nem nagyszabású hadműveletek jellemezték, a perzsák kisebb-nagyobb rendszerezéssel törtek csak be a határmenti bizánci provinciákba.⁶⁰

Xusrō keleti politikáját azonban sokkal határozottabb lépések jellemezték. Célja nemcsak a heftaliták által az 5. század folyamán elfoglalt perzsa területek egyszerű

---

ld. MOHAY A.: „Priskos rhétor fragmentuma a sztyeppei népek 5. századi vándorlásáról”, *Antik Tanulmányok* 23 (1976); vö. ennek német nyelvű változatát: MOHAY, A.: „Priskos’ Fragment über die Wanderungen der Steppenvölker”, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 24 (1976).

⁵⁷ RENOU, L. – FILLIOZAT, J.: *L’Inde classique*, Paris 1947, 253–254; HARMATTA, „Late Bactrian...”, 401; THAKUR, *i. m.* 168–169.

⁵⁸ Pei si, 98. kuan; Wei su, 103. kuan (CSONGOR B.: *Kínai források az ázsiai avarokról*, Budapest 1993, 47.).

⁵⁹ DOWNEY, G.: „The Persian Campaign in Syria in A. D. 540”, *Speculum* 28 (1953), 340–348; FRYE, R. N.: „Byzantine and Sasanidan Trade Relations with Northeastern Russia”, *Dumbarton Oaks Papers* 26 (1972), 269 in *Islamic Iran and Central Asia (7th–12th centuries)*, London 1979.

⁶⁰ BRÉHIER, L.: *Bizánc tündöklése és hanyatlása I*, Budapest 1997, 28.

visszaszerzése, hanem egy közép-ázsiai perzsa hegemonia kiépítése, s ezzel együtt a Selyemút közép-ázsiai szakasza feletti ellenőrzési jog megszerzése volt.⁶¹ A szászánida uralkodó első lépésként megtagadta az évenkénti sarc fizetését a heftalitáknak, majd felismerve a Kelet-Belső-Ázsiában lezajlott hatalomváltás jelentőségét, a türkökkel vette fel a kapcsolatot. A türkök ugyanis a zsuán-zsuánokat legyőzve rövid időn belül nyugati irányban kezdték el kiterjeszteni birodalmuk határait. Közép-ázsiai terjeszkedésük útjában egyetlen jelentős akadály állott: a heftaliták állama. A két hatalom, azaz a perzsák és a türkök tehát hamarosan szövetségre léptek a közös ellenséggel, a Heftalita Birodalommal szemben.⁶² A szövetséget Xusrō és a nyugati türk *yabgu*, Ištāmi egyik lányának házasságával pecsételték meg.⁶³ A perzsák és Bizánc ugyanakkor ezzel párhuzamosan, az 540 óta tartó háború lezárása céljából a megegyezés lehetőségét keresték. A heftalita állam így elszigetelődött, s az 550-es évek második felére mind nyugati, mind pedig keleti irányból katonai támadás veszélye fenyegette.⁶⁴

3. Az írott források tanúsága

1. Görög források

A Heftalita Birodalom szétzúzásának ma legjobban használható forrásai a görög nyelvű bizánci kútfők.⁶⁵ Menandros Protéktor munkája talán mind közül a legfontosabb, töredékes művében ugyanis több információ is szerepel a heftaliták bukására vonatkozóan.⁶⁶

---

⁶¹ MCGOVERN, *i. m.* 417–418; GOLDEN, *An Introduction...*, 128; HARMATTA J.: „Irán és Kína kapcsolatainak történetéhez”, *Antik Tanulmányok* 17 (1970), 254–255; HARMATTA J.: „Nyugati türk uralom Kelet-Iránban (Kr. u. 650–750)”, *Antik Tanulmányok* 38 (1994), 149; ugyanez angolul: HARMATTA, J.: „Tokharistan and Gandhara under Western Türk rule (650–750). History of the regions”, in *History of...*, 367.

⁶² LIPPOLD, A.: „Hephthalitai”, *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Supplementband XIV*. Unter Redaktion von H. Gärtner, München 1974, 137; DROUIN, *i. m.* 285.

⁶³ A házasságról számos muszlim forrás beszámol, pl.: Ṭabarī (KMOSKÓ, *i. m.* 145); Ta‘ālibī (KMOSKÓ, *i. m.* 53), illetve Dīnawarī (KMOSKÓ, *i. m.* 114).

⁶⁴ Ld. még WESENDONK, O. G.: „Kūšān, Chioniten und Hephthaliten”, *Klio* 26 (1933), 344; FELFÖLDI SZ.: „Egy heftalita előkelő, *Κάτοικος*, és a Heftalita Birodalom bukása” in *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*, szerk.: Felföldi Sz.–Sinkovics B., Budapest 2001, 46–49.

⁶⁵ Ezúton szeretném megköszönni Szádeczky-Kardoss Samu professzor úrnak, illetve Farkas Csabának a bizánci források fordításában nyújtott nagy segítségét, illetve a szövegek értelmezéséhez nyújtott jótanácsait. Egyes részletek Szádeczky-Kardoss professzor úr *Az avar történelem forrásai* című művéből származnak. Ezt minden esetben feltüntettem a szövegkiadásra vonatkozó hivatkozások mellett.

⁶⁶ Menandros magas katonai tisztséget is betöltött a császári udvarban, ahol hiteles értesüléseket szerezhetett nemcsak a császári levéltárból, hanem közvetlenül magas rangú diplomaták-

Menandros *Historia* című műve Agathias művét folytatva Justinianus utolsó éveitől Tiberios császár uralkodásáig (kb. 558–582) dolgozza fel a Bizánci Császárság történetét. Munkájából csak töredékek maradtak fenn, melyek elsősorban a *Konstantinosi excerptumokban* őrződtek meg. A Menandros töredékek zöme két nagy excerptum-gyűjteményben: az *Excerpta de Sententiis*-ben [a továbbiakban: *Exc. de Sent.*], illetve az *Excerpta de Legationibus Romanorum*-ban [a továbbiakban: *Exc. de Leg. Rom.*] maradt fenn.⁶⁷ Ezek, jellegükből fakadóan – azaz, hogy egy fő témának megfelelően kivonatoltak egyes műveket – csonkítva, rövidítve építették be a korábbi bizánci szerzők munkáit, így Menandros művét is. Ráadásul az eredeti Menandros-mű alapvető kronológiai felépítését is megbontották, ami a kronológiai rendben bizonytalanságokat okoz. Lehetetlen minden esetben pontosan megállapítani, hogy az egyes darabok (melyeket több excerptum-gyűjteményből kell összeválogatni), eredetileg hogyan következtek egymás után.⁶⁸ Szerencsére azonban több olyan mondat is létezik, amely mind a két nagy gyűjteményben megtalálható, s ez némileg segít a két excerptum-gyűjteményben szereplő Menandros-fragmentumok egymásutánosságát, illetve egymáshoz viszonyított relatív kronológiáját meghatározni.⁶⁹ Az *Exc. de Sent.* egyetlen mondatból álló 10. szakasza⁷⁰ például bekerült az *Exc. de Leg. Rom.* 3. szakaszába is.⁷¹ Ez azt jelenti, hogy az ez utóbbiban, az említett mondat után következő események Menandros művében eredetileg az *Exc. de Sent.* 1–9 szakaszában leírt események után állhattak.

Ez a tény pedig kronológiai információk felhasználását teszi lehetővé a Heftalita Birodalom bukását illetően, ugyanis az *Exc. de Leg. Rom.* harmadik szakaszában (az említett mondat után) a Darasban lezajló bizánci-perzsa béketárgyalások kapcsán Menandros megemlíti, hogy a két fél 561 Karácsonya előtt állapodott meg az 50 évre

---

tól és katonatisztektől, s így a közép-ázsiai türk fejedelmi szállásokon megforduló bizánci követektől: Zémarchostól és Valentinostól is (*Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba I:2* [a továbbiakban: SzÖM], szerk.: Hajdú P.–Kristó Gy.–Róna-Tas A., Szeged 1976, 139; MORAVCSIK, i. m. 422–426; OLAJOS T.: „Theophylaktos Simokattés és történetíró elődje, Menandros Protéktor”, *Acta Historica. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae*, 66 (1979), 3–17; *The History of Menander the Guardsman*, ed. R. C. Blockley, Liverpool 1985, 1–30 [a továbbiakban: Menandros, ed. Blockley]).

⁶⁷ Vö. még: SZÁDECZKY-KARDOSS S.: „Menandros Protéktor és az onogurok”, *Antik Tanulmányok* 39 (1995), 123–126; OLAJOS, „Theophylaktos...”, 4.

⁶⁸ SZÁDECZKY-KARDOSS, S.: „Über das Werk des Menandros Protektor als eine Quelle der Geschichte Mittelasiens” in *Prolegomena to the Sources on the History of Pre-Islamic Central Asia*, ed. J. Harmatta, Budapest 1979, 62.

⁶⁹ SZÁDECZKY-KARDOSS, „Über...”, 64. Így *Exc. de Sent.* 30 („Excerpta de Sententiis” in *Excerpta historica iussu Imp(eratoris) Constantini Porphyrogeniti confecta IV*, ed.: U. P. Boissevain, Berolini 1906, 23 [a továbbiakban: ed. Boissevain] = *Exc. de Leg. Rom.* 14 („Excerpta de Legationibus” in *Excerpta de Legationibus Romanorum ad gentes*, ed.: C. de Boor, Berolini 1903, 207_{9–11} [a továbbiakban: ed. de Boor]); *Exc. de Sent.* 40 (ed. Boissevain, 25) = *Exc. de Leg. Rom.* 19 (ed. de Boor, 217_{20–23}).

⁷⁰ Ed. Boissevain, 19.

⁷¹ Ed. de Boor, 173_{25–26}.

kötendő béke feltételeiben.⁷² Ez azt jelenti, hogy az *Exc. de Sent.*-ben, az 1–9 szakaszban szereplő események – így a heftaliták bukására vonatkozó mondatok – nagy valószínűség szerint 561 Karácsonya előtt zajlottak le. Az *Exc. de Sent.* 3. szakaszában ugyanis a következőket olvashatjuk a heftalitákra vonatkozóan:

„Silzibulos a türkök vezére⁷³ hallott már az avarok szökéséről [...] ezért így beszélt [...]: „Amidőn majd befejeztem a hephthaliták elleni háborút, rátámadok az avarokra is és semmiképpen sem fognak megszökni az én haderőim elől.”⁷⁴ Ezeket a dicsekvő szavakat mondotta állítólag Silzibulos s aztán buzgón fáradozott a hephthaliták ellen indulása dolgán.”⁷⁵

Ebben a töredékben Menandros a türkök vezetőjének, Silzibulosnak, azaz Ištáminek a szavait idézi, aki a részlet tanúsága szerint éppen akkor értesült az avarok meneküléséről, amikor a heftaliták elleni háborúra készülődött. Tehát – s ez a szövegből egyértelműen kiderül – a türkök ekkor még nem kezdték meg támadásukat a heftaliták ellen. Nyilvánvaló, hogy jelen esetben Menandros forrása mindenképpen türk eredetű volt, hiszen a türk *yabgu* szavai tükröződnek vissza a fenti részletben.

1851-ben Karl Müller végezte el a Menandros-fragmentumok sorba rendezését, illetve csoportosítását.⁷⁶ Müller Menandros idézett részletét 562-re datálta. Müller datálása lehetett tehát az a kiindulópont, amelyből Edouard Chavannes francia sinológus azt a következtetést vonta le, hogy a Heftalita Birodalom megdöntésének kezdete – a forráshoz képest egyéves csúszással számolva – 563-ra tehető.⁷⁷ Tehát így terjedhetett el széles körben az a nézet, miszerint a türkök heftaliták elleni támadása 563-ban indult meg. E vélemények szerint tehát ez az időpont tekinthető a Heftalita Birodalom bukását illetően *terminus post quem*-nek.⁷⁸ Ez a vélemény azonban nem veszi figye-

---

⁷² Ed. de Boor, 183_{11–14}; vö.: STEIN, E.: *Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches*, Stuttgart 1919, 28–29; STEIN, *Histoire...*, 518.

⁷³ Silzibulost (vagy Sizabulost), Theophylaktos Simokattés *Stembischagan*-ját, az arab források *Singibū-hāqān*-ját, Ištámi türk *yabgu*-val azonosíthatjuk (MORAVCSIK, *i. m.* 275–276; Menandros ed. Blockley, 262, 112. jegyz.; SINOR, „The establishment...”, 290; GOLDEN, *Introduction...*, 109, 127, 65. jegyz.).

⁷⁴ A nyugati türk *yabgu* szolgálóinak tekintette a menekülő avarokat (akiket a bizánci források alapján a türkök feltehetően legyőztek korábban), s így presztízskérdésnek tartotta üldözésüket (SZADE CZKY-KARDOSS S.: *Az avar történelem forrásai*, Budapest 1998, 45; a mongol párhuzamra ld. GYÖRFFY Gy.: „Bevezetés” in *A tatárjárás emlékezete*, válogatta, szerkesztette és a jegyzeteket írta Katona T., Budapest 1987, 23; BALOGH L.: „Egy 1237-es mongol levél” in *Nomád népvándorlások...*, 156–159.

⁷⁵ Menandros, *Exc. de Sent.* 3, Fragment 4, 2, ed. Blockley, 44–47; SZADE CZKY-KARDOSS, *Az avar...*, 14.

⁷⁶ *Fragmenta Historicum Graecorum*, collegit, disposuit, notis et prolegomenis illustravit C. Müllerus, volumen quartum, Parisiis 1851, 200–269, 670. Müller csoportosításán és fragmentumszámolásán Ludwig Dindorf sem változtatott: *Historici Graeci minores II*, ed. L. Dindorfus, Lipsiae 1871, I–X; 1–131.

⁷⁷ CHAVANNES, *Documents...*, 226;

⁷⁸ MCGOVERN, *i. m.* 457, 39. jegyz.; FRANKE, *i. m.* 234; GHIRSHMAN, *i. m.* 94. stb.

lembe a *Konstantinosi excerptumok*ban fennmaradt Menandros-töredékek kronológiai összefüggéseit, azaz, hogy a fenti töredéket – a kivonatolás elvei alapján – nagy valószínűség szerint az 561-es darasi megállapodás előttre kell datálnunk.

Sőt Szádeczky-Kardoss Samu 1979-ben kifejtett érve szintén e töredék 562-nél korábbi datálását erősíti meg. A menekülő avarok Szádeczky-Kardoss Samu szerint ugyanis 557–558 telén érik el a Kaukázus vidékét, Menandros részletében *Silzibulos* pedig éppen csak értesült az avarok szökéséről. Teljességgel valószínűtlen, hogy a türk fejedelem csaknem öt teljes évvel az avarok menekülését követően értesült volna azok szökéséről.⁷⁹

Így azonban már nem állja meg a helyét az a nézet, miszerint a heftaliták elleni türk hadjárat 563-ban indult volna meg. A háború a türkök és a heftaliták között tehát mindenképpen 561 előtt: feltehetően valamikor 557 és 561 között kezdődhetett el. Menandros egy másik töredékében (a tizedikben) is szó esik a türkök heftaliták elleni hadjáratáról.⁸⁰

„*Justinos uralkodásának negyedik évének elején egy követség érkezett a türköktől Bizáncba. Amint a türkök hatalma megnövekedett, a szogdok, akik korábban a heftaliták alattvalói voltak és most a türkök alattvalói, megkérték királyukat, hogy küldjön egy követséget a perzsákhoz, amely kérelmezze, hogy a szogdok oda utazhassanak és feldolgozatlan selymet adhassanak el a médeknek. Sizabulos egyértelműen és elindított egy szogd küldöttséget, amelynek a vezetője Maniakh volt.*”⁸¹

A Menandros által megadott pontos időpont (II. Justinos bizánci császár (565–578) uralkodásának negyedik éve), 568 végét, 569 elejét jelenti.⁸² A részletből egyértelműen kiderül, hogy erre az időpontra már befejeződött a türkök heftaliták ellen vezetett háborúja. A korábbi heftalita területeket, így a szogdok által lakott vidéket ekkor már a türkök ellenőrizték. Így viszont az 568-as év a heftaliták-elleni türk hadműveletek *terminus ad quem*-je, 568 végére (esetleg 569 letelejére) a türkök már befejezték heftaliták

---

⁷⁹ SZÁDECZKY-KARDOSS, „Über...”, 67–68. Ennek megfelelően Szádeczky-Kardoss Samu Menandros ezen töredékének tartalmi részét, más forrásrészletekkel együtt 552[?] és 557 közé datálja (SZÁDECZKY-KARDOSS, *Az avar...*, 14). Grignaschi szintén ebből a megfontolásból arra gondol, hogy a Bizáncba követséget küldő avar nép a követség küldését megelőzően már jó ideje Alániában tartózkodott, így a menekülésükről érkező hír már jóval korábban megérkezett a türk udvarba. Grignaschi szerint éppen ezért már 556-ban Ištāmi volt Szogdia (az egykor heftalita fennhatóság alatt álló terület) vezetője (GRIGNASCHI, *i. m.* 221). Forrásaikból ugyanakkor – a követségeküldés időpontjától eltérően – nem derül ki egyértelműen, hogy lehettek-e már 557 előtt néhány évvel avar csoportok a Kaukázus előterében. Így azonban ez az álláspont a többi forrás fényében egyelőre nehezen védhető.

⁸⁰ Az alábbi követségjárás részletei: Menandros, *Exc. de Leg. Gent.* 7, Fragment 10, 1, ed. Blockley, 110–117; elemzését ld. GROUSSET, *The Empire...*, 82; SINOR, „The establishment...”, 302–303; VÁSÁRY, *A régi...*67–69, vö.: VÁSÁRY, *Geschichte...*, 71–73.

⁸¹ Menandros, *Exc. de Leg. Gent.* 7, Fragment 10, 1, ed. Blockley, 110–113.

⁸² Menandros, ed. Blockley, 262, 110. jegyz.

elleni hadjáratukat. Ezt erősíti meg egy másik, ugyancsak a tizedik fragmentumban található részlet is.⁸³

„...a császár [...] azután megkérdezte a követeket a türkök vezetéséről és területük-ről. Ők azt válaszolták, hogy négy fejedelemségük van, de a nép feletti hatalmat kizárólag Sizabulos gyakorolja. Továbbá azt mondták, hogy a türkök legyőzték a heftalitákat és adófizetőikké tették őket. Tehát – kérdezte a császár – a heftaliták teljes hatalmát alávetették? Teljesen – válaszolták a követek. A császár ezután azt kérdezte: a heftaliták városokban vagy falvakban laknak? A követek: uram, az a nép városokban lakik. Akkor – mondta a császár – világos, hogy ti lettetek ezen városok urai. Valóban – mondták a követek.”⁸⁴

A türk követség 568 végén, 569 elején a bizánci udvarban tehát egyértelműen a türkök javára írja a heftalita állam megdöntését, perzsa hadjáratról meg sem emlékezik a császár előtt.

Arról értesülünk tehát, hogy a türkök nemcsak legyőzték a heftalitákat, de adófizetőikké is tették őket. Alávetették a heftaliták teljes hatalmát, beleértve a Heftalita Birodalom városokban lakó részét is (így többek között a szogdot, hvárezmieket).⁸⁵ Nyilvánvaló, hogy Menandros itt kizárólag türk szempontból írja le az eseményeket, amely szempont a heftaliták alávetését természetesen csak és kizárólag a türkök érdemének tartja. A bizánci szerző művének értékét azonban nagyban emeli az a tény, hogy Menandros nemcsak a türk álláspontot jeleníti meg, hanem a perzsa véleményt is.⁸⁶

„A következő találkozáskor a Zikh dicsérni és magasztalni kezdte Khosro királyt, azt állítva, hogy legyőzhetetlen és számos győzelemmel ékesített attól az időtől fogva, amikor felöltötte a triarát, leigázott és adófizetőivé tett körülbelül tíz népet, megsemmisítette a heftaliták hatalmát és legyőzött jónéhány királyt...”⁸⁷

Ez a forrásrészlet, mely a darasi tárgyalásokat örökíti meg, tehát 561 végére, 561 Karácsony előttre datálható, hiszen a szövegben a tárgyalást követően nem sokkal szó

---

⁸³ Miután *Maniakh* a szászánida udvarban elutasításban részesült, hiszen a terjeszkedő Türk Birodalom ekkor már sértette a perzsák érdekeit, a türk követség Bizáncba ment, hogy Xusrō fő ellenségével, a Bizánci Birodalommal vegye fel a kereskedelmi és diplomáciai kapcsolatot. A szövegrészlet a türk követek császári kihallgatását örökíti meg.

⁸⁴ Menandros, *Exc. de Leg. Gent.* 7, Fragment 10, 1, ed. Blockley, 114–115.

⁸⁵ Ld. HAUSSIG, „Theophylakts Exkurs...”, 327.

⁸⁶ 561 őszén (az időpontra lásd: STEIN, *Histoire...*, 518, 1. jegyz.; Menandros ed. Blockley, 31, 254, 30. jegyz.) Justinianus császár (527–565) egy Péter nevű császári hivatalnok vezetésével békeküldöttséget menesztett Perzsiába, a bizánci–perzsa háború befejezésének érdekében. Péter tárgyaló partnere, a perzsa küldöttség vezetője *Yeszdegusznaíf* (Ἰεσδεγοουσνάφ) volt, aki Menandros szerint a *Zikh* (Ζίχ) rangot viselte, ami a görög író véleménye szerint az egyik legmagasabb méltóság a perzsáknál, viselője gyakorlatilag királyi kamarásként szolgált (Menandros, *Exc. de Leg. Rom.* 3, Fragment 6, 1, ed. Blockley, 54–55). Jelen töredék a tárgyalások során Péter és *Yeszdegusznaíf* között lezajló egyik beszélgetés részletét őrizte meg.

⁸⁷ Menandros, *Exc. de Leg. Rom.* 3, Fragment 6, 1, ed. Blockley, 64–65.

esik a Karácsonyról.⁸⁸ Ha elfogadjuk Menandros adatának hitelességét – amelyben nincs igazából okunk kételkedni –, akkor az 561-es év tekinthető a perzsák heftaliták ellen indított támadásának *terminus ad quem*-jének.⁸⁹ Tehát a heftalita-ellenes perzsa hadjáratnak 561-re már be kellett fejeződnie, hiszen ekkor már a heftaliták legyőzése okán dicsőíti urát a perzsa küldöttség vezetője.⁹⁰ A perzsa küldött nyilvánvalóan ugyanolyan elfogult a Szászánidákkal szemben, mint a türk követség volt a türkökkel kapcsolatban, így nem véletlen, hogy a perzsa követ a türkök hadjáratáról nem beszél, és a heftaliták legyőzésének dicsőségét Xusrōnak juttatja.

Egyes kutatók szerint a perzsák heftalita-ellenes háborújának időpont-meghatározásában felhasználható az 561-es tárgyalásokat lezáró bizánci-perzsa békekötés is, melyet szintén Menandros őrzött meg.⁹¹ E nézet szerint ugyanis a perzsák heftaliták elleni háborúja csak az 561-ben megkötött bizánci-perzsa béke után fejeződhetett be 562-ben, vagy 563-ban.⁹² Más vélemények szerint csak a békekötés után indult meg a perzsák heftaliták elleni harca.⁹³ E hipotézis alapja, hogy a perzsák nem akartak kétfrontos háborúba keveredni, így addig, míg a bizánciakkal nem állt be a fegyvernyugvás, nem vállalkozhattak egy heftalita-ellenes akcióra.

E feltételezés alapja mindenképpen igazolható. A perzsák valószínűleg nem vállalkozhattak volna kétfrontos háborúra. Xusrō heftaliták elleni akciójának 561 utánra datálását ugyanakkor megcáfolhatja az a tény, hogy a perzsák és a bizánciak már 557 nyarán Lazikában megkötöttek egy fegyverszünetet, amellyel már perzsa haderők szabadulhattak fel a nyugati hadszínterről.⁹⁴

A fegyverszünet pontos datálását Theophanes Homologétés műve teszi lehetővé,⁹⁵ amelyben az 6050. év alatt beszámol egy Konstantinápolyt sújtó, 557 októberében le-

---

⁸⁸ Menandros, ed. Blockley, 76₄₂₅₋₄₂₇.

⁸⁹ STEIN, *Histoire...*, 518, 1. jegyz.; CZEGLEDY, *Nomád népek...*114; vö.: CZEGLEDY, „From East...”, 119.

⁹⁰ Harmatta János ezzel ellentétes – ugyanakkor talán kevésbé meggyőző – véleménye szerint Menandros 561 előttre vonatkozó adata nem helytálló, ugyanis a heftalitáknak Menandros által említett veresége nem azonos birodalmuk 563–565-ben bekövetkező felbomlásával (HARMATTA, „Bizánc...”, 53, 53. jegyz.; vö.: HARMATTA, „Byzantinoturcica”, 150, 53. jegyz.).

⁹¹ Menandros az egész tárgyalási sorozatot, a békekötést és a béke szövegét is lejegyezte: Menandros, *Exc. de Leg. Rom.* 3, Fragment 6, 1, ed. Blockley, 31, 54–87.

⁹² Ld. POHL, W.: *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.*, München 1988, 344, 3. jegyz.

⁹³ KOLLAUTZ, A.–MIYAKAWA, H.: *Geschichte und Kultur eines völkerwanderungszeitlichen Nomadenvolkes I–II*, Klagenfurt 1970, 103.

⁹⁴ STEIN, *Histoire...*, 518, 1. jegyz.; Menandros ed. Blockley, 251, 6. jegyz.; 254, 30. jegyz.

⁹⁵ Theophanes műve Georgios Syncellos világhronikájának folytatása a 284-es évtől 813-ig. Az évekre tagolt mű az alexandriai éra (Kr. e. 5492) szerint adja a világ teremtésétől számított évek sorszámait. Híradásai rendre megbízhatóak (SZADECKY-KARDOSS S.: „Theophanes Homologétés”, *Korai magyar történeti lexikon*, főszerk.: Kristó Gy., Budapest 1994).

zajlott kisebb, majd egy 557 decemberében lezajlott nagyobb földrengésről.⁹⁶ Agathias tanúsága szerint⁹⁷ a decemberi földrengés csak röviddel előzte meg a pontuszi *tzan(os)*ok fellázadt népének meghódoltatását, bizánci szolgálatba szegődött honfitársuk, Theodoros által. Ezzel egyidőben, illetőleg röviddel előbb Xusrō követét, Zíkh-et Bizáncba küldte, aki Justinianossal a *status quo* alapján fegyverszünetet kötött:⁹⁸

„...a bizánciak és a perzsák megállapodtak abban, hogy megtartják a birtokukban lévő tulajdonokat, akár erődök akár más helyek, és a *status quo* fennmarad, amíg végleg eldöntik a vitáikat. Miután megegyeztek ebben, a fegyverszünetet megkötötték, ami azzal kecsegtetett, hogy az átfogó béke közel van, és a legnagyobb államok beszüntetik az ellenségeskedést.”⁹⁹

Az először Bury által kifejtett vélemény szerint 557-ben a perzsa király azért hagyta abba a háborúskodást Bizánccal, hogy minden erejét a heftaliták elleni hadjáratra fordíthassa.¹⁰⁰ Ez az év tehát minden bizonnyal a perzsák heftaliták elleni támadásának *terminus post quemje*.

A perzsák heftaliták elleni hadjáratának datálásában tehát két momentum is segít: a bizánci-perzsa fegyverszünet, illetve a perzsa követ, Zíkh fenti elbeszélése. Ezek alapján a perzsák heftaliták elleni háborúját 557 és 561 közé datálhatjuk.

Menandros Protéktor mellett még egy bizánci szerző, Theophylaktos Simokattés ír a Heftalita Birodalom bukásáról.¹⁰¹

---

⁹⁶ *Theophanis Chronographia I*, ed. C. de Boor, Lipsiae 1883 [a továbbiakban: Theophanes, ed. de Boor], 231₁₃–232₅.

⁹⁷ *Agathiae Myrinaei Historiarum libri quinque*. Recensuit K. Keydell, Berolini 1967 [a továbbiakban: Agathias, ed. Keydell], V, 2₂–3₂.

⁹⁸ Agathias, ed. Keydell, IV, 30₇–V, 1₁.

⁹⁹ Menandros, *Exc. de Leg. Rom.* 1, Fragment 2, ed. Blockley, 42.

¹⁰⁰ BURY, J. B.: *The History of the Later Roman Empire from the Death of Theodosius I to the Death of Justinian II*, London 1958², 120; vö.: STEIN, *Histoire...*, 518.

¹⁰¹ Theophylaktos 628 és 638 között megírt monográfiája, bár renkívül sok és értékes adatot tartalmaz, kronológiai szempontból nem megbízható, nincs szilárd kronológiai alapvetése, értelmezését nagyban nehezíti tekervényes, túlszűfolt stílusa. Vö.: *Theophylacti Simocattae Historiae*, ed.: C. de Boor, ed. corr.: P. Wirth, Stuttgart 1972 (a továbbiakban: Theophylaktos, ed. de Boor, ed. corr. Wirth) vö. még: OLAJOS T.: „Adalék Theophylaktos Simokattés «Világtörténelem» (OIKOYMENIKH ΙΣΤΟΡΙΑ) című művének kézirati hagyományához és utóéletéhez”, *Antik Tanulmányok* 22 (1975), 115–118; OLAJOS T.: „Theophylaktos Simokattés „Oikumeniké Historia” című művének keletkezéstörténetéhez”, *Acta Historica. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae* 67 (1980), 3–9; OLAJOS T.: „Adatok és feltevések Theophylaktos Simokattés pályafutásáról”, *Acta Historica. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae*, 71 (1981), 3–12; OLAJOS T.: „Adalék Theophylaktos Simokattés klasszikus előképeinek kérdéséhez”, *Antik Tanulmányok* 39 (1995), 127–132. A Kínától a Kárpát-medencéig gyűrűző 6. századi népmozgások legrészletesebb forrása, zavarossága és homályossága ellenére a műbe szőtt úgynevezett „szkíta exkurzus”: SzÖM, 140–141; HAUSSIG, „Theophylaktos Exkurs...”, 291–311; OLAJOS T.: „Theophylaktos Simokattés és történetíró elődje, Menandros Protéktor”, *Acta Historica. Acta Universitatis*

„...a kagán háborúban legyőzte az abdelok¹⁰² fejedelmét (azokról beszélek, akiket hephthalitáknak mondanak) s megszerezte e nép feletti uralmat. E diadallal nagyot emelkedett, Stembischagant [Ištāmi] is szövetségesevé tette és így hajtotta szolgaságba az avarok népét. [...] A kagán további vállalkozásra is indult és az összes ogórokat (ogurokat) hatalma alá hajtotta.”¹⁰³

Theophylaktos idézett paszusában a türk uralkodó első lépése a heftaliták legyőzése volt, majd ezek után verte meg az avarokat¹⁰⁴, s végül még egy belső-ázsiai népet: az ogórokat.¹⁰⁵

Theophylaktos tudósítása nem ad meg kronológiai határokat, illetve időpontokat, hiszen minden valószínűség szerint a forrás, amelyből a bizánci író merítette ismereteit, szintén nem tartalmazott pontos időkereteket. Theophylaktos leírásának forrása ugyanis egy türk kagán (esetleg *yabgu*) által Maurikios bizánci császárhoz (582–602) kb. 596 és 600 között küldött levél volt. A türk fejedelem levelében az elődei által véghezvitt hódítások is mint a levelet küldő türk uralkodó haditettei jelennek meg. A bizánci szerző így nem ismerhette fel, hogy a kagán által felsorolt harci események nemcsak egyetlen türk uralkodó (Maurikios kortársának) nevéhez fűződnek, hanem a kagán elődeinek is tulajdoníthatók. Ebből következően többen úgy vélik, hogy a felsorolt események sem ebben a sorrendben történtek. A bizánci szerző az avar nevet a zsu-

---

Szegediensis de Attila József Nominatae, 66 (1979), 14, 60. jegyz. A heftalitákra vonatkozó részlet is e passzusban található.

¹⁰² Az *abdel* (Ἀβδελαι) alak még egy forrásban fordul elő, s ez Pseudo Zacharias Rhetor művének földrajzi függeléke (a szöveget ld. SZÁDECZKY-KARDOSS, *Az avar...*, 16.), amelyben Czeglédy Károly véleménye szerint mind az *abdel* ('*b.d.l*) névalak, mind a mellette álló '*f.t.lit* < Ἐφθαλῖται népnév Theophylaktos művéből származik és nem pedig 555-ből származó szír feljegyzés (CZEGLEDY, „Heftaliták...”, 145–146.). Szádeczky-Kardoss Samu elfogadja a forrást hiteles, eredeti szír feljegyzésnek (SZÁDECZKY-KARDOSS, *Az avar...*, 17; a névre ld. még: KOLLAUTZ–MIYAKAWA, „Abdelai”, 88–89.).

¹⁰³ Theophylaktos VII, 6, 7, ed. de Boor, ed. corr. Wirth 1972, 257; SZÁDECZKY-KARDOSS, *Az avar...*, 14–15.

¹⁰⁴ A leírásban szereplő avarok alatt Theophylaktos nem az Európában megjelent avarokat érti. Ez utóbbiak, a bizánci szerző szerint „ál-avarok” voltak, akik az igazi avarokról vették nevüket. Az avarok zsu-an-zsu-an eredetével illetve az „álavar” kérdéssel most nem kívánok részletesen foglalkozni. A vonatkozó irodalmat ld. NORDEN, E.: *Die germanische Urgeschichte in Tacitus' Germania*, Leipzig–Berlin 1920, 422–434; SINOR, *Introduction...*, 231–232, 265–267; ERDÉLYI I.: *Az avarság és Kelet a régészeti források tükrében*, Budapest 1982, 215–239; VÉKONY G.: „Az 'ál-avarok'” in *Szlavisztikai Tanulmányok*, szerk.: Gregor F. – Nyomárkay I., Budapest 1987, 397–413; DOBROVITS M.: „'Avarnak nevezték magukat' – Theophylaktosz álavarjainak kérdéséhez” in *Hadak útján*, szerk.: Bende L. – Lőrinczy G. – Szalontai Cs., Szeged 2000, 191–196; SINOR, D.: „Autour d'une migration du peuples au Ve siècle” in *Inner Asia and its Contacts with Medieval Europe*, London 1977, 34–35; GRIGNASCHI, *i. m.* 221–222; SZÁDECZKY-KARDOSS, *Az avar...*, 14–15.

¹⁰⁵ Ligeti Lajos véleménye szerint az Európában megjelenő avarok valójában ezektől az ogóroktól származnak (LIGETI, „A pannóniai...”, 134).

zsuanonoknak, az ogórt pedig a tie-löknek juttatja.¹⁰⁶ A kínai források alapján azonban bizonyosan állíthatjuk, hogy a türkök a heftalitákra csak a tie-lök, illetve a zsuon-zsuanonok legyőzése után támadhattak (ld. alább). Theophylaktos idézett passzusa ezek szerint nemhogy pontos kronológiai adatokat nem tartalmaz, de a leírt események relatív kronológiája is megkérdőjelezhető.

Az a tény, hogy Theophylaktos a heftaliták legyőzését egyértelműen a türköknek tulajdonítja, megerősíti azt, hogy a bizánci szerző valóban türk eredetű forrásból merítette adatait. Hiszen ebben a forrásban (a kagáni levélben) nyilvánvalóan elhallgatták a perzsák részvételét a heftaliták legyőzésében, így világos, hogy Theophylaktos sem ír perzsa hadjáratról.

Theophylaktos híradása tehát – a fenti okok miatt – nem hasznosítható a heftalita állam összeomlásának kronológiai rekonstrukciójában.

Még egy bizánci híradást kell megemlíteni, amely egyes vélemények szerint kapcsolatba hozható a heftaliták ellen vezetett hadjáratokkal: Theophanes Homologétés fentebb már idézett munkáját, aki művének egyik részletében egy 563-ban, Bizáncban lezajlott követjárás történetét jegyzi fel.

„Ugyanabban a hónapban (júliusban)¹⁰⁷ követek jöttek Konstantinápolyba Askéltur-tól¹⁰⁸, a herméchionok királyától, aki az Océánhoz közel, az avarok népén belül helyezkedett el.”¹⁰⁹

Harmatta János véleménye szerint – mivel a *herméchion* a türkök perzsa nevét takarja – az első türk követség a bizánci udvarba nem 568-ban, hanem már korábban, 563-ban megérkezett.¹¹⁰ Harmatta hipotézise szerint e követség feladata az volt, hogy Bizánc támogatását elnyerve, elszigetelje a nyugatra menekült avarokat. E célkitűzés – Harmatta János véleménye szerint – szoros kapcsolatban állt azzal a céllal, hogy mivel a türkök hamarosan (tehát 563 után) megindítják heftaliták elleni hadjáratukat, e hadjárat után sereget vezetnek az avarok ellen is.¹¹¹ Harmatta elmélete feltehetően a – korábban 562-re datált – fent idézett Menandros részlet hatására, azt kiegészítve született.

Azonban a *herméchion* pontos azonosításának nehézségei mellett¹¹² problematikus az is, hogy nincs nyoma forrásainkban annak, hogy az 563-as követség valójában mi-

---

¹⁰⁶ CZEGLÉDY, *Nomád népek...* 101–103; vö.: CZEGLÉDY, „From East...”, 107–109.

¹⁰⁷ I. Justinianus uralkodásának 36. esztendejéhez (563) fűzve írja a fentieket Theophanes.

¹⁰⁸ A névre ld. HARMATTA, „Bizánc...”, 46–48; vö.: HARMATTA, „Byzantinoturcica”, 140–141; SZÁDECZKY-KARDOSS, *Az avar...*, 26.

¹⁰⁹ Theophanes 21–23, ed. de Boor, 239; SZÁDECZKY-KARDOSS, *Az avar...*, 26.

¹¹⁰ HARMATTA, „Bizánc...”, 45–48; vö.: HARMATTA, „Byzantinoturcica”, 140–141; SZÁDECZKY-KARDOSS, *Az avar...*, 26; vö.: SINOR, „The establishment...”, 302.

¹¹¹ HARMATTA, „Bizánc...”, 50; vö.: HARMATTA, „Byzantinoturcica”, 146.

¹¹² Vö.: MARKWART, J.: „Kultur- und sprachgeschichtliche Analekten”, *Ungarische Jahrbücher* 9 (1929), 91, 93; BAILEY, H. W.: „Hārahūn a” in *Asiatica*. Festschrift Friedrich Weller, herausgegeben von J. Schubert und U. Schneider, Leipzig 1954, 12–21; MAENCHEN-HELFEN, O.: „Einige Bemerkungen zur Palaeoethnologie”, *Central Asiatic Journal* 4 (1959), 164.

lyen céllal érkezett a bizánci udvarba. Ráadásul a fenti Menandrosz részlet korábbi datálása a fentiek értelmében kérdésessé vált, így a Theophanes-részlet idevonását támogató elmélet egyik alapja is megdőlni látszik. Tehát egy 563-as követség feltehetően már nem a heftaliták elleni türk támadás jegyében mehetett Bizáncba, hiszen ez a támadás már 563-at megelőzően megindult. A felvetés tehát mindaddig, amíg újabb forrásadat nem támasztja alá megmarad a hipotézisek szintjén. Ezért Hitvalló Theophanes híradását egyelőre szintén nem lehet a heftalita állam bukásának forrásai közé felvenni.

2. Kínai források

Czeplédy Károly véleménye szerint: „A kínai forrásokból mindenesetre világos, hogy [...] a türkök először a tielöket győzték le 546-ban, majd a zsuanszuánokat 552 és 555 között, végül a heftalitákat 557-ben és a következő évek során.”¹¹³ A heftalitákra vonatkozó kép, amelyet a kínai forrásokból lehet leszűrni, azonban korántsem olyan világos és egyértelmű, ahogyan azt Czeplédy Károly felvázolja. A tie-lök és a zsuanszuánok elleni hadjárat kronológiája valóban többé-kevésbé rekonstruálható.¹¹⁴ Az általában pontos és megbízható kínai évkönyvek a heftaliták vonatkozásában azonban sajnos nem adnak konkrét meghatározást.

Négy kínai forrás emlékezik meg a türkök hódító hadjáratairól: a *Csou-su* (L. 425b), a *Szui-su* (LXXXIV. 831b), a *Pei-si* (IC. 1371a), illetve a *Ci-csi-t'ung-kien* (CLXVI. 5140). Az első három kútfő, azaz a *Csou-su*, a *Szui-su*, és a *Pei-si* csak általánosságban, az 550-es évek elejét adja meg a türk hódítások időintervallumaként. Ez azonban nemcsak tág kereteket jelent s így nem nyújt segítséget az egyes események időpontjainak pontos meghatározáshoz, hanem belőlük arra kellene következtetni, hogy a türkök összes hódítása már a század 50-es éveinek legelején lezajlott, amely más forrásaink ismeretében nem igazolható. Bár a *Ci-csi-t'ung-kien* pontos évet is megjelöl, hiszen a türkök hadjáratairól az 556. év alatt számol be, azonban ez szintén nem lehet reális időkeret.¹¹⁵ Az említett kínai forráshelyek tehát pontos időmeghatározásra igazából nem alkalmasak.¹¹⁶

A *Pei-si*-ben (97. kaput, fol. 25 r⁰), illetve a *Csou-su*-ban (fol. 15a) található azonban egy olyan részlet, amely kronológiai információt nyújthat a heftalita állam buká-

¹¹³ CZEGLÉDY, *Nomád népek...* 103; vö.: CZEGLÉDY, „From East...”, 109.

¹¹⁴ A tie-lök elleni türk hadjárat a kínai források tanúsága szerint 546-ban, a zsuanszuánok legigazása pedig 552 és 555 között zajlott le (CHAVANNES, *Documents...*, 222; CSONGOR, *i. m.* 46–47).

¹¹⁵ ECSEDY I.: „Kereskedelem és háború a VI. századi türk–kínai kapcsolatokban” in *Nomádok és kereskedők Kína határain*, szerk. Tőkei F., Budapest 1979, 137, 21. jegyz.

¹¹⁶ Grignaschi szerint a türkök első hadjárata a heftaliták ellen kínai források szerint 555-ben zajlott le. Grignaschi tanulmányában Stanislas Julien klasszikus munkájára (JULIEN, M. S.: „Documents historiques sur les Tou-kioüe [Turcs]”, *Journal Asiatique* [1864], 335) utal (GRIGNASCHI, *i. m.* 221, 17. jegyz.), ott, a 335. oldalon azonban nincs szó 555-ös, heftaliták ellen vezetett türk hadjáratról.

sára vontkozóan. E sokat idézett¹¹⁷ passzus szerint az utolsó heftalita követség 558-ban érkezett Kínába,¹¹⁸ a Csou dinasztiahoz tartozó Ming császár udvarába.¹¹⁹

„*Ta-tung tizenkettedik évében (546) a Je-ták [heftaliták] elküldtek egy követet, ajándékokkal országuk termékeiből. Fei-ti császár uralkodásának második évében (553) és a Csou dinasztiaiba tartozó Ming-ti császár uralkodásának második évében (558) követeket küldtek, amelyek ajándékokat vittek. Majd tu-küe [türkök] elpusztította őket, törzseik szétszéledtek, többé nem fizettek adót és nem küldtek követeket.*”¹²⁰

A *Pei-si* és a *Csou-su* szerint tehát az 558-as követség megérkezése után a türkök elpusztították a heftalitákat, törzseik szétszéledtek. A küldöttségnek tehát még az előtt kellett elindulnia, hogy a türkök, illetve a perzsák megtámadták volna a heftalitákat, hiszen az 558-ban a császári udvarba érkező követek – ez a forrásból egyértelműen kiderül – még az egységes Heftalita Birodalom ajándékait hozták.

Ez az évszám azonban csak a birodalom összeomlásának *terminus post quem*-jét adhatja meg. A követség – figyelembe véve az út hosszát Közép-Ázsiából Kínába – nagy valószínűség szerint az 557-es év során, esetleg 558 elején indulhatott el,¹²¹ egy olyan helyzetben, amikor még fennállt az egységes heftalita állam. Azaz a támadás, amely a Heftalita Birodalmat sújtotta, csak a követség indulása után kezdődhetett meg. Ugyanakkor a heftaliták nem éves rendszerességgel küldtek követeket a kínai udvarba,¹²² ami azt jelenti, hogy nem feltétlen kellett követséget küldeniük az 557-től a birodalom bukásáig terjedő időszakban sem.

A kínai forrás tehát nem adja meg, hogy a követség érkezése után hány évvel döntötték meg a heftaliták államát. Ugyanakkor kiderül az, hogy a kínaiak semmilyen perzsa támadásról nem tudnak, a heftaliták legyőzését csak és kizárólag a türköknek tulaj-

---

¹¹⁷ SAINT-MARTIN, *i. m.* 290–291; UJFALVY, *i. m.* 386; HERRMANN, *i. m.* 578; FRANKE, *i. m.* 234; POHL, *i. m.* 344, 3. jegyz. stb.

¹¹⁸ Itt a kutatók az egységes Heftalita Birodalom által küldött követekre gondolnak, ugyanis a heftalita állam összeomlása után egyes továbbélő részfejedelemségek továbbra is küldtek követeket Kínába. Így például 607-ben, 617-ben és 748-ban: CHAVANNES, *Documents...*, 158–159; HERRMANN, *i. m.* 578–579; GHIRSHMAN, *i. m.* 91, 6. jegyz.; CHAVANNES, E.: „Notes additionnelles sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux”, *T'oung Pao* 5 (1904), 80.

¹¹⁹ CHAVANNES, „Voyage...”, 24–25, 3. jegyz.; CSONGOR, *i. m.* 9.

¹²⁰ A magyar szöveg az alábbi fordítások alapján íródott: *Pei-si*: SPECHT, *i. m.* 345; CHAVANNES, „Voyage...”, 24–25, 3. jegyz.; illetve *Csou-su*: MILLER, R. A.: *Accounts of Western Nations in the History of the Northern Chou Dynasty*, Berkeley–Los Angeles 1959, 21.

¹²¹ Az utolsó követség érkezését a *Csou-su* 558 július 2-ára teszi (ld. MILLER, *i. m.* 89. jegyz.).

¹²² A *Pei-si* (97. kaput) szerint a heftaliták a *t'ai-an* korszaktól kezdve (455–459) folyamatosan küldtek követeket a kínai császári udvarba, hogy tiszteletüket leróják az uralkodónak, hogy adót és ajándékot fizessenek. Így többek között követeket küldtek a *ceng-kuang* korszak végén (520–524), illetve a *jung-hi* korszakban (532–534). 558 előtt még két követség érkezett a kínai udvarba: az egyik 546-ban, a másik pedig 553-ban (CHAVANNES, „Voyage...”, 24, 3. jegyz.; ld. még: GHIRSHMAN, *i. m.* 91, 6. jegyz.).

donítják. A szakirodalomban megtalálható egyik nézet,¹²³ mely szerint a heftalitákat kizárólag a türkök győzték le, csak a kínai források adatait számításba véve született, tehát a bizánci, illetve az alább ismertetett muszlim források figyelembe vétele nélkül, s ezért mindenképpen torz és elutasítandó képet sugall.

A kínai forrásokból a kronológiát tekintve tehát egyetlen tényt állapíthatunk meg: a heftalita állam széthullása 557 előtt nem történhetett meg. Ha az említett követség indulását 557-re tesszük, akkor vagy már ebben az évben (a követség távozása után) vagy az azt követő bármelyik évben érhetett támadás a heftalitákat, azonban annak eldöntésében, hogy ez melyik év is volt valójában, a kínai források nem segítenek. Annyi azonban egyértelmű, hogy az a nézet, mely a heftaliták államának összeomlását 554-re teszi, teljes mértékben elvethető.

3. Muszlim források

A harmadik forráscsoport, mely a heftalitákat ért támadásokról tudósít, a perzsa és arab szerzők műveit foglalja magába. E művek közül számos foglalkozik a Heftalita Birodalom bukásával.¹²⁴ Bár számos fontos információ szerepel e szerzők műveiben a heftaliták ellen vezetett türk és perzsa hadjáratról, az elfoglalt területekről, a türk és perzsa dinasztikus házasságról, a Heftalita Birodalom bukásának kronológiájához azonban csak néhány információt tesznek hozzá.¹²⁵

¹²³ Vö.: HAUSSIG, „Theophylakts...”, 367, 370–371, 383; HAUSSIG: „Die Quellen...”, 40–41.

¹²⁴ A muszlim (arab és perzsa) szerzők munkáinak részletes elemzését, az egyes hagyományok kialakulását behatóan elemzik Christensen, Widengren, illetve Grignaschi fent említett munkái. Mindez felment engem az alól, hogy egyenként és részleteiben mutassam be a muszlim tudósításokat a Heftalita Birodalom bukásáról s így, elsősorban Grignaschi alapján csak röviden mutatom be a rendkívül bonyolult muszlim hagyományrendszert amely megemlékezik a heftalita állam szétzúzásáról. Az első hagyományt Grignaschi felosztása szerint egy krónika képviseli amely a *Xvatāy-nāmakot*, a perzsa királyi krónikát használta fel. Ṭabarī jelentősen átírta e művet, ugyanakkor rendelkezünk ugyanennek a műnek egy másik verziójával is: az úgynevezett *Sprengeri Anonymusszal* (GRIGNASCHI, *i. m.* 233, 89. jegyz.). A következő hagyományt a szintén a *Xvatāy-nāmakot* feldolgozó Eutyhios és Ibn Qutaybah képviseli. Ezek adatai többé-kevésbé egyeznek Ṭabarī információival. A harmadik hagyomány a *Xvatāy-nāmak* fordításának átdolgozása, amelyet valószínűleg pseudo Ibn al-Muqaffa végzett el. E szöveget több ízben átdolgozták. Feltehetően Ṭabarī idézeteit e munka legrégebb verziójából merítette és Ya'qūbī is ezt használhatta. Dīnawarī azonban már egy módosított változatot ismert. E szöveg legutolsó formáját a „Nihāyat-al-'arab” mutatja. Grignaschi szerint csupán Firdausī *Šāhnāmeja* lehet részben független e hagyománytól (GRIGNASCHI, *i. m.* 233–235). A további részleteket ld. CHRISTENSEN, *i. m.* 59–74; GRIGNASCHI, *i. m.* 235–239.

¹²⁵ Ugyanakkor rendkívül sok relatív kronológiai adat található a muszlim forrásokban, így Ṭabarī (Vö.: NÖLDEKE, T.: *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden. Aus der arabischen Chronik der Tabari*, Leyden 1879) és más muszlim szerzők művéből megtudhatjuk, hogy a türk-perzsa katonai támadást megelőzte Xusrō és Ištāmi lányának esküvője, illetve azt is, hogy a perzsák feltehetően előbb indították meg támadásukat a heftaliták ellen

Az egyik szerző, Ibn Miskawaih¹²⁶ alábbi részlete az, amely már használható kronológiai információt is adhat, s ezért kulcsfontosságú forrásnak tekinthető. Az An-šarwān-életrajzot (*Kārnāmagi Anūširwān*) kivonatoló Ibn Miskawaih művének 198. szakaszában ugyanis egy, a török népek által küldött levél kapcsán pontosan megadja a levél érkezésének évét: Xusrō uralkodásának harminchetedik esztendejét, ami 567 nyarának felel meg.¹²⁷ Az alábbi részlet pedig az erre rákövetkező harmadik (201-es) szakaszban található. Ez azt jelenti, hogy a muszlim szerző által itt leírt események mindenképpen 567 után történtek.

„Uralkodásunk harminchetedik esztendejének eleje táján (...) A fő-hāqān levelet intézett hozzám, mentegette előttem egyes hüllenségeit, egyben visszafogadását kérte bocsánatért esedezve. Levelében s üzenetében említette azt is, hogy aki őt irántam való

---

mint a türkök. Pl.: „Azután [Xusrō] a hajātilah [heftaliták] ellen vonult, hogy Fairūz-t, nagyapját megbosszulja. Megelőzőleg azonban a hāqān vejévé lőn, majd elutazása előtt levelet intézett hozzá, értesítve őt elhatározásáról és meghagyva neki, hogy a hajātilah felé vegye útját. Tényleg fel is kereste őket, királyukat megölte és házi népét kiirtotta. Balh (városán) s a mögötte elterülő vidéken átvonulva, seregeit Fergānah-ba vitte szállásra, azután pedig Khoraszánból eltávozott.” (Ṭabarī ed. De Goeje, I, 899; KMOŠKÓ, i. m. II, 144). Vagy ld.: „A törökök legtekintélyesebb, legbátrabb, egyben leghatalmasabb és legnagyobb haderővel rendelkező uralkodója Singībū-hāqān [Ištāmi] volt, ugyanaz, aki Warz-t, a hajātilah királyát megtámadta, nem félve a hajātilah sokaságától és hatalmától; királyukat Warz-t, seregének legnagyobb részével együtt legyilkolta, vagyonukat zsákmányul ejtette és országukat, a Kistrū [Xusrō] által leigázott részek kivételével elfoglalta.” (Ṭabarī, ed. De Goeje, I, 895; KMOŠKÓ, i. m. II, 143; vö.: HARMATTA J.: „Hephthalita feliratok avar lelettárgyakon”, *Antik Tanulmányok* 33 (1987–1988), 152). Ṭabarī első szöveghelye tehát két hadmozdulatról emlékezik meg: egy perzsa támadásról, mely heftalita területek Perzsiához való csatolását eredményezte, illetve egy valamivel későbbi türk támadásról, amely a Heftalita Birodalom bukásához, illetve uralkodójának halálához vezetett. Ṭabarī a második részletben világosan leírja a háború kiobbantásának perzsa ürügyét, a *casus bellit*-t, mely nem volt más, mint a heftaliták által 484-ben meggyilkolt Firūz szászánida király (valóban Xusrō nagyapja) megbosszulása (ENOKI, K.: „The origin of the White Huns or Hephthalites”, *East and West* 6 (1955), 21; ALTHEIM, i. m. 259; SINOR, „The establishment...”, 299; stb.). A háború valódi okairól (illetve pontos időpontjáról) ugyanakkor hallgat, habár utal a türkök és perzsák szövetséges kapcsolataira, illetve ír a szövetség megpecsételéseként lezajlott esküvőről is, vagyis a perzsa uralkodó és Ištāmi egyik lányának házasságáról. E részlet ugyanakkor megerősíti azt, hogy Ṭabarī információi szerint a harcot tehát a perzsák kezdeményezték s a türkök csak később csatlakoztak a heftaliták elleni támadáshoz. A muszlim szerző szerint ugyanis a perzsa nagykirály, közvetlenül indulása előtt – egy levélben – kéri fel a türköket a katonai akcióhoz való csatlakozásra. Nyilvánvaló az összefüggés a házasságkötés (azaz a szövetség megerősítése), illetve a levélküldés között is. (A további szerzőket és a háborúra vonatkozó egyéb információkat ld. WIDENGREN, i. m.)

¹²⁶ Abū ‘Alī Ahmad ibn Muhammad ibn Ya‘qūb ibn Miskawaih († 1030): „A nemzetek kísérletei s a törekvések eredményei”. *The Taǧārib al-Umam or History of Ibn Miskawayh*, ed. C. P. Teano, Leiden 1909 „Gibb Memorial 7.” [a továbbiakban: Ibn Miskawaih, ed. Teano].

¹²⁷ KMOŠKÓ, i. m. III, 77; l. jegyz.

ellenségeskedésre és országom megrohanására bírta, ugyanaz, aki rá sem hederít; Istenre kért engem, bocsássak meg neki és bízam meg benne nyugodtan. Említette továbbá, hogy a qaisar [III. Justinos] máris követet küldött hozzá, ő azonban feltette magában, hogy követeinek fogadására tőlem kér engedélyt és senkinek követeit nem fogadja csakis az én parancsomra...¹²⁸

Nyilvánvaló, hogy a fenti részlet már a Heftalita Birodalom bukása utáni időszakot tükrözi, amikor is a Heftalita Birodalom bukásával, a két terjeszkedő hatalom közvetlen szomszédságba került egymással, és így már kölcsönösen sértették nemcsak egymás kereskedelmi, de egyúttal területi igényeit is.¹²⁹ Ibn Miskawaih világosan megörökíti a feszültté vált türk–perzsa viszonyt, amelyen 567–568 között a türkök enyhíteni szerettek volna, ugyanis szogd kereskedőiket a perzsák nem engedték át bizánci területekre.¹³⁰ Ez azonban jelentős jövedelmektől zárta el a szogdokat, illetve türk urakat. Menandros megemlékezik egy, a türk fejedelem által küldött szogd követségről, mely a perzsa udvarban járva a selyemkereskedelem engedélyezéséért folyamodott Xusrō-hoz (ld. fentebb). Ezt azonban Xusrō, tanácsadói – köztük egy heftalita előkelő – tanácsára megtagadta.¹³¹ Az Ibn Miskawaih által leírt türk követség vagy a Menandros által leírt követséggel azonosítható, vagy egy hasonló – szintén a megegyezés útját kereső – másik türk követség lehetett. A szövegben leírt császár nem más mint II. Justinos, akinek követsége pedig egyértelműen azonosítható Zémarchos 569–571 között a türk fejedelmi szálláson megforduló követségével.¹³²

Ibn Miskawaih jelen szövegrészlete tehát a heftalita állam pusztulásának *terminus ante quem*-jét, adja meg, hiszen e jól (569 körülre) datálható részletben¹³³ világosan olyan helyzetet ír le a szerző, amelyek egyértelműen csak a heftaliták vereségét követően állhatott fenn. Menandros mellett tehát van még egy forrásunk melyből kétséget kizáróan megállapíthatjuk, hogy a Heftalita Birodalom feldarabolása 569-re már mindenképpen befejeződött.

Van még egy adat a *Kārnamāgi Anūširwān*ban amely kronológiai információt hordoz. Ezen adat szerint Xusrō uralkodásának 28. évében (ez 559. július 5-én kezdődött) már nem maga végezte el a lakosság állapotának rendszeres vizsgálatát, ugyanis sze-

¹²⁸ Ibn Miskawaih, ed. Teano, 198; 201; K MOSKÓ, *i. m.* III, 77–78.

¹²⁹ NÖLDEKE: *Aufsätze...*, 117; WIDENGREN, *i. m.* 69–94.; HARMATTA: „Late Bactrian...”, 401; FRYE, *The History of...*, 327.

¹³⁰ Vö.: FRYE, *The History of...*, 349; vö.: MANDELŠTAM, A. M.: „Srednyaya Aziya v VI–VII vv. n. é. „ in *Istoriya tajiksogo naroda*, Vol. 2/1, 42–46.

¹³¹ Vö.: FELFÖLDI, *i. m.* 48–49.

¹³² Menandros, ed. Blockley, 31.

¹³³ A datálást tehát nemcsak a muszlim szerző művében szereplő pontos évszám teszi lehetővé, hanem a Zémarchos-féle követség leírása, amelynek kapcsán Menandros megemlíti, hogy a bizánci követek Justinos császár uralkodásának negyedik évében, a tizenöt éves ciklus második évében (azaz 569-ben), augusztus hónapban indultak útnak: Menandros, *Exc. de Leg. Rom.* 7, Fragment 10, 2 ed. Blockley, 116.

mélyesen a hadszíntérre kellett siessen. Mivel Bizánccal ekkor már megszületett a fegyverszünet, ezért a háború csak a heftaliták ellen vezetett hadjárat lehetett. Azaz a perzsa nagykirály csapatai 559-ben (már, illetve még) harcban állottak a heftalitákkal.¹³⁴

4. Következtetések

A források elemzése után a következőket lehet megállapítani. A máig megjelent szakirodalom zöme a Heftalita Birodalom megdöntését egységes, egyszerre végrehajtott folyamatként értékelte. Ez vonatkozik azon tanulmányokra, amelyekben a heftaliták legyőzését – elsősorban a kínai források alapján – kizárólag a türkök érdemének tartották, de azokra is amelyekben a többi forráscsoport több-kevesebb figyelembevételével, a türkök, illetve a perzsák közös akciójáról írnak.¹³⁵ A forrásokból kirajzolódnó kép azonban ennél sokkal összetettebb.

Menandros műve elegendő információt szolgáltat annak megállapításához, hogy a heftaliták bukásához mindenképpen két külön katonai támadás vezetett: egy perzsa, illetve egy türk hadjárat. Nyilvánvaló, hogy a perzsa és a türk katonai akciók nem teljesen egy időben, és nem ugyanazon eredménnyel zajlottak le. A két szövetséges sereg más-más időpontban, „fáziskéséssel” támadta meg a heftalitákat, s az egyes hadjáratok befejezésének időpontja is különböző volt. Forrásaink lehetővé teszik a két hadjárat időpontjának – a szakirodalom által mindeddig el nem végzett – külön-külön való elemzését.

Menandros *Exc. de Sent.* 3-as szakaszában található leírása, melyben Silzibulos a heftaliták ellen soron következő hadjáratról tesz említést, a fenti érvek alapján 561 előttre, minden valószínűség szerint 557 és 561 közé datálható, ami egyet jelent a türk hadjárat kezdetének 557 és 561 közé datálásával. Menandros adatát megerősíti a *Pei-si*, illetve a *Csou-su* 558-ra vonatkozó információja, az utolsó heftalita követség megérkezéséről, amely időpont után – a kínai források szerint – a türkök elpusztították a heftalitákat. A követség elindulása 557-re vagy 558-ra tehető. A türk háború megindulásának *terminus post quem*-je tehát Menandros, illetve a *Pei-si* alapján az 557-es év. E források értelmében biztos állítható, hogy a türkök 557 előtt semmiképpen sem támadhatták meg a heftalitákat. Így az a vélemény, mely a heftaliták összeomlását 554-re teszi, mindenképpen elvetendő. Ezzel párhuzamosan ugyanakkor megdőlt az az elmélet is, amely a heftaliták elleni türk hadjárat kezdő időpontjaként az 563-as évet jelöli meg, hiszen a türk hadjárat már mindenképpen elindult 561 előtt.

---

¹³⁴ GRIGNASCHI, *i. m.* 220. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy önmagában ez a tény nem elegendő annak feltételezéséhez, hogy a Heftalita Birodalom bukása emiatt 559 végén, 560 elején zajlott le, úgy, ahogyan azt Grignaschi felteszi (vö.: GRIGNASCHI, *i. m.* 220).

¹³⁵ „...a perzsa-türk dinasztikus házasság egy katonai szövetséget pecsételt meg, amely a heftaliták ellen irányult s 558-ban a heftalita birodalom teljes megsemmisítéséhez vezetett.” (CZEGLÉDY: „A korai kazár...”, 117).

Menandros műve a türkök heftaliták ellen vezetett háborújának befejezésére is némiképp támpontot nyújt. Az 568 végén, 569 elején, a bizánci udvarba érkező türk követség ugyanis beszámol a heftaliták teljes legyőzéséről. A követség megérkezésének időpontjából kiindulva tehát a Heftalita Birodalom elleni türk háború 568 végére, 569 elejére már befejeződött. A hadjárat befejezésének pontos dátumát azonban nem lehet megállapítani (a türk követek ezt ugyanis nem említik), de annyi bizonyos, hogy a türk hadjárat *terminus ad quem*-je az 568-as, illetve az 569-es év. Ezt a megállapítást kiválóan támogatja Ibn Miskawaih szintén az 569-es év környékére datálható adata, mely világosan a Heftalita Birodalom bukását közvetlenül követő politikai helyzetet ábrázolja.

Menandros műve alapján a másik, a perzsák által vezetett hadjárat időpontjának meghatározása is lehetségessé vált. Menandros egyik adata, valamint Agathias, illetve Theophanés Homologétés egy-egy információja lehetővé teszi a perzsa hadjárat kezdő időpontjának meghatározását. A perzsák ugyanis mindaddig, amíg a bizánci hadsereggel harcban álltak – egy kétfrontos háború veszélye miatt – nyilvánvalóan nem kezdeményezhettek támadást a heftaliták ellen. Az idézett források alapján 557-ben azonban fegyverszüneti megállapodás jött létre a Bizánci Birodalom és a Szászánida Perzsia között, így Xusrō már ebben az évben csapatokat csoportosíthatott át a nyugati hadszíntérről, a heftaliták elleni hadműveletekhez.

Az *Exc. de Leg. Rom.* 3. passzusában található leírás, melyben a perzsa követ, Zíkh, uralkodóját dicsérve, a heftaliták legyőzéséről beszél, 561 karácsonya előttre datálható. Ez tehát a perzsa hadjárat *terminus ad quem*-je, hiszen erre az időpontra (561 karácsonyára) a perzsa hadjárat már befejeződött. Így a perzsák heftaliták elleni háborúja nagy valószínűség szerint 557 és 561 között zajlott le. Ezt a *Kārnāmaği Anūšīrwān* adata is megerősíti miszerint a perzsa haderő 559-ben hadban állt a heftalitákkal.

A muszlim szerzők, így többek között Ṭabarī alapján valószínűsíthető, hogy a perzsák valamivel előbb támadták meg a heftalitákat, mint a türkök, akik csak később (bár valószínűleg csak kis fáziskéséssel) csatlakoztak a perzsák akciójához.

Teljesen természetes, hogy az egyes források mindig annak a félnek (vagy a türköknek vagy a perzsáknak) tulajdonítják a heftaliták legyőzésének dicsőségét, ahonnan adataik, információik származnak. Menandros művében a türk követek által szállított információk hatására a tizedik fragmentumban a bizánci szerző a türköknek, míg a hatodik fragmentumban a perzsa oldalról származó információ hatására már a perzsáknak tulajdonítja a heftaliták leigázását. A *Pei-si* forrásának türk eredetét jelzi az a tény, hogy a kínai forrás sem türk-perzsa szövetségről, sem pedig perzsa hadjáratról nem tud.

A muszlim források ebben a tekintetben rendkívül eltérőek. Ṭabarī és Eutychios hangsúlyozzák a perzsák hadjáratának elsőbbségét, de megemlékeznek a türk hadjáratról is, sőt Ṭabarī utalásaiból egy, a perzsák hadjáratánál valamivel nagyobb és sikeresebb türk hadjárat képe bontakozik ki. Mas'ūdī, Ta'ālibī, illetve Dinawarī művében

már erős részrehajlást figyelhetünk meg a szászánidák irányában; Mas^cūdī és Ta^cālībī még türk hadjáratról sem tud.¹³⁶

A források alapján a következő módon rekonstruálhatjuk tehát a perzsa-türk szövetségesek támadását a Heftalita Birodalom ellen: a támadást 557 végén, 558 elején nyugatról átcsoportosított csapataikkal feltehetően a perzsák kezdeményezték. A türkök valamivel később, nagy valószínűség szerint az 558-as év folyamán (de mindenképpen 561 előtt) kapcsolódtak be a harcokba. A perzsák elérve (illetve valamelyest átlépve) az Oxus vonalát 561-ben fejezték be hadműveleteiket. A türk támadás végét – minden kétséget kizáróan – a rendelkezésre álló források alapján nem lehet meghatározni, mindenestre valamikor 568 vége, illetve 569 eleje előtt ért véget a türk katonai akció, mely elfoglalta az Oxustól északra levő heftalita területeket.¹³⁷

---

¹³⁶ KMOSKÓ, i. m. II, 113; II, 203; III, 54 stb.; KMOSKÓ M.: *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/2*, Budapest 2000, 194.

¹³⁷ Vö.: FRYE, R. N.: *The Heritage of Central Asia*, Princeton 1996, 179; vö.: ALTHEIM, F.–STIEHL, R.: „Chronologie der Kūšān und der Hephthaliten” in F. Altheim–R. Stiehl: *Geschichte Mittelasien im Altertum*, Berlin 1970, 695.

THE CHRONOLOGY OF THE DEFEAT
OF THE HEPHTHALITE EMPIRE

The aim of this paper is to analyse the date and process of the fall of the Hephthalite Empire on the basis of the Greek, Chinese and Muslim sources. The Hephthalites were defeated by the allied forces of Sassanian and Türk Empire. The events were dated to five different periods between 554 and 567 in the historical literature.

Analysing the primary sources the events can be reconstructed as follows: the attack against the Hephthalite Empire was launched by the Persian army at the end of 557 early 558. The Türks joined this campaign before 561 perhaps in 558. The Persians reaching the river Oxus (Amu Darya) finished their offensive in 561. The end of the Türk attack can not be determined exactly. It was finished before the end of 568 early 569.

VÁMBÉRY ÉS A MAGYAR–TÖRÖK ROKONSÁG

*„Az idejélmúlt elméletek nem eleve tudománytalanok
pusztán azért, mert elvetették őket.”*

(Th. S. Kuhn)

A nép és nyelv eredetét az ókortól kezdve azonosnak tartották, mivel azt tapasztalhatták, hogy a különböző népcsoportok között nyelvi vagy nyelvjárási sajátágbeli eltérések is megfigyelhetők voltak. A középkori krónikások csak a nép eredetét keresték. Először a humanisták kezdtek el a nyelvek eredetével külön is foglalkozni, de csak a történeti-összehasonlító nyelvészet kibontakozása után vált el e kettő egyértelműen egymástól. Nem volt ez másképpen Magyarországon sem. Bár mind a nép, mind a nyelv eredetét régóta vizsgálják, a különféle korai rokonítási kísérletek után a 19. század közepére jórészt már csak a török és a finnugor rokonság kérdésével foglalkoztak a kutatók.

A magyar tudomány történetében a múlt századi ugor–török háborút a történeti-összehasonlító nyelvészeti iskola első nagy próbatételeként írják le. E vitában a finnugor iskolával szemben a török eredetet valló Vámbéry alulmaradt, s módszereit dilettánsnak és tudománytalanak minősítették. És még ha a különböző tudománytörténetek szerzői tudós vitapartnernek ismerték is el, szakmai hozzáértését megkérdőjelezték. Zsirai Miklós azt írja Budenz munkásságának bemutatásakor: „[Budenz] pörére vetkőzteti Vámbéry tudománytalan, kezdetlegesen csalafinta, adatidomító nyelvhasznító módszerét.”¹ Róna-Tas András szerint Vámbéry, bár kitűnő turkológus volt, s jól ismert több török nyelvet, „nem sajátította el korának nyelvelméleti tanításait és módszereit.”² Újabban Rédei Károly értékelt az ugor–török háborút, s Róna-Tashoz hasonlóan ő is úgy vélte, hogy Vámbéry „nem volt tisztában sem a török, sem a finnugor nyelvészeti kutatásokkal és a vonatkozó szakirodalommal”, s preconcepcióval is megvádolja,³ ugyanakkor elismeri, hogy „tudományos vitapartner” volt, „tudományos módszerrel” dolgozott.⁴

¹ ZSIRAI M.: *Finnugor rokonságunk*, Budapest 1937. (Reprint: 1994) 540.

² RÓNA-TAS A.: *A nyelvrokonság*, Budapest 1978. 433.

³ Vámbéry bevezetésében valóban felvázolja célkitűzéseit: „A magyarok és török-tatárok közötti ezen rokonsági viszony előadása tehát a cél...” (VÁMBÉRY Á.: *A magyarok eredete. Ethnológiai tanulmány*, Budapest 1882). Ha ezt preconcepciónak tartjuk, akkor minden

Elsőként Pusztay János elemezte a kérdést másképpen; könyvében tárgyilagosan ismerteti a vitát,⁵ s felhívja a figyelmet arra is, hogy azt azért nehéz értékelni, mert akkor még nem tartották minden esetben helyesnek, amit mai tudásunkkal annak tartunk;⁶ például Budenz etimológiáinak sem mindegyikét fogadta el a tudomány.⁷ Vásáry István inkább a néptörténet alapján vizsgálja Vámbéry munkáit; tanulmányában kimutatja, hogy Vámbérynek több – különösen az etnogenezisre vonatkozó – megállapítása ma is helyénvaló, hogy az ugor-török háború vitáiban többször neki volt igaza, s hogy az ő és Munkácsi Bernát ötletein alapszik Gombocz Zoltán monográfiája.⁸ A szakirodalomban tehát két nézettel találkozhatunk Vámbéry értékelésekor. Az egyik szerint Vámbéry tudós dilettáns, akinek voltak ugyan nyelvészeti ismeretei, de nem volt tisztában a történeti-összehasonlító nyelvészet alapelveivel, s ezért teljesen elvetik munkásságát; a másik nézet képviselői úgy vélik, hogy árnyaltabban kellene fogalmazni, Vámbérynek téves nézetei mellett sok jó meglátása is volt.⁹

Ha a kérdésben tisztábban akarunk látni, a 19. századi nyelvtudomány eredményeit kell tüzetesebben megvizsgálni, hiszen – mint Pusztay írta – akkor még mást tartottak helyesnek, másképpen értékelték ezeket a felvetéseket. A 19. század hatvanas éveiben a magyar nyelv eredete még kérdéses, mind a finnugor, mind az altaji származtatás szóba jött, s csak az ugor-török háború során vált nyilvánvalóvá, hogy a magyar finnugor nyelv. Békés Vera részletesen elemzi a finnugor iskola térhódítását,¹⁰ s a „*Nekünk nem kell a halzsíros atyafiság!*” szállóige forrását keresve kitér a 19. századi magyar nyelvhasználatra.

Arra a felfedezésre jutott, hogy a finnugor nyelvhasználat története nem olyan egyenes vonalú Sajnovicstól Budenzig, mint ahogy az a tudománytörténetekből kitűnik. Nem igaz az a beállítás, amely szerint Sajnovics János *Demonstratió*ján és Gyarmathy Sámuel *Affinitás*án keresztül a finnugor nyelvrokonság tana töretlenül jelen van a magyar tudományban. Békés Vera remek tanulmányban mutatja ki, hogy egy tudománytörténeti mítosszal állunk szemben. Sajnovics a kínai-magyar rokonság tanát is vallotta, Gyarmathy pedig korábban a zsidóhoz hasonlította a magyar nyelvet; Reguly

---

olyan előszót, bevezetést annak tarthatunk, amely összefoglalja és megelőlegezi a mű tartalmát.

⁴ RÉDEI K.: *Őstörténetünk kérdései. A nyelvészeti dilettantizmus kritikája.* „Magyar Őstörténeti Könyvtár 11.” Budapest 1998. 60–61.

⁵ PUSZTAY J.: *Az „ugor-török háború” után. Fejezetek a magyar nyelvhasználat történetéből,* Budapest 1977, 92–107.

⁶ PUSZTAY, *i. m.* 98.

⁷ PUSZTAY, *i. m.* 107.

⁸ VÁSÁRY I.: „Vámbéry és a magyar őstörténet” in *Vámbéry Ármin emlékezete, „Keleti Értekezések 2.”* Budapest 1986. 19–25., 22.

⁹ Vámbéry nyelvészeti meglátásait érdemes lenne újra megvizsgálni; a nagyszámú szöveggyűjtése mellett ugyanis van néhány olyan megállapítása, amely nem vethető el (pl. a kabarok nyelvéről, a magyar-török igei kölcsönzésről).

¹⁰ BEKES V.: *A hiányzó paradigma,* Debrecen 1997. 174–205.

Antal gyűjtőútjáról megtérve akadémiai székfoglalóját a dzsungárok és magyarok rokonságáról tartotta. S mint az az ugor-török háború íásaiból kiderül, eredetileg Budenz és Hunfalvy is a magyar-török rokonságot tartotta közelebbinek, s érveik győzték meg végül Vámbéryt, aki először magyar-ugor párti volt.¹¹

Elemzésében Békés Vera rámutat továbbá arra, hogy a nyelvhasznításban a 19. század második felében paradigmaváltás történt, a korábbi elméletek ugyanis még más alapelveket követve vetették össze a magyart különböző nyelvekkel. Ezzel szemben „az 'ugor-török háború' volt a pozitívizmus alapján álló nyelvészek első *paradigmán belüli* vitája”,¹² mivel ugyanazokat a tényeket értelmezve vitakoztak. E vita során tisztázódott a nyelv- és a vérrokonság terminus jelentése, s Budenz választotta el a kettőt a nyelvcsere lehetőségével. Ez a vita a nyelvrokonságról már a szó mai értelmében folyt; a rokonság ugyanis Darwin és a nyelvcsalád-elméletet kidolgozó Schleicher előtt mást jelentett. A korábbi nyelvhasznító kísérletek rokonság fogalma nem azonos ezzel, a rokonság ott még nem származásbeli rokonságot jelentett. „A nyelvtudományi 'affinitás' – az 'atyafiság' – a rokonságot valamiféle hasonlóságnak, 'szellemi rokonság' alapján nyugvó belső alkati egyezésnek tekinti, elsősorban *tipológiai* értelemben. A hangsúly a *közös* ('rokon') vonásokon, nem pedig a közös *származáson* van.” A két fogalmat Schleicher választja szét, Magyarországon azonban a szétválasztás az 1880-as évekig nem történt meg.¹³ A paradigmaváltás tehát – a rokonság-fogalom régi és új jelentése közötti választóvonal – a korábbi rokonítási kísérletek és az ugor-török háborút elindító Vámbéry között történt, s Békés Vera szerint az ugor-török háború már a történeti-összehasonlító nyelvészetben belüli vita volt.

Dobrovits Mihály abban a cikkében vetette föl,¹⁴ hogy itt mégsem paradigmán belüli, hanem paradigmák közötti vitáról van szó, amelyben Vámbéry politikai pályafutását mutatja be. Ír arról is, miért utasította el a magyar tudományos közösség Vámbéry munkásságát. Vámbéry „egy, már megbukott tudományos paradigmát képviselt”, Budenz és társai pedig modern összehasonlító nyelvészetet műveltek. A kölcsönös megértést nehezítette az, hogy „egymástól gyökeresen eltérő ismeretek és tapasztalatok alapján próbáltak szakmai vitát folytatni”.¹⁵ A cikkből azonban nem derül ki, hogy Dobrovits milyen két paradigmára gondolt.¹⁶

Békés Vera könyvéről írott ismertetőjében Sándor Klára fölveti,¹⁷ hogy Vámbéry és Budenz nem azonos paradigmához tartoztak; szerinte Vámbéry inkább a régi,

---

¹¹ BEKES, *i. m.* 183–191.

¹² BEKES, *i. m.* 195.

¹³ BEKES, *i. m.* 197–199.

¹⁴ DOBROVITS M.: „Vámbéryval 2000-ben”, 2000. 1999/3, 49–61.

¹⁵ DOBROVITS, *i. m.* 58.

¹⁶ Dobrovits Mihály utólagos közlése szerint ez azt jelenti, hogy a „kultúrantropológus” Vámbéry jól képzett nyelvészekkel vitakozott.

¹⁷ SANDOR K.: „A megtalált paradigma – avagy mire jó a tudománytörténet”, *Magyar Filozófiai Szemle* 43 (1999), 595–606.

eltűnőfélben lévő paradigmát képviseli, „nyelvrokonság-értelmezése nem tisztán a nyelvek genetikus kapcsolataira, hanem az 'affinitás'-elvre is épül.”¹⁸

Ez utóbbi nézetet erősíti véleményem szerint a vita természetrajza; ha egybevetjük ezt azzal, amit Thomas S. Kuhn a rivális paradigmák között zajló vitákról írt,¹⁹ meglepő hasonlóságokat tapasztalunk. Kuhn szerint az egymást követő paradigmák összeegyeztethetetlenek, mivel más viszonyrendszerben látják a világot. S mivel mások a problémáik, a kérdésfeltevéseik, mások a megoldásaik is, az eltérő paradigmákat képviselő tudósok „a süketek párbeszédét folytatják”, amikor a paradigmáikat egymáshoz mérik.²⁰ A paradigmák közötti vita nem lehet logikailag vagy matematikailag kényszerítő erejű, a különböző paradigmához tartozó tudósok inkább a másik meggyőzésére törekednek; bizonyítás helyett az érvek „az egyén gyakorlati vagy esztétikai érzékére hatnak; ezek szerint az új elmélet 'takarosabb', 'találób' vagy 'egyszerűbb', mint a régi.”²¹ Ha a vitapartnerek továbbra sem értenek egyet a megoldásban, s visszagöngyölitik a vitát, előbb-utóbb rájönnek, hogy másképpen vélekednek bizonyos szabályok alkalmazásáról. Ekkor a vita a szabályok és előfeltevések körül zajlik, s eszköze csak a meggyőzés lehet.²² A paradigmák közötti vita a bennük résztvevők szóhasználatára miatt nem könnyen ismerhető fel. Kuhn úgy véli, hogy az új paradigma, mivel a régiekből születik, megtartja a korábbi terminusok, elnevezések jelentős részét, de más értelemben használja azokat;²³ ez azután oda vezet, hogy a vitázó felek félreértik egymást.²⁴

Az itt felvázolt modell Vámbéry és a finnugor iskola (Budenz, Hunfalvy, Szinnyei) közötti vitára is alkalmazható. Az alaptézis az, hogy az azonos paradigmához tartozó kutatók ugyanazt vizsgálják, ugyanazt a szabályrendszert követik, s ha különböző eredményre jutnak, eredményeiket összevetik a valósággal, ellenőrzik gondolatmenetük helyességét, és ezek után eldönthető, melyiküknek van igaza.²⁵ Az ugor-török háború résztvevői már az alapkérdéseket illetően is szemben állnak, nevezetesen: melyik népcsoport viselte a magyar nevet. Az ellentétre már Vámbéry rámutatott: „Hunfalvy a magyarokat finn-ugor néptörzsnek tartja, mely az ugor népek területének déli és délkeleti csúcsán a törökök közvetlen szomszédságában lakott és az ezekkel való hosszas és benső érintkezés következtében a török befolyás praegnans nyomait viseli magán, holott én éppen megfordítva, a magyarokban török néptörzset látok, mely a török-tatár

---

¹⁸ SÁNDOR, *i. m.* 606. 6. jz.

¹⁹ KUHN, Th. S.: *A tudományos forradalmak szerkezete*, Budapest 1984.

²⁰ KUHN, *i. m.* 152.

²¹ KUHN, *i. m.* 207.

²² KUHN, *i. m.* 263.

²³ A világ elemei más viszonyban állnak egymással, s az elemek másként is viselkednek. Kuhn egyik példája a kopernikuszi fordulat: korábban a Holdat bolygónak tartották, attól kezdve pedig holdnak. A Hold ugyanaz maradt, de tulajdonságai megváltoztak (KUHN, *i. m.* 157–158).

²⁴ KUHN, *i. m.* 199–200.

²⁵ KUHN, *i. m.* 30.

népelem éjszaki és éjszakkéleti határain az ott egymással határos ugor népek területének érintkező pontjain levő őrszemkép lakott és ugyanabból az okból, melyet Hunfalvy föltesz, az ugorokkal való érintkezés mélyre ható nyomait mutatja.”²⁶ A magyar népnév etimológiáján kívül nincs semmilyen biztos kritérium arra, hogy a magyar névű népesség beszélte a finnugor nyelvet – mondja az egyik oldal, Vámbéry ellenben török etimológiát ad rá.²⁷ Mindketten ugyanazt a népcsoportot vizsgálják, de egészen más nézőpontból. Kuhn az ilyen helyzetekre az alaklélektanból ismeretes kacsá-nyúl képet említi analógiaként. Nem mondhatjuk, hogy csak az egyik igaz, és a másik téved, s azt sem, hogy van átmenet a kétféle látásmód között: vagy kacsát látunk, vagy nyulat.²⁸ Ez az eltérés azonban legfeljebb arra utal, hogy Vámbéry másik paradigmához tartozik, de nem köti őt a megelőző nyelvrokonító tudósokhoz.

Vámbérynak a régi paradigmához kötődését 1869-es munkája mutatja.²⁹ Nyelvészeti érvelésében a rokonság abban az értelemben is szerepel, ahogy Békés Vera szerint a történeti-összehasonlító iskola uralomra jutása előtt éltek vele: hasonlóság. A magyar nyelvet Vámbéry először finnugornak tartja, amelyre a török nyelvek hatottak: „És mégis ki a magyar és finn-ugor nyelvek közti viszonyt némi figyelemre méltatja, meg fog győződni, hogy a török-tatár nyelvekkel rokonság csak *második foku*, és hogy a magyar *első fokon* csak a finn-ugor nyelvekkel, még pedig a vogul nyelvvel áll közelebbi rokonságban.”³⁰ Ezért a magyart „közvetítő” nyelvnek tartja, amely mind a két nyelvcsoporthal rokon. A magyart a finn-ugor nyelvekkel az alanyi és tárgyias ragozás megléte, a számnevek, testrésznevek egyezései és bizonyos szókezdő hangok (*p, l, n, r, v*), míg a török nyelvekkel a szókincs rokonítja.³¹ Az idézett mondat azonnal világossá válik, ha a rokonságot itt 'affinitas'-ként értelmezzük. Csak így nyernek értelmet Vámbérynak más mondatai is: „Nem kevésbé meglepőleg hasonlítanak egymáshoz a vérrokonság különböző fokainak [török és magyar] elnevezései, mire nézve azonban meg kell jegyeznünk, hogy az e téren való hasonlóság, névszerint a mi a nemi különbséget illeti, a magyar s a vogul között sokkal nagyobb.”³² Ezután hármas egybevetések következnek, azaz a magyar szavakat a vogulhoz és a törökhöz is hasonlíttja, ami az új összehasonlító módszer szerint helytelen. Más helyen pedig úgy foglal állást, hogy „A magyar nyelv eredetében ugor, de a nemzet későbbi érintkezése és történeti átalakulásánál fogva egyformán ugor és török jellemű.”³³

---

²⁶ VÁMBÉRY: *A magyarok eredete*, 419.

²⁷ VÁMBÉRY, *A magyarok eredete*, 205.

²⁸ KUHN, *i. m.* 154.

²⁹ VÁMBÉRY Á.: „Magyar és török-tatár szóegyezések”, *Nyelvtudományi Közlemények* 8 (1869), 109–189.

³⁰ VÁMBÉRY, „Magyar és török-tatár...”, 114.

³¹ VÁMBÉRY, „Magyar és török-tatár...”, 116–118.

³² VÁMBÉRY, „Magyar és török-tatár...”, 119.

³³ VÁMBÉRY, „Magyar és török-tatár...”, 120.

Budenz válaszában³⁴ elsősorban módszertani kifogásokat említ;³⁵ számon kéri a szabályos hangmegfeleléseket, s mindazokat a módszereket, amelyeket a rendszeres nyelvhasználatban éppen abban az időben dolgoztak ki. Kitér a rokonság mibenlétére, s rámutat arra, hogy a rokon nyelvek azok, amelyek egy közös alapnyelvből erednek, s ebből származnak az ilyen nyelvek anyagi egyezései.³⁶ A kuhni meghatározás szerint azonos paradigmához tartozó tudósok azonos szabályok szerint dolgoznak, márpedig itt a vita a szabályokról, alapvető definíciókról folyik.

Több mint egy évtizeddel később jelent meg Vámbéry könyve, *A magyarság eredete*, amelyet alcímében a szerző „ethnológiai tanulmány”-ként határoz meg.³⁷ Ebben különválasztja a nép és a nyelv eredetét, s azokat külön-külön vizsgálva jut arra a következtetésre, hogy az etnikum török, nyelve azonban keverék nyelv.³⁸ Az etnikum eredetének kérdése látszik egyszerűbbnek. A fentebb említett alapállásból indulva úgy véli, hogy amikor egy ugor és egy török nyelvű népcsoport összeolvadt, akkor a török viselte a magyar nevet.³⁹

A forrásokat elemezve azt tapasztalja, hogy a honfoglaló magyarokat azokban ugyanúgy ábrázolják, mint bármilyen más török nyelvű népet. Szó szerint értelmezi az arab források tudósítását, hogy a magyar török fajú nép,⁴⁰ a bizánciakat, amelyek a magyarokat türköknek nevezik;⁴¹ szerinte a személynevek török eredetűek, s viselőik is azok;⁴² a hadviselés, az életmód a saját korabeli török nyelvű népekre jellemző;⁴³ a mondákat „keleti szellem” hatja át;⁴⁴ sőt olyan általános tulajdonságokat is felsorol, mint a vitézség, a harciasság.⁴⁵

---

³⁴ BUDENZ J.: „Jelentés Vámbéry Á. magyar–török szóegyezéseiről”, *Nyelvtudományi Közlemények* 10 (1871), 67–135.

³⁵ Mégpedig azt, hogy a többváltozatú töveknél mindegyikre tekintettel kell lenni, hogy az alapjelentés a mérvadó, s hogy Vámbéry a szavakon és a jelentésen is ferdít, ha szükség van rá.

³⁶ BUDENZ, „Jelentés...”, 68–72.

³⁷ VÁMBÉRY, *A magyarok eredete*.

³⁸ VÁMBÉRY, *A magyarok eredete*, 230. Hunfalvynak írott válaszában újra, részletesen kifejti, hogy a néptörténet nem azonos a nyelv történetével (VÁMBÉRY Á.: *A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet I. Válaszom Hunfalvy Pál bírálati megjegyzéseire*, „Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből 11.” Budapest 1884, 7).

³⁹ Több helyen is: pl. VÁMBÉRY, *A magyarok eredete*, 205.

⁴⁰ VÁMBÉRY, *A magyarok eredete*, 137.

⁴¹ VÁMBÉRY, *A magyarok eredete*, 144.

⁴² VÁMBÉRY, *A magyarok eredete*, 158.

⁴³ VÁMBÉRY, *A magyarok eredete*, 162.

⁴⁴ VÁMBÉRY, *A magyarok eredete*, 169.

⁴⁵ VÁMBÉRY, *A magyarok eredete*, 209.

Kritikusai⁴⁶ a felsorolt érveit úgy bírálják, hogy nem a tényanyagot, hanem a módszeret, a bizonyító anyagából levont következtetéseit vitatják. Hunfalvy⁴⁷ csak azt tagadja, hogy a türk név meghatározza a magyarok „nemzetiségét”, egyébként egyetért azzal, hogy az gyűjtőnév, s nem a magyarok saját neve.⁴⁸ Szerinte a tulajdonnevek sem az eredetről, hanem a későbbi idegen hatásokról tanúskodnak;⁴⁹ kijelenti továbbá, hogy az életmódot az adott terület éghajlata befolyásolja, s nem azé, ahol az a nép kialakult.⁵⁰ Szinnyei⁵¹ is óv a tulajdonnevek etimologizálásától, s hozzáteszi, hogy a nevek – különösen az előkelőké – gyakran „kölcsonvételek.”⁵²

Abban teljes tehát az egyetértés, hogy a forrásokban a honfoglaló magyarság úgy jelenik meg, mint egy korabeli török nyelvű nép, de míg Vámbéry ebből az etnikai eredetre következtet, bírálói elválasztják a hasonlóságot az eredettől, és a nyelvet a szokásoktól. A *rokonság* szó régi jelentésébe belefér az, amit Vámbéry mond, azaz ami rokon, ami hasonló. Ugyanakkor az új jelentésében is használja a rokonságot: az rokon, ami azonos eredetű, hiszen vizsgálatának tárgya „azon genetikai viszony is, mely a magyarság és a török-tatárság között fennáll.”⁵³ Bírálói ezzel szemben a *rokonság* szót kizárólag új jelentésében használták, és azt vallották, hogy a hasonlóság lehet későbbi érintkezés eredménye is. Hunfalvy képviseli a másik végletet, aki azt írja, hogy mind a nép, mind a nyelv finnugor eredetű. E nézetnek gyengéire már Vámbéry rámutatott.⁵⁴

Vámbéry nem kizárólag a régi jelentésében használja a rokonság terminust. A keveréknyelvet két nyelv összeolvadásából is eredezteti, mint ahogyan két különböző etnikum összeolvadásából származtatja Vámbéry a magyar népet is. Ahogyan Vámbéry elképzeli ezt a nyelvet, és amilyen érveket felsorol e tétel bizonyítására, az a nyelvrokonság mai értelmezésébe nem fér bele. Ha azonban a rokonságot 'affinitas'-nak, szellemi, hasonlóságon alapuló rokonságként értelmezzük, Vámbéry homályosnak tűnő mondatai értelmet nyernek. Nem értette meg Budenz sem Vámbéryt, amikor az ellen tiltakozott, hogy egy nyelv nem lehet különböző nyelvekkel is rokon; s nem értette meg ezeket a részeket Hunfalvy sem. Máskülönb en nem tenne fel olyan kérdéseket, mint például

---

⁴⁶ A vitát jónak láttam leszűkíteni, s csak Budenz, Hunfalvy és Szinnyei munkáit figyelembe venni; a vita többi résztvevője az ő érvelésükhöz lényegesen újabbakkal nem járul hozzá.

⁴⁷ HUNFALVY P.: *Ugor vagy török-tatár eredetű-e a magyar nemzet?* „Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből 9.” Budapest 1883.

⁴⁸ HUNFALVY, *Ugor vagy török-tatár*, 8.

⁴⁹ HUNFALVY, *Ugor vagy török-tatár*, 35.

⁵⁰ HUNFALVY, *Ugor vagy török-tatár*, 9.

⁵¹ SZINNYEI J.: „A magyarok eredete, ethnológiai tanulmány, írta Vámbéry Ármin”, *Egyetemes Philológiai Közöny* 7 (1883), 61–80, 200–245.

⁵² SZINNYEI, „A magyarok eredete” 70.

⁵³ VÁMBÉRY, *A magyarok eredete*, 1.

⁵⁴ VÁMBÉRY Á.: *A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet I. Válaszom Hunfalvy Pál bírálati megjegyzéseire*, id. 7–8.

dául: ha Vámbéry szerint a magyar vegyüléknyelv, hogyan lehet ugyanakkor egyszerre török-tatár is.⁵⁵

Vámbérynak azok az érvei, amelyeket a nyelvrokonság bizonyítására hozott fel, túlnyomórészt hasonlóságon alapulnak; amikor bírálói szemére vetik, hogy nem a szabályos hangmegfelelések, a hangváltozások elveit alkalmazza, akkor utólag jónéhány olyan szabályos megfeleltetést idéz, amelyeknek egy része azóta beigazolódott. Pedig egyeztetéseiben saját korabeli magyar és török példákat feleltet meg egymásnak, s a szavak és a jelentések hasonlóságát veszi alapul.⁵⁶ Ez az összevetés az ő elmélete szerint lehetséges, az új nyelvhasznító módszereknek azonban nem felel meg. A finnugor iskola képviselőinek éppen ez az egyik legfőbb kifogásuk;⁵⁷ Vámbéry azonban helyesen mutat rá arra, hogy olyan elveket kérnek számon rajta, amelyeket korábban ők maguk sem vallottak, hiszen csak újabban dolgozták ki azokat.⁵⁸

Csak az affinitás révén érthetjük meg Vámbéryt, amikor arról beszél, hogy a hangállomány a finnugor nyelvekkel, a magánhangzó harmónia a török nyelvekkel rokonítja a magyart. A törökben nincs szókezdő mássalhangzó-torlódás, a mordvinban Budenz szerint van.⁵⁹ A szókincset könyve végén a török nyelvekkel rokonítja, ugyanakkor azt is megjegyzi, hogy a szókészlet és az alaktan a vogulhoz és az osztjákhoz áll közel.⁶⁰ Összefoglalásképpen azt írja: „Olyan nyelvvel van dolgunk, a mely egyrésztől a finnugor, más részről pedig a török-tatár nyelvjárások felé hajlik, de szigorúan véve mind a két főcsoport kiegészítő részeül tekintendő szorosabb rokonsági fok szempontjából sem az egyik, sem a másik csoporthoz nem sorolható... azért tartjuk mi a magyar nyelvet mind a két csoporthoz tartozónak, következőleg vegyes nyelvnek.”⁶¹

Mindezek alapján úgy vélem, Vámbéry nép- és nyelvrokonítása inkább a régi paradigmához tartozik; ha a rokonságot 'affinitás' értelemben használjuk, és úgy olvassuk Vámbéry szövegeit, érthetővé lesz, hogyan tudja egyszerre kétfelé is rokonítani a magyar nyelvet. A rokonságot mindkét jelentésében használja, de ez azért nem tűnik fel nagyon, mert két hasonló nép összeolvadásából származtatja a magyarságot és a magyar nyelvet is. Ezt erősítheti az is, amit Kuhn a paradigmák közötti vitákról mond. Az eltérő paradigmához tartozó tudósok csak egymás megtérésétől várhatják a megoldást.

⁵⁵ HUNFALVY, *Ugor vagy török-tatár*, 15.

⁵⁶ VÁMBÉRY, *A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet I. Válaszom Hunfalvy Pál birálati megjegyzéseire*, id. 27.

⁵⁷ Egy hangnak különböző török hangok felelnek meg, alakváltozatokat hoz létre, a másodlagos jelentést fő jelentésnek teszi meg stb. (BUDENZ J.: 1883–1884. „Felelet. Nyelvészeti észrevételek Vámbéry Ármin *A magyarok eredete* cz. munkájára”, *Nyelvtudományi Közlemények* 17, 412–484. 18, 1–34; HUNFALVY, *Ugor vagy török-tatár*, 17–21; SZINNYEI, *A magyarok eredete*, 235.)

⁵⁸ VÁMBÉRY Á.: *A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet II. Válasz Budenz József birálati megjegyzéseire*, „Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből 12.” Budapest 1885, 10.

⁵⁹ VÁMBÉRY, *A magyarok eredete*, 228–229.

⁶⁰ VÁMBÉRY, *A magyarok eredete*, 221.

⁶¹ VÁMBÉRY, *A magyarok eredete*, 230.

Ahhoz, hogy valaki egy új paradigmához csatlakozzon, mindenekelőtt hit kell, hinni kell abban, hogy az új paradigma alkalmasabb a problémák megoldására.⁶² Vámbéry tipikusan úgy viselkedik, ahogyan azt a régi, letűnőben lévő paradigmát képviselő tudóstól várjuk. Jól látszik ez válaszaiban; nem racionális érveléssel utasítja el az új paradigmát, egyszerűen nem hisz Budenz rekonstrukciós módszerében,⁶³ szerinte Budenz bűvészmódszerrel dolgozik,⁶⁴ téves tanokat és elveket vall.⁶⁵ Aki pedig nem hisz az új paradigmában, annak minden érvelés hiábavaló.

Thomas S. Kuhn szerint akkor lesz újra egységes egy tudományos közösség, ha minden tudós csatlakozik az új paradigmához. Néhányan életük végéig ragaszkodnak nézeteikhez, de egy idő után az ilyen tudósok meghalnak. Az új paradigma tagjai pedig újírják a kézikönyveket, s úgy állítják be a régi korok tudósait, mintha azok az új módszerekkel dolgoztak volna ugyanezekben a problémákon.⁶⁶

A fentebb tárgyalt vitában végleg eldőlt, hogy a magyar nyelv finnugor eredetű, nyitva maradt viszont az a kérdés, milyen eredetű a magyar nép. Vámbérynak az a nézete, hogy a magyar keveréknép, azóta több történésznél is felbukkant. Zichy István sok mindenben Vámbéry nyomdokain halad, de ő már nem utasítja el a magyar nyelv finnugor eredetét, hanem úgy véli, a magyar olyan török nép, amely rátelepedett egy finnugor népre, és nyelvcserevel jutott mai nyelvéhez.⁶⁷ Németh Gyula is hasonlóképpen képzel el a magyar nép kialakulását Baskíriában; szerinte ott egy finnugor és egy török nyelvű nép olvadt össze, csakhogy nála már a magyar a finnugor nyelvű csoport nyelve.⁶⁸ Vámbéry elképzelései részben tehát tovább éltek a későbbi őstörténeti elképzelésekben, annak ellenére, hogy nézeteit egészében elvetették.

---

⁶² KUHN, *i. m.* 210.

⁶³ VÁMBÉRY, *A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet II. Válasz Budenz József bírálati megjegyzéseire*, id. 34.

⁶⁴ VÁMBÉRY, *uo.* 55.

⁶⁵ VÁMBÉRY, *uo.* 63.

⁶⁶ KUHN, *i. m.* 189.

⁶⁷ ZICHY I.: *Magyar őstörténet*, Budapest 1939.

⁶⁸ NÉMETH Gy.: *A honfoglaló magyarság kialakulása, 2., bővített és átdolgozott kiadás, közzéteszi Berta Á.* Budapest 1991. 182.

VÁMBÉRY UND DIE UNGARISCH-TÜRKISCHEN VERWANDSCHAFT

Im zweiten Hälfte des 19. Jahrhundert gibt es eine Discussion über den Ursprung der ungarischen Sprache zwischen Vámbéry und Budenz und Hunfalvy. Vámbéry stellte, dass das Ungarische mit der türkischen Sprache verwandt ist. Die Discussion ging mit Vámbérys Niederlage. Danach wird in der Wissenschaftsgeschichten Vámbéry als einen Dilettant vorgestellt.

Békés Vera wies darauf hin, dass es am Ende der 19. Jahrhundert in die Sprachwissenschaft eine Paradigmwechsel war. Seit damals wissen wir, dass der Ursprung der Sprache und des Volkes verschieden sein kann. Die oben genannte Discussion und die Paradigmwechsel geschieht in derselben Zeit, aber unabhängig voneinander.

Das Term *Verwandschaft* hatte früher die Bedeutung: Ähnlichkeit (lat. Affinitas). Nach der Paradigmwechsel bedeutete aber das Wort *Verwandschaft*: die zwei Sache hat gleicher/derselben Ursprung.

In diesen Artikel ich versuche zu beweisen, dass Vámbéry das Wort *Verwandschaft* in beide Bedeutung nutzte. Deshalb konnten seine Gegner ihn nicht verstehen. Die ungarische Sprache und das ungarischen Volks kann der türkischen Sprache und dem türkischen Volk ähnlich, also verwandt sein.

AZ EURÁZSIAI STEPPE NOMÁDJAI ÉS A KÖZEL-KELET BEDUINJAI

Az eurázsiai steppe nomádjai és a Közel-Kelet beduinjai a középkorban hatalmas birodalmakat hoztak létre. Az arabok között született meg a harmadik világvallás, az iszlám, és a 7–8. század folyamán az Arab-félszigetről kiindulva birtokba vették a Közel-Kelet és Észak-Afrika legnagyobb részét. Az így létrejött új politikai alakulat, a kalifátus, egy új civilizáció születését jelentette, amely az Aral-tótól Andalúziáig terjedt. Ezáltal megszűnt a Mediterráneum egysége, és az iszlám egy politikai rendszerbe fogta Földközi-tenger déli részét Perzsiával.¹ Eurázsia iráni, török és mongol nyelvű nomádjai szintén nagy kiterjedésű birodalmakat kovácsoltak egybe. A 6–8. században a Türk Birodalom a Mandzsúriától a Krímig húzódó steppeövre terjesztette ki a hatalmát. Ezt követően az ujgúrok a belső-ázsiai, míg a kazárok a kelet-európai pusztákat tartották kézben. A 13. században pedig a mongol nyelvű törzsek szervezték meg a világtörténelem legnagyobb politikai egységét, Dzsingisz-kán és utódai mongol világbirodalmát, amely magába foglalta Kínát, Perzsiát és Kelet-Európát.² Eurázsia nomádjai azonban nem hoztak létre önálló civilizációt. Ez leginkább vallási téren szembeötlő, ugyanis míg az arabok egy új világvallást és a hozzá kapcsolódó sajátos civilizációt alkottak, a steppe nomádjai általában megőrizték samanisztikus világképüket. A birodalomalakulás nyomán kialakult egy minta, amely Tengri-kultusz néven ismert, és a központi ha-

---

¹ A középkori iszlámra vonatkozó átfogó jellegű munkák: CAHEN, CL.: *Az iszlám a kezdetektől az Oszmán Birodalom létrejöttéig*, Budapest 1989; NAGEL, T.: *Die islamische Welt*, München 1998; *The Cambridge History of Islam*, Vol. I/A, ed. P. M. Holt, A. K. S. Lambton, B. Lewis, Cambridge etc. 1970; LAPIDUS, I. M.: *A History of Islamic Societies*, Cambridge 1988. Az iszlám kialakulásáról Simon Róbert több tanulmányt is publikált: SIMON R.: *A mekkai kereskedelem kialakulása és jellege*, Budapest 1975; SIMON, R.: *Meccan Trade and Islam. Problems of Origin and Structure*, Budapest 1989; SIMON R.: *A Korán világa*, Budapest 1987, 421–457.

² A középkori Belső-Ázsia történetére: VÁSÁRY I.: *A régi Belső-Ázsia története*, „Magyar Östörténeti Könyvtár 7.” Szeged 1993; VÁSÁRY I.: *Az Arany Horda*, Budapest 1986; GOLDEN, P. B.: *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, Wiesbaden 1992; *The Cambridge History of Early Inner Asia*, ed. by D. Sinor, Cambridge 1990; *History of Civilizations of Central Asia. Volume III: The crossroads of civilizations A. D. 250 to 750*, ed.: B. A. Litvinsky, co-editors: Zhang Guang-da and R. Shabani Saghbadi, Paris 1996; *Volume IV: The age of achievement: A. D. 750 to the end of the fifteenth century. Part one: The historical, social and economic setting*, ed. M. S. Asimov and C. E. Bosworth, Paris 1998.

talom ideológiai alapját képezte.³ A birodalom konszolidációjával általában együtt járt az is, hogy átvették a szomszédos civilizációk nagy vallásait. Az ujúrok a manicheizmust, a kazárok a zsidó vallást, a mongolok az iszlámot és buddhizmust kölcsönözték.⁴ Ugyanakkor az is figyelmet érdemel, hogy a leírások szerint mind a beduinok, mind a steppei nomádok vallási tekintetben meglehetősen közömbösek. Goldziher Ignác egyik korai tanulmánya óta közhely, hogy a beduinok az iszlám valláshoz való kötődése nem hasonlítható a városok lakosságáéhoz.⁵ A mongolok esetében Dzsingisz-kán híres törvénykönyvében, a *dzsaszakban* kikötötte, hogy a vallásokat és vezetőit tartsák tiszteletben, de egyiket se részesítsék előnyben a másik ellenében.⁶ A mongolok emellett adómentességet biztosítottak a nagyobb vallások képviselőinek illetve egyházainak.⁷ Ezzel gyakorlatilag uralmuk ideológiai bázisát biztosították, és ezzel az eszközzel a leigázott közösségek megbékélését is elősegítették.

Ez a tanulmány arra kérdésre keresi a választ, hogy miért született meg az araboknál egy világvallás a maga összes következményével, míg a belső-ázsiai nomádoknál ez miért nem következett be. Ezt a kérdést tette fel Khazanov is, amikor Dzsingisz-kán és Mohamed történeti szerepének összehasonlítására vállalkozott. Szerinte az arab és mongol hódítás belső társadalmi válság leküzdéséből adódott, amikor a külső politikai tényezők kedvezően alakultak. A társadalmi krízis elsősorban ökológiai, gazdasági és társadalmi, de nem ideológiai szinten jelentkezett. Világvallás sohasem a beduinok vagy a nomádok műve, hanem a letelepülteké. Ez azzal magyarázható, hogy az előb-

---

³ A belső-ázsiai nomádok *Tengri*-kultuszára: ROUX, J. P.: *La religion des Turcs et des Mongols*, Paris 1984, 110–124. A samanisztikus világkép és a Tengri-kultusz eltérő jellegére: URAY-KÖHALMI, K.: „Böge und beki: Schamanentum und Ahnenkult bei den früheren Mongolen” in *Varia Eurasistica. Festschrift für Professor András Róna-Tas*, Szeged 1991, 229–238.

⁴ Khazanov a belső-ázsiai nomádok vallási áttérésének a következő általános vonásait állapította meg: 1. A nomádoknál nincs meg a „Nagy tradíció”, amely egy világvallás kulturális hátterét adhatná; 2. Az eurázsiai steppén különböző vallások terjedtek el, szemben az iszlámmal, amely a kalifátus révén egy egységes kultúrát hozott létre; 3. A nomádok áttérését világi megfontolások motiválták, amit az bizonyít, hogy az új vallást a nomád előkelő réteg vette fel először; 4. A nomád áttérésben a külső tényezők hatása meghatározó, amelyeket a szomszédos földművés civilizációhoz fűződő politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatok mozgatnak. KHAZANOV, A. M.: „The Spread of World Religions in Medieval Nomadic Societies of the Eurasian Steppes”, in *Nomadic Diplomacy, Destruction and Religion from Pacific to the Adriatic*, ed. M. Gervers, W. Schlepp, „Toronto Studies in Central and Inner Asia. 1.”, Toronto 1994, 11–33.

⁵ Már Goldziher eloszlatta azt a tévhitet, hogy a beduinok játszották volna az iszlám kialakulásában a döntő szerepet: GOLDZIHÉR I.: „Nomadizmus és földművelés” (1876), in *Az iszlám kultúrája*, Budapest 1981, I, 57. Vö. NAGEL, i. m., 25–26.

⁶ K. LECH: *Das mongolische Weltreich. Al-Umarî's Darstellung der mongolischen Reiche in seinem Werk Masâlik al-Absâr fi Mamâlik al-Amsâr*, Wiesbaden 1968, 95, 96.

⁷ J. GISSAUF: *Die Mongolengeschichte des Johannes von Piano Carpine*, Graz, 1995, 136–137, 371. jz.

biek szemléletében a világi és túlvilági szféra között nincs éles kontraszt, és társadalmilag sokkal homogénebbek, és belső konfliktusaik nem teremtenek kedvező ideológiai és pszichológiai hátteret egy világvallás születéséhez.⁸

Az iszlám és a kalifátus születése egy bonyolult történelmi folyamat eredménye. Az Arab-félsziget két alapvető földrajzi zónára osztható: az esőben gazdag déli területekre, ahol öntözéses földművelésre épülve városállamok jöttek létre, és a száraz belső sivatagokra, ahol a beduinok és a zömében belőlük kialakuló letelepült oázislakók éltek szoros szimbiózisban. Ez a kettősség képezi az arab nyelvű törzsek történetének legfőbb sajátosságát. Ugyanannak a népességnek két különböző életmódot élő csoportja közötti viszony adja a történelmi lehetőséget a felemelkedésre.⁹ Az Arab-félszigetet északról a Termékeny Félhold határolja. Ez hagyományosan az a civilizációs övezet, amelybe beletartozik Mezopotámia, Szíria és Palesztína.¹⁰ Az iszlám előtti Arábiában a déli területnek, Jemennek meghatározó szerepe volt egy új kereskedelmi út kialakulásában. India és Kelet-Afrika termékei először Dél-Arábiába jutottak el, majd onnan az Arab-félsziget belsején át a Termékeny Félhold központjaiba. A fellendülő kereskedelem megváltoztatta a sivatag lakóinak életét. A beduinok a karavánok fegyveres kísérői és útikalauzai lettek, a kereskedelmi út menti oázisok pedig megállóhelyekké, majd karavánvárosokká alakultak át. Az így létrejött városokban a kereskedő réteg fokozatosan megerősödött.¹¹ Ez a városi kereskedő közösség szervezte és irányította a 6–7. század folyamán az új politikai hatalom felemelkedését, amely az iszlám civilizáció alapját szolgáltatta. Az Arab-félszigeten az oázisokból kinövő városok lakosságának többsége beduinokból verbuválódott. A sivatagon áthaladó kereskedelmi utat Jemen tartotta kézben a Kinda törzsszövetség segítségével. 525-ben az etióp hódítás következtében Jemen elvesztette a függetlenségét és ezáltal ott bizánci befolyás érvényesült. A perzsa Szászánidák 572-ben elfoglalták Jement.¹² Az Arábián áthaladó karavánút fokozatosan Mekka kezébe került, ahová a Qurayš törzs telepedett be. Mekka a kereskedelmi út egyik megállóhelye volt, és mint Szent Város központi helyet foglalt el Arábia vallási életében. A Qurayš törzs a hely szakralitását és kedvező kereskedelmi pozícióját kihasználva Arábia beduinjait és letelepült népességét egyetlen politikai egységbe szer-

---

⁸ KHAZANOV, A. M.: „Muhammad and Jenghiz Khan Compared: The Religious Factor in World Empire Building”, *Comparative Studies in Society and History* 35 (1993) no. 3, 461–479.

⁹ SHAHĪD, I.: *Pre-Islamic Arabia: The Cambridge History of Islam*, vol. I/A. ed. P. M. Holt, A. K. S. Lambton, B. Lewis, Cambridge etc. 1970, 18; SIMON R.: „Nomádok és letelepedettek szimbiózisa” in *Nomád társadalmak és államalakulatok*, szerk. Tőkei F., Budapest 1983, 129–137; LAPIDUS, i. m. 13–15.; AL-WARDI, A.: *Soziologie des Nomadentums. Studien über die iraqische Gesellschaft*, Darmstadt 1972.

¹⁰ SHAHĪD, i. m. 3–6; LAPIDUS, i. m. 14–15.

¹¹ SHAHĪD, i. m. 17; SIMON, *A Korán...*, 441–445.

¹² SIMON, *A mekkai...*, 55–92; *A Korán...*, 428–434; *Meccan Trade...*, 42–54; LAPIDUS, i. m. 15–16; NAGEL, i. m. 2–3.

vezte.¹³ Mekka léte és virágzása semlegességén alapult, mivel az általa uralt kereskedelmi út a perzsa uralom alatt álló Jement illetve a Bizánchoz tartozó Szíriát kötötte össze egy olyan időszakban, amikor az akkori világ két nagyhatalma tartósan élethalálharcot folytatott egymással.¹⁴ Bármelyik nagyhatalom által bevett vagy támogatott vallás elfogadása a Qurayš törzs részéről azonnal komoly politikai következményekkel járt volna. A kereszténység a bizánci befolyást, míg a zoroasztrianizmus vagy a zsidó hit perzsa hegemoniát jelentett volna. Ez a szituáció kedvezett egy új monoteista vallás születésének, amely majd a zsidó és keresztény vallással egyenlő helyet vív ki magának. Az iszlám születésének ez a politikai háttere. A vallásalapító a mekkai Qurayš törzsből származó Mohamed, aki foglalkozását tekintve kereskedő volt, felismerte, hogy az arab társadalom kereteit szétfeszíti a fellendülő kereskedelem.¹⁵ A beduin értékek és világlátás szembekerültek a kereskedők világgépével, ami kiegészült jelentős gazdasági differenciálódással, mivel a kereskedő közösségek hatalmas vagyonokra tettek szert. Prófétaérett Mohamed erre a társadalmi érték és ideológiai konfliktusra keresett vallási és etikai megoldást.¹⁶ Belátta, hogy törzsi alapon erre a kérdésre nem adható megfelelő válasz. A beduin és a kereskedő közösségek érdekeinek összeegyeztetésére csak akkor van lehetősége, ha ezen a szinten túllépve hatalmának alapját a vallási vezető szerepére építi. Mohamed mint „Isten küldötte” (*rasūl Allah*) és a muszlim közösség (*umma*) feje, a vallási vezető szerepét kihasználva politikai hatalomra tett szert, és fokozatosan egységbe szervezte Arábia beduin törzseit és városait. Ez azért lehetett sikeres, mert a résztvevők érdekeit szolgálta. Mohamed a közösségen belül biztosította a békét, ami kereskedelmi szempontból létfontosságú volt, hiszen ez az alapja az Arábián áthaladó kereskedelem virágzásának. Ugyanakkor a beduin törzsek meglévő katonai energiáját a külvilág, azaz a nem muszlim világ ellen fordította, melynek ideológiai eszköze a szent háború, a dzsihád volt. A hódítások pedig a beduinok számára zsákmányt, a kereskedők számára pedig hatalmas vagyonok lehetőségét hozták. A Mohamed által megvalósított koncepció sikerét a külső körülmények kedvező alakulása tette lehetővé. Arábiát északról a Termékeny Félhold határolta, ami korábban Arábia lakói számára áthatolhatatlan akadályt jelentett. A 7. század ebben a vonatkozásban rendhagyó, mivel a Termékeny Félholdat kézben tartó két nagyhatalom, Bizánc és a szászánida Perzsia az egymás elleni majdnem egy évszázados küzdelemben kölcsönösen kimerítették egymás erejét. Alapvetően ez magyarázza, hogy a muszlimok alig egy

---

¹³ SHAHĪD, *i. m.* 24; SIMON, *A mekkai...*, 93–114; *A Korán...*, 434–440; *Meccan Trade...*, 59–70; NAGEL, *i. m.* 3–6.

¹⁴ WATT, W. M.: „Muhammad” in *The Cambridge History of Islam*, Vol. I/A. ed. P. M. Holt, A. K. S. Lambton, B. Lewis, Cambridge etc. 1970, 35; SIMON, *A mekkai...*, 115–156; *A Korán...*, 424–427.

¹⁵ SIMON, *A Korán...*, 441–445; LAPIDUS, *i. m.* 19–20.

¹⁶ WATT, *i. m.* 33–34.

évtized leforgása alatt, a hódítások első hullámában meghódították Perzsiát illetve elragadták Bizánctól Szíriát, Palesztinát és Egyiptomot.¹⁷

Az iszlám vallás és a muszlim birodalom kialakulása a beduin és kereskedelmi városi közösségek együttműködésén alapult. Az új monoteista vallás kialakulásában a városi társadalomé a vezető szerep, ugyanis a helyi hagyományokat itt olvasztották össze a szomszédos nagy vallások, a kereszténység, a zsidó vallás és zoroasztrianizmus' különböző elemeivel. Az új közösség intézményi hátterét szintén a városi adminisztratív hagyományokra lehetett csak építeni. Ugyanakkor a hódítások katonai bázisát a beduin törzsek képezték. Az iszlám tehát Arábia városi, kereskedelmi és beduin társadalmának szintézisaként jött létre.

Az eurázsiai steppe nomádjai által létrehozott birodalmak szintén ellenőrzésük alá vonták a transzkontinentális kereskedelmi utakat. A Türk Birodalomban a selyemút feletti hatalom az egyik meghatározó politikai kérdés volt. A türkök a kínaiaktól selymet vásároltak általában lóért, de ajándékként is jelentős mennyiség áramlott hozzájuk. Amennyiben Kína akadályozta vagy megtiltotta a kereskedést, a nomádok portyákkal és koncentrált támadásokkal kényszerítették rá a további cserét.¹⁸ A távolsági kereskedelem a türk birodalomban a szogdok kezében volt. Miután a türkök ellenőrzés alá vonták a selyemút keleti szakaszát, a szogdatukba álló szogd kereskedők igyekeztek rátenni a kezüket az út nyugati, Perzsián átvezető részére is, amely háborúhoz vezetett a korábban szövetséges türkök és a szaszanida Perzsia között. Miután a Perzsián áthaladó útvonal a türkök számára bezáródott, a szogdok türk uraik felhatalmazásával felkeresték Konstantinápolyt, a keleti luxuscikkek legfontosabb felvevőpiacát, hogy tárgyalásokat kezdjenek arról, hogyan lehetne a fő kereskedelmi utat az eurázsiai steppére áthelyezni és ezáltal Perzsiát kikerülni. A bizánci és türk kölcsönös követjárások és a szövetségkötés a katonai és diplomáciai megfontolások mellett alapvetően a közös kereskedelmi érdekeken alapultak.¹⁹

A távolsági kereskedelem a mongol világbirodalomban is meghatározó tényező volt. A mongol katonai fölény által biztosított békeállapot egy évszázadig hatalmas területek közötti kereskedelmi kapcsolatok létrejöttét és virágzását tette lehetővé. A mongolok támogatták a különböző letelepült civilizációk közötti kereskedelmet. Ezt segítette a postaállomások rendszere a főbb kereskedelmi utak mentén: A mongolok

---

¹⁷ WATT, i. m. 55; a perzsa-bizánci háborúra: SIMON, *A mekkai...*, 39–40; ASHTOR, E.: *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*, Berkeley – Los Angeles – London 1976, 10–11.

¹⁸ ECSEDY I.: *Nomádok és kereskedők Kína határain*, „Körösi Csoma Kiskönyvtár 16.”, Budapest 1979, 78–164.

¹⁹ R. GROUSSET: *The Empire of the Steppes*, transl. N. Walford, New Brunswick 1970, 83–85; GOLDEN i. m. 127–131.

a türkökhöz hasonlóan maguk nem vettek részt a kereskedelemben, hanem azt a kínai és muszlim kereskedőknek engedték át.²⁰

Pritsak véleménye szerint Arábia és Mongólia a semita illetve az altaji nyelvű népek szülőföldje és a nagy migrációs hullámok kibocsátói abban hasonlatosak, hogy mindkettő transzkontinentális kereskedelmi utak metszéspontján fekszik és közvetlen kapcsolatban áll a szomszédos nagy civilizációkkal illetve birodalmakkal. Nézete értelmében a nagy nomád birodalmak – amelyekbe itt a beduinokat is beleérti – a nomád hivatásos harcosok és a távolsági kereskedők közös produktumai.²¹

Pritsak nem hangsúlyozta Mongólia és Arábia között a különbséget, ellenben Polányi világosan megfogalmazta azt. Az arab beduin törzsek egy része letelepült az oázisokban, és ott kereskedő vagy földműves lett. Ebből a csoportból jött létre a karaván kereskedelem fellendülésével az a réteg, amely az iszlám világvallás kialakulását meghatározta, ugyanakkor etnikailag nem különbözött a beduinok többségétől, tehát megmaradt arabnak. Eurázsia nomádjai ellenben nem mutattak érdeklődést a kereskedelem iránt, hanem mint láttuk, a kereskedők legtöbbször valamelyik szomszédos letelepült civilizációból kerültek ki, tehát etnikailag idegenek voltak.

Egy másik döntő különbség a birodalom alakulások folyamatában a kereskedelem, a vallás és a hatalmi struktúrák egymásra hatása terén jelentkezik. Arábiában a két külső tényező együttes hatása volt meghatározó: az ott átvezető kereskedelmi út, amely Indiát és Kelet-Afrikát kötötte össze Bizánccal, az akkori világkereskedelemben meghatározó szerepre tett szert a 6–7. században; egyidejűleg az Arábiát sakkban tartó két nagyhatalom a 7. század elejére meggyengült. A virágzó kereskedelem és a kedvező politikai helyzet tette lehetővé Mohamed számára, hogy mint az arabokhoz küldött próféta politikailag egyesítse hatalma alatt Arábia népét.

Az eurázsiai steppe nomád népei több alkalommal is hatalmas birodalmakat hoztak létre. Ezek létrejöttében hasonlóképpen számos elem játszott szerepet: távolsági kereskedelem, szomszédos birodalmakkal való viszony, technikai újítások átvétele.²² A nomádok birodalomszervezésének régi hagyománya van, ami egészen a hiung-nu időkre megy vissza. Ebbe beletartozott a megfelelő hadiszervezet felépítése, a politikai és ideológiai sémák kidolgozása. A türk birodalom idején már saját forrásból tudjuk rekonstruálni ezt a rendszert. A szuverén uralkodó a *qagan* címet viseli, aki egy *el* 'birodalom' fölött uralkodik, amelyet a *törü* 'törvény' szerint kormányoznak.²³ A születő birodalomnak az ideológiai alapját nem a samanizmus, hanem a *Tengri*-kultusz bizto-

---

²⁰ POLÁNYI K.: *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*, Budapest 1976, 342–344; Uő.: *Kereskedelem, piacok és pénz az ókori Görögországban*, Budapest 1984, 20–22.

²¹ PRITSAK, O.: *The Origin of Rus'*, Cambridge (Mass.) 1980, 10–20; POLÁNYI, *Kereskedelem...*, 21–22.

²² ZIMONYI I.: „Az eurázsiai steppe nomádjai és szomszédai”, *Acta Universitatis Szegediensis Acta Historica* 99 (1995), 67–72.

²³ VÁSÁRY I.: „Nép és ország a türköknél” in *Nomád államok...*, id. 198–208.

sítja.²⁴ A *Tengri* 'Ég' adja a *qağan*-nak a megbízást, hogy uralkodjon más népek fölött. A mongol korban ez a mandátum az egész világra kiterjedt.²⁵ A nomád birodalomalakulásoknak két fázisa volt. Először általában a mongóliai steppe nomádjait kellett egyesíteni. Miután ez sikerrel járt, az uralkodó saját birodalmat alapíthatott az ezzel járó összes külsőségekkel. A további hódítások földműves civilizációkra terjedtek ki. Ez az expanzió azonban komoly kihívásokat rejtett magában, ugyanis az így létrejött hatalmas birodalmak fenntartása, amelyeken keresztül nemzetközi kereskedelmi utak húzódtak és jelentős számú földműves lakossággal rendelkeztek, nem csupán olyan – katonai – kérdéseket vetettek fel, amelyekre a nomádok megfelelő módon tudtak reagálni. Ezt a situációt az egyik kínai eredetű tanácsadó a következőképpen fogalmazta meg „Lóháton ülve lehet birodalmat létrehozni, de kormányozni nem”.²⁶ A nomádok kénytelenek voltak a kereskedőkkel és a földműves civilizációk adminisztratív vezetőrétegével megegyezni, hogy biztosítani tudják az adók és vámok beszedését, egyenlőben tartásuk az ottani termelést és segítsék a helyi lakosság megbékélését az új urakkal. A letelepült társadalom befolyásos elemei, saját hagyományai az adminisztráció és az ideológia terén továbbéltek, sőt a hódító nomád elit – amennyiben részesülni akart az új civilizáció előnyeiből – átvette a helyiek vallását, ami általában valamelyik világvallás volt.

Az eurázsiai steppén a birodalom megalakítása megelőzte valamelyik világvallás felvételét. Az ujgúr birodalomnak csak a harmadik uralkodója vette fel szogd kezdeményezésre a manicheizmust 762-ben.²⁷ A kazárok zsidó hitre térése valamikor a 9. század első felére tehető, a birodalmat a 7. század első felében alapították. A mongol világbirodalmon belül a nagy világvallások térhódításához ugyancsak több évtizedre volt szükség.

Tehát az alapvető különbség a beduinok és steppe nomádjai között abban volt, hogy a beduinok az Arab-félszigeten és a Termékeny Félholdon rendszeresen települtek be a környező oázisokba és városokba, ahol kereskedők vagy földművesek lettek, megőrizve ugyanakkor etnikai azonosságukat. Ezzel szemben Eurázsia nomádjai, amennyiben a földműves civilizációk területére költöztek, egy-két generáció alatt asszimilálódtak. A nomádok Kínában elkínaiasodtak, míg Perzsiában iranizálódtak. Ez a jelenség nemcsak a földműves övezetben ment végbe, hanem a steppén is, hiszen a mongolokat Nyugat-Belső-Ázsiában illetve a kelet-európai steppén a nomád török többség magába olvasztotta²⁸.

---

²⁴ URAY-KÖHALMI, *i. m.* 238.

²⁵ GIESSAUF, *i. m.* 198–199, 571. jegyz.

²⁶ KHAZANOV, *Muhammad...*, 69.

²⁷ GOLDEN, *i. m.* 159–160.

²⁸ Ezt a folyamatot tükrözi al-^cUmarī leírása: „Ez a birodalom (az Arany Horda) régen a kipcakok (Qibġaq) országa volt. Amikor a tatárok (Tatār) előzönlöttek (földjüket) és a kipcakok alattvalóikká váltak, összekeveredtek és összeházasodtak velük. A föld legyőzte a természetüket és eredetüket és mindannyian a kipcakokhoz váltak hasonlatossá, mintha egy

Ezek figyelembe vétele után most már csak arra a kérdésre kell választ keresni, hogy a beduinok az életmódváltozással miért nem veszítették el etnikai jellegzetességeiket, és vajon a steppei nomádok miért asszimilálódtak.

A választ a külvilághoz való viszonyban lehet megtalálni. A nomád illetve beduin életmód egyensúlyi problémái és önellátó volta komoly vita tárgyát képezi a szakirodalomban.²⁹

Már a muszlim történetírás legkiemelkedőbb alakja, Ibn Khaldún megfogalmazta alaptételét a városi civilizáció és a beduinok viszonyát illetően: „A nomád törzseket és csoportokat a városi népesség uralja. Ennek az az oka, hogy a steppe civilizáció messze elmarad a várositól. A civilizációhoz szükséges különböző dolgokkal ugyanis nem rendelkeznek a steppelakók. Szálláshelyeiken fellelhető ugyan némi földművelés, ám az ehhez szükséges (kellékek) hiányoznak, mivel azok nagy részéhez kézművesség kell. Náluk viszont egyáltalán nincsen asztalos, szabó, kovács és más hasonló (mesterember), akik ellátnák őket a földműveléshez és egyébhez szükséges életmód kellékeivel. Dínárjuk és dirhemjük (pénzük) nincsen. Ennek ellenértéke náluk: a földművelésből adódó gabonaféle, állatok vagy állati termékek, így a tej, a szőrme, a gyapjú, az írha, mindaz, amire a városi népességnek szüksége van. Ezekért cserébe adnak nekik dinárt és dirhemet. Míg azonban ők létszükségből szorulnak a városra, a városi népességnek viszont csak kiegészítésképpen és luxusigények miatt van rájuk szüksége. Ők létezésük természetéből fakadóan szorulnak a városokra. Amíg steppén élnek és nem ragadták meg a királyi hatalmat, s nem igázták le a városokat, addig szükségük van azok népességére.”³⁰ Amint már Ibn Khaldún is kifejtette, a beduin gazdaság nem volt önellátó és rendkívüli instabilitás jellemezte, így rá volt kényszerítve arra, hogy együttműködjön az oázis- és városlakó népeséggel. Erre alapvetően két lehetőség kínálkozott: az egyik a letelepedés és áttérés a városi életmódra; ez a 6–7. században igen elterjedt volt Jemenben és a Termékeny Félhold határain lévő oázisokban illetve városokban. A másik lehetőség az volt, hogy valamilyen úton hozzájutnak a szükséges, de náluk hiányzó városi termékekhez. Ezt kereskedelemmel, razziákkal, rablással, katonai szolgálattal, védelem fejében követelt adókkal lehetett elérni.³¹ A leggyakrabban alkalmazott beduin forma az volt, hogy szerződést kötöttek a városi közösséggel, s szövetségük és védelmük fejében rendszeres adók címén jutottak hozzá a szükséges árukhoz.³² A beduin és a városi gazdaság közötti egyensúly a Kalifátusban egészen a 11. századig fennmaradt. A 11–13. században több hullámban érkező török és mongol hódítási hullám Keleten, a beduin és berber migrációk pedig Egyiptomban rombolták le

---

fajta lennének. Ugyanis a mongolok (Mugul) lakóhelye a kipszakok földje lett és házasságra léptek velük, s így lett országuk szülőföldjükké.” LECH, *i. m.* 73.

²⁹ KHAZANOV, A. M.: *Nomads and the Outside World*, Cambridge. 1984, 69–84.

³⁰ IBN KHALDÚN: *Bevezetés a történelembe*, ford. Simon R. Budapest 1995, 166–167; vö. KHAZANOV, *Nomads...*, 82.

³¹ KHAZANOV, *Nomads...*, 83–84.

³² KHAZANOV, *Nomads...*, 223.

azt a gazdasági egyensúlyt, ami addig a Kalifátus stabilitását biztosította.³³ Tehát végső soron megállapítható, hogy Arábia beduinjai számára a letelepült lakossággal való együttélésen és együttműködésen túl nem volt más alternatíva. Ezt alapvetően a földrajzi környezet határozta meg, ugyanis az egész Közel-Keleten sivatagok és fél-sivatagok húzódnak, amelyeket időnként oázisok illetve nagy folyómenti földműves, városi civilizációk határolnak.

Eurázsia nomádjainál az önellátás kérdése szintén vitatott. Khazanov azt az álláspontot képviseli, hogy a Közel-Kelet beduinjai és a steppe nomádjai között ebben a tekintetben csak mennyiségi, de nem minőségi különbség létezett. Állításának igazolására a steppén jólismert *jut* jelenségére utal, amidőn télen az állatok a hó és jég miatt nem tudnak hozzájutni táplálékhoz, ami az állatállomány pusztulásához vezet, az pedig a nomádok számára éhínséget jelent. Ennek ellensúlyozására a nomádok kénytelenek voltak rablóhadjáratokat indítani. Gyakran esik szó az özbegek és kazakok téli hadjáratáról, amelyeket Özbegisztán területén a földművesek ellen indítottak.³⁴ Khazanov idézi Mahmūd al-Kāšgarī híres közmondását: „*Tatsiz Türk bolmas, başsiz bürk bolmas*” amelyet így fordít: „Nincsen [nomád] török tadzsik [letelepült] nélkül, mint ahogy nincsen kalap fej nélkül”.³⁵ Pritsak ugyanezt a mondást másként fordította: „Nincsen Tat [iráni kereskedő] török [nomád] nélkül, mint ahogy nincsen kalap fej nélkül”.³⁶ A kétféle interpretáció mögött két koncepció húzódik. Pritsak fordítását az motiválta, hogy szerinte a nagy nomád birodalmak nomád harcosok és távolsági kereskedők művei. Pritsak szerint a földműves és állattartó közösségek falusi illetve törzsi szinten önellátók. A nomádok a szabályozott vándorlási ciklusukkal ellátják magukat élelmiszerekkel, kisebb-nagyobb nehézséget csupán a tél okozhat. De a földműves társadalmakat is gyakran érték természeti csapások (szárazság, árvíz), minek következtében éhínség és járvány pusztított. Pritsak helyesen mutatott rá, hogy helyi szinten sem a nomádok, sem a földművelők nem érdekeltek a birodalmak létrehozásában. Ebben kizárólag a katonai elit és a távolsági kereskedő réteg érdekelt. A nomád és földművelő közösségek közötti együttműködés csak a nomád birodalom megalakítása után kezdődik, amidőn a nomádokból rekrutálódó állandó hadsereg illetve a földműves civilizációból kikerülő adminisztratív apparátus eltartására hatalmas állandó bevételek szükségesek. Ezeket csak a földműves társadalmak adóiból illetve a távolsági kereskedelem hasznából lehet biztosítani.³⁷

Gazdasági szempontból alapvető különbség van a steppei nomád és a beduin között földrajzi környezet tekintetében. Először is az eurázsiai steppe, amely Madzsúriától a magyar Alföldig húzódik, legelőiben gazdag terület. Az Arab-félszigeten télen van csak eső, melynek következtében a sivatag kizöldell, ellenben a steppén éppen a tél je-

³³ CAHEN, *i. m.* 148; NAGEL, *i. m.* 25.

³⁴ KHAZANOV, *Nomads...*, 73, 82.

³⁵ KHAZANOV, *Nomads...*, 82.

³⁶ PRITSAK, *i. m.* 15.

³⁷ PRITSAK, *i. m.* 14, 19.

lenthet komoly kihívást a nagy hó miatt. A másik lényegbevágó különbség abban van, hogy az eurázsiai steppe nemcsak az attól délre eső nagy földműves civilizációkkal érintkezett, mint Kína, Transzoxánia, India, Perzsia és Bizánc, hanem az északra húzódó erdőövezettel is. Ennek jelentősége akkor szembeötlő, ha figyelembe vesszük, hogy a Közel-Keleten és magában Arábiában ez a lehetőség eleve kizárt, így a beduinoknak nem volt más választási lehetőségük, csak az együttműködés a városlakókkal, ami gyakran járt azzal, hogy a nomádok letelepültek. A steppe nomádjai ezzel szemben nemcsak a földműves övvel álltak szoros kapcsolatban, hanem az erdei népekkel is. Ez azt jelentette, hogy a steppe nomádjainak, amennyiben a körülmények rosszra fordultak, többféle lehetőségük volt. A beduinok ilyen helyzetben a földműves civilizációk peremterületein telepedtek le, míg a nomádok az erdőbe is visszahúzódhattak.

Ez a jelenség tükröződik abban, hogy Ibn Khaldún, a muszlim történetfilozófia megalapítója híres bevezetőjében szembeállítja egymással a *badw* 'nomadizmus, beduinok' és a *hadāra* 'városi életmód, városiak' kategóriáját.³⁸ Ellenben a 13. századi mongol állapotokat tükröző anonim munkában, *A mongolok titkos történetében* a társadalmi szemléletet meghatározó két kategóra a *ke'er-ün irgen* 'a steppe népe' és a *hoy-yin irgen* 'erdők népe'.³⁹

Összefoglalásképpen megállapítható, hogy a sivatagi beduin- és az eurázsiai steppei nomád életmód között számos hasonló vonás található, és a nagy birodalmak létrehozásában mindkét csoportnak jelentős szerepe volt. A nomádok hatalmas politikai kereteket hoztak létre a középkor folyamán, amelyekbe beletartoztak földműves társadalmak és az erdővidék népei is. Amennyiben a birodalomalapító nomádok elhagyták a stepperegiót és életmódot váltottak, néhány évtized leforgása alatt beolvadtak és elvesztették etnikai identitásukat. A legtöbb esetben azonban a nomádok ezt elkerülték, és inkább visszahúzódtak a steppére, vagy szükség esetén az erdővidékre. Az araboknak ennyi választási lehetőségük nem volt, mert csak a letelepedés jöhetett szóba, s ezáltal egy viszonylag jelentős, etnikailag a beduinokkal rokon kereskedő, földműves csoport jött létre, amelynek döntő szerepe volt az iszlám kialakításában.

---

³⁸ IBN KHALDÚN, *i. m.* 125–130.

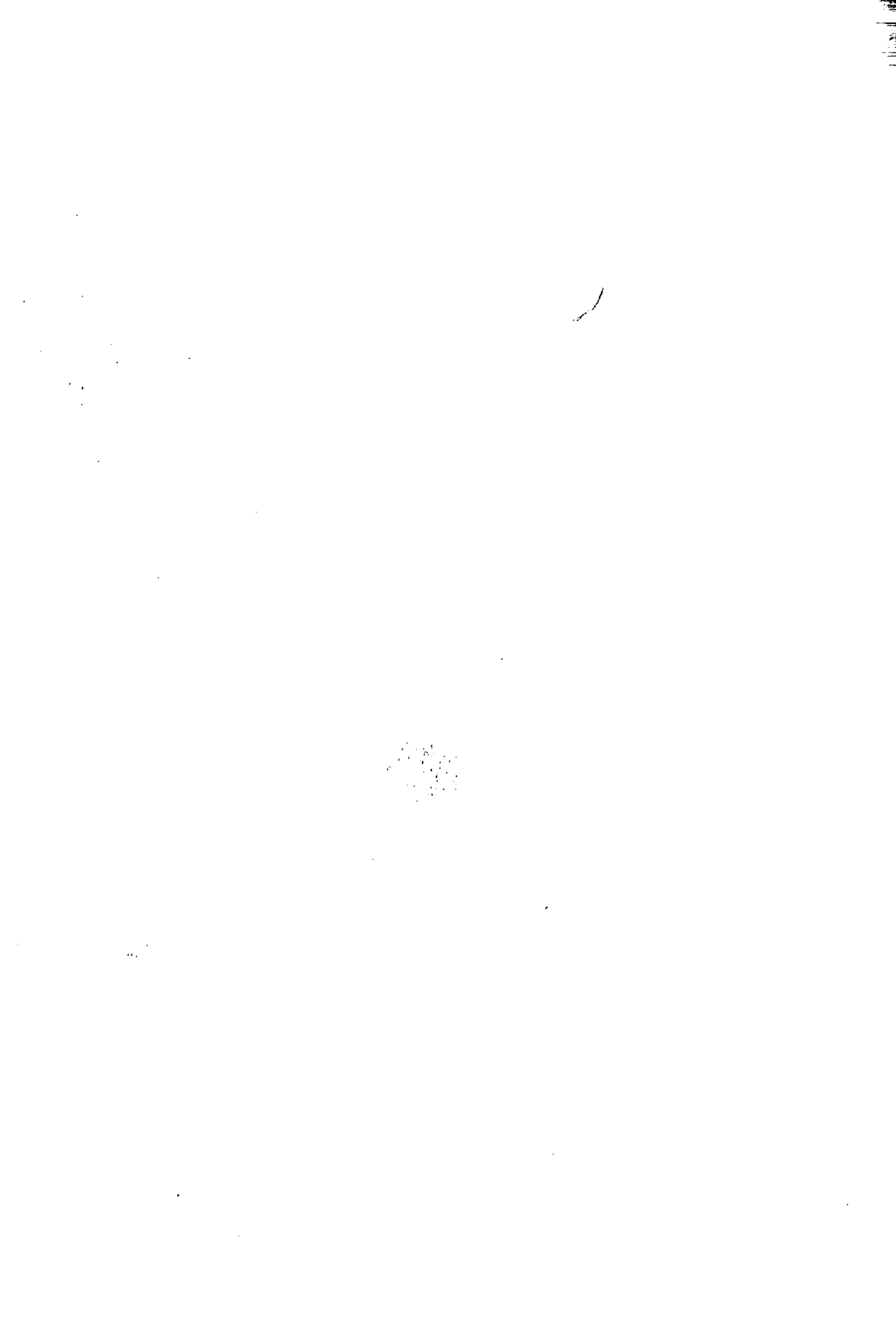
³⁹ *A mongolok titkos története*, ford. Ligeti L, Budapest 1962, 141.

NOTES ON THE DIFFERENCES BETWEEN BEDOUIN
AND INNER ASIATIC NOMADISM

Both the nomads of Inner Asia and the bedouins of the Near East founded enormous empire during the Middle Ages. The Arabs created a world-religion, Islam and conquered the deserts of North Africa and those of the Middle East in the 7–8th century. They succeed in establishing the Caliphate, which produced a new civilization. The Turkic and Mongol speaking nomads of the Eurasian steppe belt could organize immense political units, such as Türk empire of the 6–8th century including the steppe from Mandzuria to the Crimea; the Uyghurs of Central Asia and the Khazars of Eastern Europe; and finally the Mongols had the greatest empire in the world history. In spite of the geographical extent the nomads of Inner Asia could not develop an independent civilization. The most striking difference between them can be traced in the field of religion. Inner Asian nomads had their genuine religion with shamanistic characters. During the development of a new empire the Tengri-Cult came into prominence as an ideological background of the central power. In the end the nomadic empires adopted other word religions. The question raises, why the Arabs could be the founder of a world religion and the nomads of Inner Asia showed indifference in creating a word religion.

The basic difference between the bedouins of deserts and nomads of the steppe can be defined as follows, the bedouin groups sent time to time waves to the oases where they settled and began to trade and to cultivate preserving their ethnic character. Some parts of the Arabic tribes settled in the oases and became merchants and peasants in caravan cities, which rendered the birth of a world-religion, the Islam possible within the sphere of the Arabic orbit. Islam was a synthesis of urban, commercial and bedouin societies of Arabia. The nomads of Eurasia did not show inclination towards trade, the merchants were traditionally from other ethnic groups from sedentary population. If the nomads of Eurasia settled in the territory of sedentary societies, they used to absorb in the ruling strata of that civilization losing their ethnic character in some generations.

The Eurasian nomads could built vast empires including the peoples of the forest and urban civilization. If they left the steppe they were assimilated in several decades, but they became settled only in extreme situation and preferred withdrawing to the steppe or to the forest to sedentarization. The Arabs had to settle partly and as merchants and city-dwellers, as they had no alternative solution in that geographical zone. So they could reach higher cultural level, which promoted the birth of Islam.

TARTALOM

GÁLFFY LÁSZLÓ: Egy ispotály működésének kezdetei a 12–13. század fordulóján Angers-ban	3
SZÁNTÓ RICHÁRD: A középkor végi angliai és magyarországi birtokostársadalom összehasonlítása	19
BALOGH LÁSZLÓ: Árpád „pajzsra emelésének” keleti párhuzamai	37
DOBROVITS MIHÁLY: Buyruq (Egy ótörök tisztségnév anatómiája)	49
FELFÖLDI SZABOLCS: A Heftalita Birodalom bukásának kronológiája	63
SINKOVICS BALÁZS: Vámbéry és a magyar–török rokonság	89
ZIMONYI ISTVÁN: Az eurázsiai steppe nomádjai és a Közel-Kelet beduinjai	99

Készült a szegedi Officina Press Kft.-ben
Felelős vezető: Dr. Kékes Tiborné